

FIRST EDITION: 1965

COPIES 500

Published with the financial aid of the University Grants Commission and the Gujarat State.

Printed by Ramanlal J. Patel, Manager, The Maharaja Sayajirao University of Baroda Press (Sadhana Press), Near Palace Gate, Palace Road, Baroda and published on behalf of the Maharaja Sayajirao University of Baroda by Dr. Bhogilal J. Sandesara, Director, Oriental Institute, Baroda, August 1965.

Price Rs. 10-00

Copies of this work can be had from :—

Manager :

THE UNIVERSITY PUBLICATIONS SALES UNIT
Near Palace Gate, Palace Road, Baroda.

CONTENTS

	PAGES
Introduction	VII XII
Text of Rāmaśataka with two commentaries	1-104
Parīṣṭam—Keśavavīracita-Ramaśatakāvyam	105-116
Padya sūci of Ramaśataka of Someśvara	117 118
Padyasuci of Rāmaśata of Keśava	119 120

INTRODUCTION

Someśvara or Someśvaradeva was the hereditary priest of the Caulukya Kings of Apahilavād Paṭan in Gujarāt and was a friend and protégé of Vastupāla, minister of Vaghelā feudatories of Caulukyas ruling during the first half of the thirteenth century A D at Dhavalakka or Dholka in modern Ahmedabad District. Someśvara was a Sanskrit poet of remarkable merit. He has attempted successfully various forms of Sanskrit literature like Mahākāvya, Nāṭaka, Stotra, Praśasti, Subhāṣita, etc. For a detailed survey of life and works of Someśvara the reader is requested to refer to the Introduction to his Ullāgharāghava Nāṭaka (G. O. S., no 132) and to Dr B. J. Sandesara's book, 'Literary Circle of Mahāmatya Vastupāla and Its contribution to Sanskrit Literature' (Singhi Jaina Series, no 33), pp. 44-55, 88-94, 103-106, 113-118, 128-130, 136-139, 140-142.

Out of various literary works of Someśvara, his two Mahākāvyas—Kīrti-kaumudī describing the good deeds of Vastupāla and Surathotsava narrating the mythological story of King Suratha contained in the Saptasatī or Devīmāhātmya were published in the Bombay Sanskrit Series and Kāvya-mālā, respectively. His play Ullāgharāghava, dramatizing the story of the Rāmāyana, edited by the present editors, has been published in the Gaekwad's Oriental Series. Praśastis composed by Someśvara are already printed in various journals and then in collections of inscriptions like Prācīna Lekhamālā, Prācīna Jaina Lekhasaṅgraha and Historical Inscriptions of Gujarāt. The Karpāmṛtaprapā, an anthology of verses, has been recently edited by Ācārya Jinavijayaājī and published by the Rājasthān Oriental Research Institute, Jodhpur. The Rāmaśataka was the only work of Someśvara which remained to be brought to light. With its publication here all the available literary works of Someśvara are now in print.

The Rāmaśataka is a hymn to Rāma in one hundred verses as its very name suggests. If Someśvara's Ullāgharāghava dramatizes the whole of the Rāmāyaṇa (रामायणं नाट्यरूपमेतत् Praśasti of the Ullāgharāghava v. 4d), Rāmaśataka is a panegyric of Rāma (श्रीरामचन्द्रस्य वदन्त्युक्तिम् v. 101b), and extols the deity with reference to all the principal events in his life. The metre uniformly used in the Rāmaśataka is Śrīgḍharā. Verse 101 which is not, really speaking, the part of the hymn proper is in the Upajāti metre and mentions the name of the author. The hymn is evidently modelled on the Sūryaśataka of Māyūra

and Candisataka of Bāna, which are also hundred-verse hymns in the Sragdharā metre and were popular in Sanskrit literature.¹

The praise in the Ramaśataka follows the course of biographical events in Rāma's life. Verse 1 is in general praise of Rāma. Verses 2-6 are devoted to his birth and child plays and verses 7-8 to his training in various lores. Then we find protection of Viśvamitra's sacrifice by Rāma (vv. 9-11), the killing of Tāḍalā and other demons (vv. 12-15), redemption of Ahalyā (vv. 16-19), Rāma's coming to Mithilā with Viśvāmitra, breaking of Śiva's bow and marriage with Sita (vv. 20-31), return from Mithilā and meeting Paraśurama (vv. 32-39), Daśaratha's desire to install Rāma as the king and Rāma's going to the forest (vv. 40-56), wanderings in the forest, the abduction of Sita and Rāma's meeting with the monkeys (vv. 57-71), Hanuman's meeting with Sita, building of the bridge on the ocean and the attack on Lankā (72-81), battle of Rāma and Ravana, killing of the latter and installation of Vibhīṣaṇa on the throne of Lankā (vv. 82-93), Sita's purification in fire, Rāma's coming to Ayodhya, and coronation in the end (vv. 94-100).

In this Stotra, as in his other compositions, we find Someśvara as a poet of high calibre. Though the Ramaśataka has been modelled on the Sūryaśataka and the Candisataka, it is nowhere a verbal imitation of these older poems, we can only say that the poet was inspired by the popularity of these works. The Ramaśataka is entirely free from the artificiality of some of the later hymns—on the contrary, it has the quality of Prasāda or perspicuity, like his Mahākāvya Kṛitakaumudī. It has that heart-felt fervour and devotion required in this type of lyric poetry. These one hundred chiselled verses in Sragdharā also speak for the author's mastery over the longer metres. This one hymn is enough to reserve a place of honour in the stotra-literature for its author, Someśvara.

Two commentaries on Someśvara's Ramaśataka are known—Hṛdayarañjanī or Subhaharivallabhā of Ekanāthabhaṭṭa² and Bālābodhinī by some anonymous author. The both are edited and printed alongwith the text of the Rāmaśataka

¹ The Jinaśataka of Jambu Guru (published in the Kāvya-mālā, Vol VII) and Narāyaṇaśataka of Vidyākara (G O S, no. 71), Jaina and Vaiṣṇava hymns respectively, are also in 100 Sragdharā metres and appear to have continued the same literary tradition. The date of Jinaśataka is uncertain, though it is definitely later than the Rāmaśataka, the author of the Narāyaṇaśataka lived in the 16th century A D.

² It is not possible to say whether this commentator is identical with Ekanātha who has written commentaries on the Kṛitārjunīya and Śiśupālavadhā (Kṛishnamachari, Classical Sanskrit Literature, para 53 and 55).

Appendix—A Rāmaśata by Keśava is available, and being a hundred-verse hymn on an identical subject, it has been edited and printed as an Appendix. Unlike Someśvara's Rāmaśataka, it is composed in a variety of metres. The poem contains 102 verses in all but verse 101 is a concluding stanza and the author gives some information about himself in verse 102. He was a son of Ananta and a grandson of Keśava and was a native of Pūnya stambha (modern Punatamba in the Ahmednagar District) on the bank of Godavari. There is no definite evidence to fix up the date of this author, but it is noteworthy that the manuscript of his work dated V S 1873 (1817 A D) is copied down at Sankhēṭaka or Saṅkheda in the Baroda District.

CRITICAL APPARATUS

The present edition of Someśvara's Rāmaśataka is based upon the following manuscripts.

I MS no 29 of 1872-73 of the Government Collection of Manuscripts deposited at the Bhandarkar Institute Poona

Material—Paper

Folios—36 (folios 5 and 6 are missing)

Size—10½" × 4½".

Script—Devanagari

No. of lines on each folio—13

No. of letters in each line—44 to 48

Condition—Good

Date of copying—1717 V.S

Place of copying—Stambhatūrtha (modern Cambay)

In addition to the text of Rāmaśataka, this MS contains the commentary Hṛdayaraṅgaṇi or Śubhakaravallabha of Ekanāthabhaṭṭa. The following is the colophon—

सन् १७१७ वर्षे फाल्गुनवदि ९ बुधवासरे अष्टम स्तम्भीर्यवारात्तस्य उदीच्यहातीय आचार्य
मननायसूत आचार्ये यदुनदनेन पितितमिद पुस्तक । स्वार्थे परार्थे च । यादृश पुस्तके० दायो न विद्यते
॥ श्री ॥ छ ॥ श्रीरामाय नम । आहनुमते नम । श्री प्रयस्ययाशत १५०० पूर्ण । श्रीगोपीननवहभाय
नम । श्रीविष्णवे नम । श्रीमूर्धाय नम । श्रीसरस्वत्ये नम । सर्वेषां सुखमस्तु ॥

This manuscript is on the whole superior to others. It was therefore, adopted as the basis of the text. Its unsatisfactory readings are, however, replaced in the text by better readings from other MSS and given as variants in the footnotes.

- II. MS no 166 of 1882-83 of the Government collection of Manuscripts deposited at the Bhandarkar Institute, Poona, designated मा० १.

Material—Paper

Folios—14

Size—8½" × 4"

Script—Devanāgarī

No. of lines on each folio—10.

No of letters in each line—30 to 32

Condition—Good, left-hand edges of folios damaged

Date of copying—1672 V. S.

Place of copying—Nāgamaṇḍala (?)

The following is the colophon—

इति श्रीमोक्षप्रदेष्टमष्टाविरचिन् श्रीरामसूक्तं सपूर्णमिति । धीरस्तु ॥ श्री ॥ छ ॥ श्री ॥
संवत् ११७२ वर्षे चाके १५ ..... प्रवर्तमाने उत्तरायणपक्षे श्रीगुरु वैशाखमासे कृष्णपक्षे त्रयोदश्यां नाम-
महादेवसन्निधौ लिखितम् । श्री. ॥

- III. MS no. 84 of 1883 84 of the Government Collection of Manuscripts deposited at the Bhandarkar Institute, Poona; designated मा० २.

Material—Paper

Folios—11 (folio 1 missing)

Size—9½" × 4½"

Script—Devanāgarī

No of lines on each folio—11-12

No of letters in each line—30 to 32

Condition—Good, left-hand edges of folios slightly damaged.

Date of copying—Not mentioned.

Place of copying—Not mentioned.

The following is the colophon—

इति श्रीमोक्षप्रदेष्टमष्टाविरचिन् श्रीरामसूक्तं सपूर्णमिति ॥

- IV. MS no. 459 of 1887-91 of the Government Collection of Manuscripts deposited at the Bhandarkar Institute, Poona, designated मा० ३

Material—Paper

Folios—52

Size—11½" × 5½"

Script—Devanagari Text is written in middle of the folio and the commentary above and below it in smaller characters

No. of lines on each folio—3 (text) 3 6 (commentary)

No. of letters in each line—28 to 30 (text) 35 (com)

Condition—Very good

Date of copying—1924 V S

Place of copying—Not mentioned

The following is the colophon—

इति श्री रामसतकव्यविवरण संपूर्णम् ॥ लिपिद्वयम् ॥ प्राज्ञशिवकुमार मिती ज्येष्ठ कृष्ण ७
॥ सत्रिधरे ॥ संवत् १९१४

In addition to the text this MS contains the commentary Bālabodhini

V MS no 354 of 1895 98 of the Government Collection of Manuscripts deposited at the Bhandarkar Institute Poona, designated म० ४

Material—Paper

Folios—37

Size—12½" x 5½"

Script—Devanagari Text is written in the middle of the folio and the commentary above and below in smaller characters

No. of lines in each folio—3 4 (text) 6 8 (com)

No. of letters in each line—30 40 (text) 45 48 (com)

Condition—Very good

Date of copying—1915 V S

Place of copying—Raivāsa

In addition to the text this MS also contains the commentary Bala-
bodhini

The following is the colophon—

श्रीमते रामाय नमः । लिखित मोहनदास रैवासा नगरमध्ये श्रीब्रह्मचारीवृद्धमनीका मन्दीरमध्ये
लिखयित पुजारीनी हरिदासजी ॥ मिती द्वितीय ज्येष्ठ शुक्ल नौम्यामां संवत् १९१५ ॥

VI MS no 8592 of the collection of Muni Punyavijayaji deposited at
the L. D. Bharatiya Sanskrit Vidyamandira Ahmedabad designated

50 This MS has only the commentary Balabodhini and not the
whole text of Ramaśataka.

Material—Paper

Folios—40

Size—10 x 4

Script—Devanagari

No. of lines on each folio—9

No. of letters in each line—33 to 36

Condition—Good

Date of copying—1586 V. S.

Place of Copying—Ranastambha (Ranathambhor)

The following is the colophon—

सन् १५८६ वर्षे श्रावण सुदि १० गुरुवासरे ॥ अथ रणस्तंभस्थ लिखितं राजाधिराज महाराज श्रीश्रीविक्रमसाहि । लिखितं ठापुर ब्रह्मदायु कायस्थ माधुरः ॥ जातस्य पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लिखितं मया । यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न दियते ॥ श्री ॥ श्री ॥ श्री ॥ श्री ॥ रामचतुर्दशी समाप्ता ॥ शुभ मन् ॥ ददात् ॥ मोगन्य ॥

Appendix—The edition of the Rāmaśata of Kēśava printed in the Appendix is based on the MS no. 9745 in collection of the Oriental Institute, Baroda. The following are the details regarding this manuscripts:

Material—Paper

Folios—7

Size—11" × 5 2"

Script—Devanāgarī

No. of lines on each folio—12-13

No. of letters on each folio—35 to 40

Condition—Good

Date of copying—1873 V. S.

Place of copying—Saṅkheṭakapūra (mod. Saṅkheṭā in the Baroda District)

The following is the colophon—

इति केचविरचितं रामशतं समाप्तम् ॥ श्री ॥ श्रीरस्तु ॥ श्री विन्ध्यवासिन्यै नमः ॥ संवत् १८७३ शत]-
विषत्तमितेन्द्रे १८७३ मासमासे चिते पक्षेऽश्व्यां सूर्यवासरान्वितायां सङ्केतपुरस्सयेन व्यासावट्टेन
रक्ष्मीरामासमेने नारायणेन लिखितमिदं रामशताख्यकाव्यं समाप्तमगमन् ॥ आत्मपठनार्थम् ॥ श्री ॥ छ ॥
वारं पुस्तकं दृष्टं तादृशं लिखितं मया । यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न दीयते ॥ १ ॥

Acknowledgement

The editors are grateful to the Authorities of the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, for the loan of MSS of the Rāmaśataka of Someśvara. They are also thankful to Mr. Amrita' Mohanka' Pandit, Research Officer, Prākṛit Text Society, and Mr. B. L. Shanbhogue, Research Officer, Oriental Institute, Baroda, for assistance in reading the proofs and to Mr. P. H. Joshi, Research Assistant in the Manuscript Section of the Oriental Institute, for preparing the Index of Verses. Their thanks are also due to the Authorities of the M S University of Baroda for including this work in the Gaekwad's Oriental Series.

गूर्जरेश्वरपुरोहितकविश्रीसोमेश्वरदेवविरचितम् रामशतकम् ।

हृदयरञ्जनी-वालबोधिनीटीकाभ्यां समेतम् ।

[हृदयरञ्जनी टीका]

॥ श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ॥

श्रीकान्तनाभिसरसीरूढलब्धजन्म-

वक्त्राम्बुजावलिबिहारविदग्धहसी ।

पद्मासना सितदुकूलयुग वसाना,

सा भारती गवतु मे वरदाऽनदाता ॥ १ ॥

जनेन्द्रे सुतामनोऽभिनाथ, रघुनाथं सुरगाथसेविताहिम् ।

शरणं करुणासमुद्रमेकं, भजता रूपमहीरूढ भजेऽहम् ॥ २ ॥

पपौ समं यो मुख-पुष्पराभ्या, स्तनौ जनन्या सुभगाङ्गशायी ।

स विष्णुराजो मम विष्णुजातं, भिनतु सम्मेरगजेन्द्रशङ्ख ॥ ३ ॥

रुग्धरावृत्तरम्याया सोमेश्वरवृत्तेर्मया ।

रामप्रशस्तेः प्रियते टीका हृदयरञ्जनी ॥ ४ ॥

मार्गं प्रपन्धस्तर्जुणामालोकयैता प्रवर्तते ।

अज्ञानता न दोषाय दोषो हि पुरपाथव ॥ ५ ॥

इह हि धीरोदात्तनायकस्य ज्ञानतीजाने द्रुगकण्ठकन्दलीविपिनद्रावानलम्य विपणोः
सप्तमावतारस्य रघुनाथवतमस्य श्रीरामभट्टस्य पुण्यकथाकीर्तने आत्मानं पवित्रीकर्तुं काम
सोमेश्वरनामा कवि रुग्धरावृत्तरमाश्रित्य यतश्चोक्तैः सकलरामायणकथां सक्षिप्य
रामशतनाम्न्य काव्यमरचयत् । अत्र धीरोदात्तो नायकः । वीररमात्मसोऽङ्गी रसः ।
अन्ये सर्वेऽपि अत्रभूता अलङ्कारा शब्दाऽर्थाऽऽश्वनास्तत्र द्रष्टव्याः । “रसमहत्त्वाद् महत्त्वं
व्यपार्थत्वाद्योऽयं महत्त्वेऽप्या । इदमुक्तमनिशयित व्यक्त्ये वाच्यं ध्वनिर्बुधे वयिनः ।”

हृदयरञ्जनी बालबोधिनीटीकाभ्या समेत ।

] इति । वृत्तमेदस्तु उक्त । तत्राऽऽद्य श्लोक —

[बालबोधिनी टीका]

॥ श्रीरामचन्द्राय नमोनमममाम् ॥

रामचन्द्र प्रणम्याऽऽदौ सानुज जानकीपतिम् ।

रामस्तस्य व्याख्येय क्रियते बालबोधिनी ।

उद्धर्त्ताऽसौ धरित्रीभरमिति भुजगाधीश्वरो वशवृद्धिः,

संवृत्तेत्यंशुमाली दलितपरिभवा भाविनी चारितीन्द्रः ।

हृषीकेशाननश्रीरजनि जनिदिने यस्य लक्ष्मीवयस्यः,

सोऽय वः सर्वकाल सफलयतु मनःकामनां रामनामा ॥ १ ॥

[हृदयरञ्जनी]

उद्धर्त्तंति । अत्रेय पदयोजना—“सफलयतु हरि कामना रामनामा” इति सुन्दरः पाठः । [स] हरि व मन कामना सफलयतु । “यमाऽनिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहाशुगजिषु । शुभाऽहिरपिमेकेषु हरिर्ना रफिले त्रिषु ॥” [ ] इति हरिशब्दवाच्यानामेषा पदार्थानां क['तरोऽ]सौ हरि ? इत्याहङ्क्षायामाह—‘रामनामा’ इति राम इति नाम—अभिधानं यस्येति स रामनामा । जामदग्न्य-बलभद्रयो समानाभिधानत्वात् तयोरन्यतमो भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—लक्ष्मीरयस्य इति । एवम्भूत ‘हरि’ सीतावल्लभो राम ‘व’ युष्माकं ‘मन कामना’ मनोरथ ‘सफलयतु’ पूर्णं करोतु । मन कामनापदे मनोरथमात्र मनोरथनात् च विरक्षितम्, अन्यथा “मनोरथ पूरयतु” इत्येवमभिहितं स्यात् । निरक्षणं स हरि ? ‘लक्ष्मीरयस्य’ लक्ष्मीरयस्या—सती मित्र वा यस्य स, भक्तानां सर्वमम्पत्प्रदत्वं व्यह्वयम् । स इति क ? ‘यस्य’ रामस्य ‘जनिदिने’ जनेर्दिनं जनिदिन-जन्मदिवसं तस्मिन् जनिदिने ‘भुजगाधीश्वर’ भुजगा—सर्पणामधिक ईश्वर—फणिराज शेष ‘इति’ हेत्वर्थ इति कारणात् ‘हृषीकेशाननश्री’ हृषेण उन्निद्रा हृषीकेशाननानां श्री—शोभा [आननश्री], हृषीकेशाननश्रीरयस्य स हृषीकेशाननश्री प्रमदोक्तुमुत्तमलक्ष्मी ‘अचनि’ जान, जने कर्त्तरि “दीपनचुष” [पाणि० ३ १ ६१] इत्यादिना कर्त्तरि चिण् । इतीति किम् ? ‘असौ’ राम ‘मे’ मम ‘धरित्रीभर’ धरित्र्या भरं धरित्रीभरं ‘उद्धर्त्ता’ उद्धरिष्यति, शयणादिसप्तभारावाहन्ता मेदिनी तद्वधेन तेषु करिष्यतीति भावः । तथा ‘अंगुमाली’ अंगु(शो —)रिणाद् मालते माला—श्रेणिगम्यतीति वा अंगुमाली—सूर्य

‘इति’ हेतोः उच्चिद्राननश्रीरजनि, उच्चिदेति पूर्ववत् । इतीति किम् ? मे ‘वंशवृद्धिः संवृत्ता’ वंशस्य वृद्धिर्वंशवृद्धिः—सन्तानसन्ततिः ‘संवृत्ता’ सम्यग् वृत्ता । यस्य जनिदिने इति प्रत्येकं वाक्यं सम्बध्यते । तथा इन्द्रोऽपि इति हर्षोच्चिद्राननश्रीरजनि । किमिति ? ‘द्यौः’ स्वर्गः ‘दलितपरिमवा’ निष्कण्टका ‘भाविनी’ भवित्री, स्वर्गस्य शत्रुभयं हरिष्यत्ययमिति । सर्वकालनिति क्रियाविशेषणम्, सर्वदेत्यर्थः । यस्य जन्मनं सर्वेषां हर्षोऽभूदित्यर्था-लङ्कारो दीपकालङ्कारश्च । प्रकृतिच्छन्दोजातिः, एकविंशत्यक्षरा प्रकृतिः, प्रकृतिरुत्कृतिरिति वृत्तालङ्कारौ, स्रग्धरावृत्तम् “अन्वैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितयम्” [वृत्तर० ३.२१.१] । हेतुरलङ्कारश्च । तथा चोक्तम्—

हेतुमता सह हेतोरभिधानमभेदकृद् भवेद् यस्य ।

सोऽलङ्कारो हेतुः स्यादन्येभ्यः पृथग्भूतः ॥ १ ॥

[रुद्रटकाध्या० ७.८२.] इति ।

परिव्याधुद्वरणस्य हेतोस्तद्वत्ता रामेण सह इति भेदवेद् (? अभेदकृद्) यस्य सोऽलङ्कारो हेतुः स्यादन्येभ्यः पृथग्भूत इति । न ह्यत्र जनिदिनमात्रं हर्षकारणम्, यत्किञ्चिज्जन्तु-जनिदिनस्यापि हर्षकारणत्वप्रसङ्गात्, किन्तु यद् विशिष्टं विशिष्टस्य कारणत्वे विशेषणभूतस्य कारणत्वं तस्य हर्षकारणस्य परिव्याधुद्वरणेन हेतुना अभेदाभिधानाद् हेतुरलङ्कारः ॥ १ ॥

[वाल्मीकिनी]

उद्धर्त्ताऽसाविति । सोऽयं ‘रामनामा’ रामचन्द्रः ‘वः’ युष्माकं ‘सर्वकालं’ सर्वदा मनः-कामनां ‘सफलयतु’ सफलीकरोतु । मनसः कामना—वाञ्छना मनःकामना ताम् । राम नाम यस्यासौ रामनामा । किलक्षणः ? ‘लक्ष्मीवयस्यः’ लक्ष्मीः वयस्या—समानवयस्का यस्यासौ लक्ष्मीवयस्यः, लक्ष्म्याः वयस्यो लक्ष्मीवयस्य इति या । स कः ? ‘यस्य’ रामस्य ‘जनिदिने’ जन्मदिवसे ‘भुजगाधीश्वरः’ शेषनागः ‘इति’ कारणाद् हर्षोच्चिद्राननश्रीः ‘अजनि’ प्रभूव । जनि.—जन्म तस्य दिने जनिदिनं तस्मिन् । भुजगाधो गच्छन्तीति भुजगाः—सर्पाः, तेषां अधीश्वरः भुजगाधीश्वरः । हर्षेण उच्चिद्रा—विकसिता आननश्रीः—सुखशोभा यस्यासौ हर्षोच्चिद्राननश्रीः । इतीति किम् ? ‘असौ’ रामः ‘धरित्रीभरं उद्धर्त्ता’ धरित्र्या—पृथिव्या. भरः—भारः धरित्रीभरः तं धरित्रीभरं ‘उद्धर्त्ता’ उद्धरिष्यति । पुनः स कः ? यस्य जनिदिने ‘अंशुमाली’ ‘सूर्यः’ इति कारणाद् हर्षोच्चिद्राननश्रीः अजनि । अंशुना—किरणानां माला साऽयस्यास्तीति अंशुमाली । इतीति किम् ? ‘वंशवृद्धिः संवृत्ता’ वंशस्य वृद्धिर्जना । पुनः स कः ? यस्य जनिदिने ‘इन्द्रः’ राज्ञः ‘इति’ कारणाद् हर्षोच्चिद्राननश्रीः अजनि । इतीति किम् ?

‘द्यौ’ ‘स्वर्गलोऽ’ ‘दलितपरिमता भागिनी’ दलिता—खाण्डिता परिभवा—पराभवा यस्या सा दलितपरिमता ‘भागिनी’ भविष्येति । एत ‘सर्वत्राग्रिमपक्षेषु योज्यम् । यत्तदोर्नित्यसम्बन्धा दसन्तापि यत्तदो एकस्मिन् सति परस्पर ज्ञातव्यौ ॥ १ ॥

पर्यङ्के पङ्कजन्माङ्किततलविचलत्पाणि-पादप्रवालः,

खेलन् बालः प्रमोद प्रथयतु मिथिलानाथपुत्रीपतिर्वः ।

पित्रोः पोतप्रतीतिः समभवदुचिता पुंसि यस्मिन् पुराणे,

पार संसारवाद्धेर्न हि परमपरस्म विना नेतुमीशः ॥ २ ॥

[हृदयरञ्जनी]

पर्यङ्के पङ्कजन्मेति । अत्राय त्रिया कारकसम्बन्ध — ‘मिथिलानाथपुत्रीपति’ मिथिलाया नाथ—जनक मिथिलानाथ तस्य पुत्री सीता तस्या पति —भर्ता राम ‘व’ युष्माकं भवता ‘प्रमोद’ हर्ष ‘प्रथयतु’ विस्तारयतु, सर्वेकालमिति उत्तरत्रापि सर्वत्र क्रियाऽनुसन्धेया । किं कुर्वन् राम ? ‘पर्यङ्के खेलन्’ मातुल्लसजे खेलन्—रममाण । किंलक्षण ? अत एव ‘बाल’ शिशु । किंलक्षण बाल ? ‘पङ्कजन्माङ्किततलविचलत्पाणि-पादप्रवाल’ पङ्कज-मना अङ्किते च ते तले च पङ्कजन्माङ्किततले, ताभ्या विलसन्तो पाणि-पाद प्रगारौ यस्य स, कमलचिह्नं भासुरकर चरणविशलय । स क ? ‘यस्मिन्’ रामे ‘पित्रो’ मातु कौशिल्याया पितुर्दशरथस्य च ‘पोतप्रतीति’ [नोप्रतीति] ‘उचिता’ पित्रो योग्या [‘सम भवत्’ सज्जाता] । किंलक्षणे यस्मिन् ? ‘पुराणे [पुंसि]’ पुराणपुरुषे नारायणे, पितृभ्यामसौ पुराणे पुराणपुरुषरूपेण ज्ञात इति भाव । विरोधाभासोऽलङ्कार, यो बाल स कथं पुराण-पुरुष ? । यस्मिन्निति यच्छब्दोपादानं तच्छब्दमपेक्षत इति तच्छब्द निर्दिशनाह—‘अपर’ वक्ष्यन् पुमान् ‘॥ विना’ श्रीराममन्तरेण ‘संसारवाद्धेर्’ परं पार नेतु नेश ‘संसार एव वाद्धि—समुद्र तस्य ‘पर [पारम्]’ अत्यपारं तद् ऋते नेतु—प्रापयितुं समर्थो नास्तीत्यर्थ, प्राणिन इति शेष । पाञ्चाली रीति, “द्वित्रिपदा पाञ्चाली” [स्वरटकाध्या० २५] । आरमटी वृत्ति । प्रसादो गुण । पर्यङ्के खेलन्निति जातिरलङ्कार, तद्यथा—‘संस्थानावस्यादि यद् यम्य यादृश भवति । लोकं चिरप्रसिद्धं न तत् कथमनन्यजाति ?” ॥ २ ॥

[बालबोधिनी]

पर्यङ्के इति । स ‘बाल’ राम ‘व’ युष्माकं ‘प्रमोद’ हर्ष ‘प्रथयतु’ करोतु । किं कुर्वन् ? ‘पपङ्क’ शय्यायां ‘खेलन्’ क्रीडन् । किंलक्षण ? ‘पङ्कज-माङ्किततलविचलत्पाणि-

पादप्रवाल' पङ्कात्-ऊर्ध्वमात् जन्म यस्य तत् पङ्कज-म-मलम्, पङ्कज-मना अङ्कित-चिह्नित
तल यस्य पाणिपादप्रवालस्य तत् पङ्कज-माङ्किततलम्, पाणी च पादौ च पाणिपादम्,
पाणिपाद प्रवालमिव पाणिपादप्रवालम्, विचलच्च तत् पाणिपादप्रवाल च विचलत्पाणिपाद-
प्रवालम्, पङ्कज-माङ्किततल विचलत्पाणिपादप्रवाल यस्यासौ पङ्कज-माङ्किततलविचलत्पाणि
पादप्रवाल । पुनः किलक्षणः 'मिथिलानाथपुत्रीपति' मिथिलाया नाथ-स्वामी
मिथिलानाथ सस्य पुत्री मिथिलानाथपुत्री तस्या पति । स न 'यस्मिन् 'पुराणे पुत्ति'
रामे 'पित्रो' मातापित्रो, "पितामात्रा" [पाणि० १ २-७०] इत्येवशेष, 'उचिता' योग्या
'पोतप्रतीति' नौप्रतीति 'समभवत्' अजनि । युक्तं चैतत्, 'हि' यतः कारणात् 'त'
राम विना 'ससारवाद्धे' ससारसमुद्रस्य परं पर 'नेतु' प्रापयितुम् 'अपर' अन्य 'ईश'
समर्थो न । थारि धीयतेऽस्मिन् इति वाद्धि, ससारो वाद्धिरिव ससारवाद्धिरिति ॥ २ ॥

*

रक्षःसन्तानकक्षज्वलनकण इवाऽऽचार्यवर्षप्रयुक्तां,

संस्काराधारधारां दधदधिकमहाः पातु रामः शिशुर्यः ।

कौशलपावह्यभेन प्रथममजतनृजत्वभाजा यभूवे,

'यं पश्चात् केशवांशं जगति जनयताऽजस्य तातेन जातम् ॥ ३ ॥

[हृदयरजनी]

रक्षःसन्तानकक्षेति । स राम 'व' युष्मान् 'पातु' रक्षतु । किलक्षणः
'शिशु' बाल । शिशोर्बालस्य महता रक्षणं कथं युज्यत इत्यभिधेः 'यमि' न्याह— किं
लक्षणं 'अधिकमहा' अधिक-लोकोत्तरं मह-तेन जीवो बल यस्य स अधिकमहा,
तेजस्विनः पुरुषस्य अन्यरक्षणं घटत इति भावः । रामोऽधिकमहाश्चेत् किमधिकं लोकोत्तरं
कर्म कृतवान् ? तत्राह, उत्प्रेक्षते-संस्काराधारधारा 'दधदिव' कुर्वन्निन, अत्र [भा] पातु
करोत्यर्थः । किलक्षणाम् 'आचार्यवर्षप्रयुक्ता' आचार्यवर्षेण-कर्म('मा')भिज्ञेन
प्रयुक्ता-उपदिष्टाम् । कः कस्मिन् ? 'रक्षसन्तानकक्ष' रक्षसा सन्तान रक्षसन्तान-
राक्षसकुल समूहो वा तदे[व] कक्ष-तृणं तत्र यो ज्वलनकण-वहिरूप अल्पत्वात् कण इव
कणं तस्मिन् । यथा कश्चन बाल आचार्यवर्षप्रयुक्ता अमिसंस्काराधारधारा निर्वहति तथाऽयं
राम शिशुः सन्नेव राज्ञः सलक्षणतृणेषु अनलशस्त्राधारधारेण एधाक्षत्रे इत्यर्थः, प्रवृद्धमकरो
दिति मानः, राक्षसानवधीदिति व्यङ्ग्यम् । अर्थी अ[प] मा च उक्तानुप्रासश्च । तथा च—
तुल्यधुल्यक्षरावृत्तिरनुप्रास एफुरद्वयः ।

अतस्तद् स्याच्छेकानां लोटानां तत्पदश्च ॥ १ ॥ [वाग्मयः परि० ४.१७]

॥ पुण्यपुण्य मनुष्योनी जन्म आन, "न हि देवा मनुष्यगरीषु गमन्ति" इत्यागम, तत्राह-प्रथमे 'वीरान्यासभेन' दशरथेन 'अवतनुवामाजा बभूवे' अजनि, अजम्-अजग. तनुव-कदम्ब तस्य भार-नत्तं भवति भाव तेन अवतनुवामाजा बभूवे । भावोऽन्वहारः । पश्यान् तेन दशरथेन 'वेशासं' 'वेशस्य' शिष्योः भेदात् तम् । 'य' रामे 'जनयता' उपादयता माता ['जगति' भूर्गेके] 'अजस्य' शिष्यो, 'तानेन' जनयेन पित्रा जातम्, दशरथो यं रामं जनयन् मन् अजस्य पित्रा जात इत्यर्थः । दशरथः कदम्ब-वनारः तत्र गमो नच सम्भवति । अत्र शिरोष-दो तनुव म कथं अजस्य पित्रा भवति, परिहार-गुणुपग्याजस्य पुत्रो दशरथ अन अजन्नुववमाक् तेन, अथ वेशासजनकत्वेन जनक । शिरोष शिरोभाभातोऽन्वहारश्च अन्वहारमद्वरो द्रष्टव्यः ॥ ३ ॥

[वाचोपिनी]

रक्ष मन्तानेति । सः 'शिष्यः' रामः 'व' युष्मान् 'पातु' रक्षतु । किञ्चन ? उग्रैरुपने- 'रक्ष मन्तानरक्षान्नवण इव' रक्षणां सन्तानं रक्ष मन्तानम्, रक्ष मन्तानं कश्च इव रक्ष-सन्तानवत्, उग्रैरुप-अग्रे वण-शेषः उग्रैरुप, रक्ष मन्तानरक्षस्य दाते उग्रैरुपणः रक्ष सन्तानरक्षान्नवणः । पुनः किञ्चन ? सरशाभाधारां 'दधत्' स्वीकुर्वन् तन् अभिरमद्वा । सरकार आभार इव मेरुताभार, तस्य भाग ताम् । अभिरमद्-तेजो यस्यागो अभिरमद्वा । उग्रैरुपणोऽपि आभारधारां दधत् अभिरमद्वा जायते । किञ्चनार्था धाराम् ? 'आचार्यवर्षप्रयुक्त' आचार्याणां वर्षेण-अष्टेन वसिष्ठेन प्रयुक्तम् । स कः ? 'वीरान्यासभेन' दशरथेन 'प्रथमे' पूर्वं 'अजतनुवामाजा बभूवे' अजनाम्नो राज पुत्रवमाजा अभावि । 'पश्चाद्' उत्तरं ववसि यं 'वेशासं' राम 'जगति' भूर्गेके 'जनयता' उपादयता सता दशरथेन 'अजस्य' वेशस्य 'तानेन' पित्रा जातम् । वेशस-स्यासः वेशासः तम् ॥ ३ ॥

अव्यक्तं व्यक्तकर्त्ता वचनमभिदधे बालभायाज्जनन्या-

स्तर्जन्यालम्ब्यनार्थी प्रचलितुमभयद् दत्तचिन्वाचलम्बः ।

मन्दं मन्दं पदानि न्ययित सुवि पदेः क्रान्तलोरुग्रयो यः,

स त्रैलोक्याधिपत्यं दिशतु दशरथापत्यमत्यद्भुतं यः ॥ ४ ॥

[हृदयरानी]

अव्यक्तमिति । 'स' रामो 'वः' युष्माकं 'त्रैलोक्याधिपय' त्रैलोक्यस्य-त्रिभुवनस्य आधिपत्यं-पेश्वर्यं 'दिशतु' ददातु । किञ्चन स 'दशरथापय' दशरथस्य

अपत्यं—दशरथसन् । सिम्भूतमपत्यम् । ‘अन्यद्भूतं’ लोचर(‘आश्रये’)भरितम् । तदेतद्
 निरोपणप्रयेण प्रतिपादयति—सिम्भूत रामः । ‘व्यक्तकर्त्ता’ व्यक्ताना—पञ्चमहाभूतानां कर्त्ता—
 निर्माता सृष्टा, “आत्मन [आत्मासम्], आत्मादाद् वायु, वायोरग्नि, अग्नेराप . अद्वय
 पृथिवी” इति श्रुतेः, रामस्याऽऽमरूपत्वात् सृष्टत्वं युज्यते । एवमिधो राम अन्यत्वं
 [वचन] अभिदधे । ‘अन्यत्वं’ अष्टवचनं ब्रूत इति निरोधात्कार, कथम् ? यो व्यक्ताना
 प्रवृत्ति प्रययसिभागेन रचनाना कर्त्ता उपदेष्टा विद्वान् स कथं अस्पष्टमप्रष्टं ब्रूते ।
 आश्रयान्तरमाह—सिम्भूतः । ‘दत्तविधायकम्’ विधाय अयम् विधायकम्, दत्त
 विधायकम्—विधापार येन स दत्तविधायकम् । य समस्तविधाधारस्वम्भ सन् राल-
 भायाद् मातृस्त्वन्त्याम्भनार्थां जमन् । किं कर्तुम् ? ‘प्रचलितु’ गन्तु गमनार्थम् । य
 सङ्कल्प्य दत्तापार स कथं अन्याधारमपेक्षने’ इति निरोध । अपरमाश्रयमाह—पुन
 द्विन्मण । पदं ज्ञान्त लोकरय—ज्ञान्त त्रिभुवनयो म ज्ञान्तलोकत्रय । एवम्भूतोऽपि
 ‘य’ गम भास्वभावात् ‘पृथिव्यां’ भुवि ‘मन्द मन्द’ अतिप्रवेगं यथा म्यात् तथा
 पदानि ‘न्यथिन’ निदधे, मन्द मन्द चचातेति चित्रम् । एकेन चरणन्यासेन या भुवं
 ज्ञान्तान् तस्यां भुवि पदानि पदानि दत्तान् इति विरोध । अद्भुतो राम, दिव्योऽन
 र्वभित्तिगी भार, निरोधात्कार, छेदनाश्रय ॥ ४ ॥

[बालबोधिनी]

पुण्यानामिति । 'स राघवः' रामः 'वः' युष्माकं 'निरघा' निष्पापां 'श्रियं' लक्ष्मीं 'द्रवयतु' ददां करोतु-समर्था करोतु । रघोरपत्न्यं राघवः । निर्गतं अयं यस्याः सा निरघा ताम् । स कः ? यो रामः 'क्रमेण' अनुक्रमेण 'प्रौढि' यौवनं 'प्राप' ययौ । किलक्षणो रामः ? 'जनकेन' पित्रा 'प्राक्तनानां' पूर्वजन्मकृतानां 'पुण्यानां' सुकृतानां इदं फलमिति ज्ञायमानः । पुनः किलक्षणः ? अतिवात्सल्याद् अन्तरात्मा इति 'मात्रा' कौशल्यया ज्ञायमानः । 'च' अन्यत् साक्षाद् 'अक्षीयमाणः' अक्षयः 'प्रणयनिधिः' प्रीतिकोश इति 'त्रिभिर्भ्रातृभिः' भरत-लक्ष्मण-शत्रुघ्नेर्ज्ञायमानः । 'च' अन्यद् 'मूर्त्ता नीतिः' मूर्त्तिमती 'नीतिः' नय इति 'अमात्यैः' सेवकैः ज्ञायमानः । पुनः किलक्षणः ? 'ज्ञानिभिः' विद्वद्भिः अयं 'परपुरुषः' साक्षात्कारमस्य इति ज्ञायमानः । परश्चासौ पुरुषश्च परपुरुषः ॥ ६ ॥

*

तारुण्यारम्भरम्यामनुभवति शनैरेषमानामवस्थां,

काकुत्स्थे यत्र मैत्रावरुणिनिगदिता^१नागमानाददाने ।

तातत्वेनातिरिक्तं दशरथमविदुस्तुल्यवात्सल्यवन्तः,

सन्तः सन्तत्युपेतद्रविणवितरणोपक्रियां स क्रियाद् वः ॥ ७ ॥

[बालबोधिनी]

तारुण्यारम्भेति । 'सः' रामः 'वः' युष्माकं सन्तत्युपेतद्रविणवितरणोपक्रियां 'क्रियाद्' करोतु । सन्तत्या-प्रजया उपेतं युक्तं-सन्तत्युपेतम्, सन्तत्युपेतं च तद् द्रविणं-द्रव्यं च सन्तत्युपेतद्रविणम्, तस्य वितरणं-दानं तस्य उपक्रिया-समीपवर्ति कार्यं सन्तत्युपेतद्रविण-वितरणोपक्रिया ताम् । स कः ? 'यत्र' यस्मिन् 'काकुत्स्थे' रामे 'शनैः' मन्दे मन्दं तारुण्यारम्भरम्यां 'एषमानां' वर्द्धमानां अवस्थां अनुभवति सति 'सन्तः' युधाः 'तातत्वेन' जगद्गुरोः पितृतया दशस्य 'अतिरिक्तं' अधिकगुणं अविदुः । तारुण्यस्य भावः तारुण्यम्, तस्य आरम्भः तारुण्यारम्भः, तेन रम्या-मनोहरा तारुण्यारम्भरम्या ताम् । किलक्षणाः सन्तः ? 'तुल्यवात्सल्यवन्तः' तुल्यं-समानं वात्सल्यवत्त्वं-वल्लभत्वं येषां ते तुल्यवात्सल्यवन्तः । पुनः क सति 'यत्र' रामे 'मैत्रावरुणिनिगदितान्' वशिष्ठेनाध्यापितान् 'आगमान्' वेदान् आद-दाने सति ॥ ७ ॥

*

अंशाश्चातुर्भुजा ये श्रुतिषु चतसृषु ज्ञानवन्तश्चतुर्धा

भिन्नैरस्त्रैर्विधेयां व्यधिपत चतुरम्भोधिरुद्धां धरित्रीम् ।

योऽभूज्ज्येष्ठस्तथा तेज्वनुजनिषु यथा पूरुपायेषु धर्मः

पुण्याद् वः शर्म धर्मद्युतिकुलतिलकः पालकः स त्रिलोक्याः ॥८॥

[बालबोधिनी]

अंशाश्चेति । 'स' राम 'व' युष्माक 'शर्म' सुख 'पुण्याद्' वर्द्धयतु । किलक्षणः 'धर्मद्युतिकुलतिलकः' धर्मा-सीक्षणा द्युतय-निरणानि यस्यासौ धर्मद्युति-सूर्यः, तस्य कुल धर्मद्युतिकुलम्, तस्मिन् तिलक-श्रेष्ठ धर्मद्युतिकुलतिलक । पुन किलक्षण " त्रिलोक्या 'पालक' रक्षक प्रयाणां लोकानां समाहार त्रिलोकी तस्याः त्रिलोक्या, " द्विगोः" [पाणिनि० ४-१ २१] इति ङीप् । स वः ! 'यः' श्रीराम- 'तथा' तेन प्रकरणेन 'अनुज-निषु' त्रिषु भ्रातृषु मरत लक्ष्मण-शत्रुघ्नेषु ज्येष्ठ अभूत् । अनु-पक्षाद् जनि-जन्म येषां ते अनुजनयः तेषु अनुजनिषु । तथा कथम् ? यथा पूरुपायेषु धर्मो ज्येष्ठोऽभूत् । पूरुपाणां अर्था-धर्मा-उर्य काम मोक्षा तेषु पूरुपायेषु । ते के ? ये 'चातुर्भुजा' चतुर्भुजस्य-विष्णोः अक्षा । 'चतस्रसु द्युतिषु' चतुर्षु वेदेषु ज्ञानवन्तः सन्त- चतुरम्भोधिर्द्धा 'धरित्री' पृथिवी 'चतुर्द्धा भिन्नैः' चक्र-गदा शार्ङ्ग खड्गरूपैः 'अक्षैः' आयुषे कृत्वा 'विधेया' स्ववशा 'व्यधि-पत' चक्रुः । चतुर्भुजरयमे चातुर्भुजाः । ज्ञानं विद्यते येषां ते 'ज्ञानव-त' विद्वांसः । अभ्यासि धीय-ते एषां ते अभ्योधयः, चत्वारश्च ते अभ्योधयश्च चतुरम्भोधय, तैः अधि-सर्वतो रुद्धा चतुरम्भोधिर्द्धा ताम् ॥ ८ ॥

नित्यं तेभ्यो गुणेभ्यः प्रणमन यतते 'यद्वतः को न लब्धुं ?

सूनुर्गाधिरगाधे तरसि तपसि च व्यक्तशक्तिस्तथाहि ।

आगत्यागारमाराद् दशरथनृपतिं यं प्रवीरं ययाचे,

याच्यादैर्न्येन शून्यं जनयतु स धनं धनतेयध्वजो वः ॥ ९ ॥

[हृदयरञ्जनी]

... .. व्यक्ता-प्रकृता द्वितीयसृष्टिनिर्माणलक्षणा शक्ति-सामर्थ्यं येन यम्य वा । 'ननु यदि एवविधशक्तिमान् विद्यामित्र स्वतन सामर्थ्याद् यागं रक्षतु, किं दशरथ-प्रार्थनया !' इति चे- आशङ्क्यते तान् प्रति उत्तरमाह 'तथाही'त्यादिना- हे लोकाः ! यूयं 'नित्ये' सनेदा 'तेभ्य' प्रसिद्धेभ्यो गुणेभ्य 'प्रणमत' प्रह्वीमरत । तत विमायातम् ! इत्याह-'यद्वतः' इति ये विद्यन्ते येषां यद्वन्त, तान् यद्वत-यद्गुणयुक्तान् पुरपान् लब्धुं को न प्रयतते ? सर्वोऽपि प्रयतत इति अर्थान्तरन्यासः । यथा—

१ 'रुम्' कते 'पु' पु० ॥ २ यद्वत कोऽयुक्तः ? भा १ । यद्वन् वा न लब्धुं ? भा ३-४ । एतपाठानुसारेण बालबोधिनी यतते ॥

उक्तिसिद्धार्थमन्यार्थन्यासो व्याप्तिपुरःसरः ।

कथ्यतेऽर्चान्तरन्यासः छिद्योऽछिद्यश्च स द्विधा ॥ १ ॥

[ ] इति ।

एतदुक्तं भवति—असौ मुनिर्यागसंरक्षणन्याजेन रामरूपेण वर्तमानं विष्णुं प्राप्तुमभिलक्ष्यति भावः ॥ ९ ॥

[चालवोधिनी]

नित्यं तेभ्यो इति । 'सः' श्रीरामः 'वः' युष्माकं याज्ञादैव्येन 'शून्ये' रहितं 'धनं' प्रथं 'जनयतु' उत्पादयतु । याज्ञया-प्रार्थनया दैव्य-दानत्वं याज्ञादैव्यं तेन । किलक्षणः ! 'वेनतेयपञ्जः' धिक्तायाः अपत्यं वेनतेयः—गरुडः स पञ्जायां यस्यासौ वेनतेयपञ्जः । स कः ! 'गाथेः सूनुः' विद्यामित्रः 'अगारं' गृहं 'आरात्' समीपे दूरादा आगत्य यं 'प्रवीं' प्रकर्षेण बलवन्तं दशरथपतिं यथाचे । सुतां पतिः वृषति, दशरथश्चासौ वृषति च दशरथपतिः, तं दशरथपतिम् । किलक्षणो गाथेः सूनुः ! 'अगाथे' महति 'तरंति' शौचं अगाथे तरति च 'व्यक्तशक्तिः' स्पष्टशक्तिः । स कः ! 'तपार्हति' दृष्टान्ते । हे जनाः ! तेभ्यो गुणेभ्यः 'नित्यं' प्रायदं 'प्रणमत' नमस्कुरुत । तेभ्यः केभ्यः ? 'यद्गतं' यस्य-रामस्य गुणान् 'लब्धुं' प्राप्तुं को जनो न यत्ने ? अपि तु सर्वे यन्त एव ॥ ९ ॥

गाथेयं राजमौधं प्रयिगति मुदिनं दुःखितं याचमाने,

यागत्राणाय पुत्रं तदनधिगमतः कृष्यमाने च भीतम् ।

'तद्दानान्मोदमाने स्थितमुपरि तदा विष्टपानां त्रयाणां,

यस्योदारणं पित्रा स भयतु भवतां भद्रकृद् रामभद्रः ॥ १० ॥

[हृदयरञ्जनी]

गाथेय इति । सः 'रामभद्रः' स्तुतायः 'वः' युष्माकं भवतां 'भद्रकृद्' कल्याण-कृद् शुभप्रदो भवतु । शुभप्रदत्वाद् रामभद्र इति पदमन्वर्थम्, रामयतीति रामः, भद्रं-कल्याणं यस्माच्चानामिति रामभद्रः । कोऽप्यौ ! हत्याद्—'यस्य' रामस्य 'पित्रा' जनकेन दशरथेन ['मुदिनं'] मुदप्रमुदितेनाऽजनि । क सनि ! गाथेययं गाथेयः—विद्यामित्रः तस्मिन् 'राजमौधं' राजगृहं राजमभां प्रयिगति सनि, 'विद्यामित्रो यद्गृहं प्राप्तः' इति दर्शयित्वा जानित्वर्थः । अथ च 'दुःखितं च' पीडितं दुःखितेनाप्यभयि । क सनि ! यागत्राणाय तस्मिन् विद्यामित्रे पुत्रं याचमाने सनि, 'यागोऽयं रामः, यागविन्दकारिणो

राक्षसाः, तत्र तान् हत्वा स्वयं कुशली सन् कथमेप्यति ?' इति चिन्तया दुःखितोऽभूदित्यर्थः । विषाद-हर्षयोर्भावयोरत्र सन्धिः । किञ्च-तेन दशरथेन भीतं च त्रस्तं च । भये कारणमाह-क सति ! तस्मिन् गाधेये 'क्रुध्यमाने सति' आविर्भूतकोपे सति । कम्मात् ! 'तदनधिगतः' तस्य-रामस्याप्राप्तेः, 'रामं न प्रेषयामीति, अमुं बालकं विहाय जीवितं क्षणमपि धारयितुं न शक्नोमि' इत्युक्ते मुनौ कुद्वे सति ['भीतं'] विभायेति वान्वयार्थः । अपरं तेन पित्रा उपरि स्थितम् । केषाम् ? त्रयाणां 'विष्टपानां' भुवनानां त्रयाणामपि लोकानाम्, 'लोकत्रयवासिभ्यो लोकेभ्योऽहमुत्कृष्टः' इत्यात्मानं मन्यते स्म । तत्र हेतुः— 'गाधेये' विश्वामित्रे 'तद्वानात्' तस्य समर्पणाद् 'मोदमाने' हृष्यमाणे सति, 'दत्तेन रामेण हेच्छतस्यो (?) जातः' इति मुनौ आपमाणे सतीति भावः । त्रास-सादयोर्भावयोः सन्धिः । विरुद्धरसानामत्र सङ्करः ॥ १० ॥

[बालबोधिनी]

गाधेय इति । स रामभद्रः 'मवर्ता' युष्माकं 'भद्रकृत्' कल्याणकर्त्ता भवतु । स कः ? यस्य 'उदारेण' दात्रा 'पित्रा' दशरथेन 'गाधेये' विश्वामित्रे 'राजसौधे' भूपतिमन्दिरं प्रविशति सति 'मुदितं' हृष्टम् । पुनः स कः ? यस्योदारेण पित्रा गाधेये 'यागत्राणाय' यागरक्षणाय 'पुत्र' रामं 'याचमाने' प्रार्थयमाने सति 'दुःखितं' दुःखयुक्तेन जातम् । पुनः स कः ? 'च' अन्यद् यस्य पित्रा 'तदनधिगतः' तस्य-रामस्य अप्राप्तेः गाधेये 'क्रुध्यमाने सति' क्रोधे प्राप्नुवति सति 'भीतं' भयं प्राप्तम् । पुनः स कः ? यस्योदारेण पित्रा 'यद्वानाद्' यस्य-रामस्य दानाद् गाधेये 'मोदमाने' हर्षे प्राप्नुवति सति 'तदा' तस्मिन् अवसरे त्रयाणां 'विष्टपानां'—लोकानां उपरि स्थितम् ॥ १० ॥

इष्टिं निर्वृत्तवृष्टिर्यतिरकृत यदुत्पत्तये पावनास्तान्,
संस्कारान् यत्र मन्त्रैः निगमनिगदितैरन्वतिष्ठद् वसिष्ठः ।
विश्वामित्रः सुमित्रासुतयुतमशिपत् यं च विद्यामशेषां,
देवः पिप्याद् द्विषां वः स किल मुनिजनानुग्रहेणोग्रहेति ॥११॥

[हृदयरञ्जनी.]

इष्टिमिति । 'सः' रामस्यो देवः 'वः' युष्माकं 'द्विषां' शत्रूणां 'पिप्यात्' 'पिपि पिटौ' आशीर्लिङ्, "आसिनिग्रहणनाटक्रायपिपा हिंसायाम्" [पाणि० २.३.५६]

१ 'इ द्विषो वः सकल' भा ३-४ । एतत्पाठानुसारेण बालबोधिण्या व्याख्याऽस्ति ॥

२ 'नुग्रहायोर्भ' भा १ ॥

इति कर्मणि षष्ठी । 'किल' इति प्रसिद्धौ । किलक्षण स 'मुनिजनानुग्रहेण उग्रहेति' मुनिजनाना—ऋष्यशृङ्ग-वसिष्ठ मिथामित्रमुखाना अनुग्रहेण उपदेशेन वा 'उग्रहेति' उग्रा—
दु सहा राक्षसहननक्षमा हेतय—अस्त्राणि यस्य स । 'शुद्धमुक्तस्वभावस्य परमेश्वरस्य
शामस्य सर्वत्र समत्वादस्त्रधारणमयुक्तम्' इत्यत आह—'मुनिजनानुग्रहेणोग्रहेति' मुनिजनेषु
अनुग्रहस्तेन उग्रहेति, अनुग्रहबुद्ध्या धृतशस्त्र इत्यर्थः ।

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ! ।

तदा तदाऽवतीर्याहं करिष्ये धर्मरक्षणम् ॥

[ ]

इति प्रतिज्ञा, तदर्थान्वितारत्वात् परमेश्वरस्य, अतो युज्यते शस्त्रधारणम् । मुनीना
मनुग्रह प्रतिपादयति—'यति' ऋष्यशृङ्गो मुनि ['यदुत्पत्तये'] यस्य—रामस्य
उत्पत्तये—जन्मने 'इष्टि' पुत्रकामेष्टि 'अकृत' विदधे । किलक्षणो यति 'निर्वृत्तवृष्टि'
"द्वादशवार्षिक्यामनावृष्टौ सत्या कारीरीयागेन वृष्टिं प्रवर्त्तयामास" इत्यागम । वसिष्ठ
कुलरुरु 'यत्र' यस्मिन् रामे पावनान् 'संस्कारान्' जातकर्मादीन् 'अन्वतिष्ठत्' कृतवान् ।
कै 'निगमनिगदितै' वेदोक्तैर्मन्त्रै । किञ्च—विश्वामित्र 'सुमित्रासुतयुत' लक्ष्मणसहित
'य' राम अशेषा विद्या धनुर्विद्याया 'अशिषत्' पाठयामास । अत एव मुनिजनानु
ग्रह इति उग्रहेति शत्रुहनन चाम्य युक्तमित्यर्थः ॥ ११ ॥

[बालबोधिनी]

इष्टिमिति । स 'देव' राम 'व' युष्माकं 'द्विष' शत्रून् 'विध्यात्' चूर्णीकरोतु ।
किलक्षण 'सकलमुनिजनानुग्रहेणोग्रहेति' मुनीना जन मुनिजन, सकलश्चासौ
मुनिजनश्च सकलमुनिजन, तस्य अनुग्रह सकलमुनिजनानुग्रह, तेन सकलमुनिजनानुग्रहण
उग्रा—तीक्ष्णा हेतय—आयुधानि यस्यासौ 'उग्रहेति । कथं सकलमुनिजनानुग्रहः ? त
प्रदर्शयन्नाह—'यदुत्पत्तये' यस्य—रामस्य उत्पत्तये—जन्मने 'यति' ऋष्यशृङ्ग इष्टि
'अकृत' कृतवान् । किलक्षणो यति ? 'निर्वृत्तवृष्टि' निर्वृत्त—विष्णुदिता वृष्टिर्वेनासौ
निर्वृत्तवृष्टि, 'पूर्वे हि तेन अनावृष्टिर्नाशिता' इति पुराणे प्रसिद्धम् । 'य' अयद् 'यस्य'
यस्मिन् रामे वसिष्ठ तान् पावनान् जातकर्मादीन् संस्कारान् निगमनिगदितै कृत्वा
'अन्वतिष्ठत्' अनुत्तरेषु चकार । निगमेषु—वदेषु निगदिता—अथाता निगमनिगदिता, ते
निगमनिगदितै, 'च' अपर विश्वामित्र 'सुमित्रासुतयुत' लक्ष्मणयुक्त य राम 'अशेषा'
विद्या विद्या 'अशिषत्' शिक्षयामास ॥ ११ ॥

कालीमालीमिवालीं नरगलनलिकाकल्पितानल्पहारां,
 व्याहारैर्भीषयन्तीमरिलमपि जगत् ताडकां ताडयित्वा ।
 यत्र व्रीडाजडत्वं विदधति निदधे गाधिसूनुः प्रसन्नः,
 सम्भारं जम्भकानां स भवपरिभवात् पातु वः पद्मनाभः ॥ १२ ॥

[हृदयरञ्जनी]

कालीमालीमिवालीमिति । 'स' रामामिधान 'पद्मनाभ' हरि 'व' युष्मान् 'भवपरिभवात्' त्रिविधाद् आधिभोतिरूपिपरिभवात् संसारदुःखात् 'पातु' रक्षतु । ॥ क 'यत्र' यस्मिन् रामे गाधिसूनु 'प्रसन्न' हृष्ट सन् 'जम्भकाना' अस्त्राणा 'सम्भार' समूहं सामग्रीं वा 'निदधे' निक्षिप्तवान्, शस्त्रविद्या रामाय उपदिदेशेत्यर्थः । किम्भूते रामे 'व्रीडाजडत्वं' लज्जया नम्रता प्रह्वीभाव भजति । किं कृत्वा 'ताडकां' राक्षसीं 'ताडयित्वा' हत्वा । किम्भूताम् 'वालीं' कृष्णाम्, कामिन् 'आलीमालीमिव' अलीना समूह आत् तत्सम्बन्धिनी आलीम्, स्त्रिया "टिड्ढाण" [पाणि० ४ १ १५] इति ङीप्, 'आलीं' आमरीं 'आलीमिव' पङ्क्तिमिव, तामिन् 'वालीं' कृष्णां । पुन किम्भूताम् 'नरगलनलिकाकल्पितानल्पहारा' नराणा-मनुष्याणां गलनलिका-कण्ठमाला तथा कल्पित-रचितो अनल्प-महान् हारो यस्या सा ताम् । पुन किम्भूताम् 'व्याहारै' वीणा-पक्षिणा आहारै-अदने 'भीषयन्तीं' भय जनयन्तीम् । पक्षीयुपलक्षणमात्रं वा, 'व्याहारै' अटव्या भ्रमणै भीषयन्तीं 'अखिल जगत्' प्राणिमात्रमित्यर्थः । छेकानुप्रास ॥ १२ ॥

[बालबोधिनी]

कालीमालीति । स 'पद्मनाभ' राम 'व' युष्मान् भवपरिभवात् 'पातु' रक्षतु । पद्मनाभो यस्यासौ पद्मनाभ । भवस्य-संसारस्य परिभय-पराभय भवपरिभय तस्माद् भवपरिभवात् । स क 'यत्र' यस्मिन् रामे 'ताडका' राक्षसा 'ताडयित्वा' मारायित्वा 'व्रीडाजडत्वं' 'मया ह्रीं हता' इति लज्जाजाड्य 'विदधति' विभ्रति सति 'गाधिसूनु' विद्यामित्र 'ईदृशमपि हत्वा लज्जा विभर्ति' इति प्रसन्न सन् 'जम्भकाना' अस्त्राणा सम्भार नैर्ऋतम् अस्त्र 'निदधे' आरोपितवान् । किंलक्षणा ताडकाम् ? उपदेष्टव्ये- 'आलीं' भ्रमरसम्बन्धिनी 'वालीं' कृष्णा 'आलीं' श्रेणिमिव, अनिशयेन कृष्णामित्यर्थः । पुन किंलक्षणाम् ? 'नरगलनलिकाकल्पितानल्पहारा' नराणा-पुरुषाणां गलानि-ग्रीवा नरगलानि तथा नलिका-अस्थिविशेषा नरगलनलिका, तामि कल्पिता-कृता अनल्पा-बहवो हारा यया सा नरगलनलिकाकल्पितानल्पहारा ताम् । पुन किंलक्षणाम् ? 'व्याहारै' शब्दे कृत्वा 'अखिल'

समग्रमपि जगद् भीषयन्तीम्, “तत् करोति तदाचष्टे” [पाणिनिवार्तिक पत्र ४२६] इति
णिच् “मियो हेतुभये णुक्” [पाणिनि० ७३४०] इति णुक्, तेन आपययन्तीत्यप-
पाठः ॥ १२ ॥

यः सत्रे तत्र गच्छन्नपि परिकलितः सद्भिरन्तःपुरस्थ-

श्चक्रे यः कौशिकस्य द्विपदुपशमनं काकपक्षाश्रितोऽपि ।

सौमित्रौ सन्निधानं सततमपि भजत्यद्वितीयश्च योऽभूद्,

गो-भूमि-द्रव्यभव्यं बितरतु भवतामाधिपत्यं स नित्यम् ॥ १३ ॥

[हृदयरञ्जनी]

यः सत्र इति । ‘स.’ रामो भवतामाधिपत्यं ‘नित्यं’ सर्वदा ‘प्रयच्छतु’ ददातु ।
‘किलक्षणम्’ ‘गोभूमिद्रव्यभव्यं’ गावश्च भूमिश्च द्रव्यं च तै भव्यं-साधु रमणीयम्, एषा
स्वामित्वं प्रयच्छत्विति । स कः ? ‘यः’ राम. ‘तत्र सत्रे’ तस्मिन् यागे ‘गच्छन् सन्’
भजन् सकपि सद्भिरन्तःपुरस्थ एव [परि] कलित, नियमत्वात् । अथोक्ति-य-
परमेश्वरो यज्ञरूपत्वेन ‘तत्र सत्रे’ तस्मिन् यागे ‘गच्छन्’ तिष्ठन्नपि ‘अन्तःपुरस्थ’
पुरस्थ अन्तः अन्तःपुरं-शरीरमध्ये तिष्ठतीति ‘अन्तःपुरस्थ.’ अन्तः शरीरे वर्तमान एव
‘सद्भिः’ योगनिष्ठैः पुरुषै [परि] कलित’ अवगतः । किञ्च-य ‘काकपक्षाश्रितोऽपि’ घृतचूडोऽपि
‘कौशिकस्य’ विश्वामित्रस्य ‘द्विपदुपशमनं’ द्विपा-शत्रूणां यागविघ्नकारिणा रक्षसामुपशमनं-
अभावं ‘चक्रे’ कृतवान् । उक्ति-बालोऽपि काकपक्षाश्रितोऽपि ‘कौशिकस्य’ इन्द्रस्य
शत्रूपशमं चक्रे, य. वामनो भूत्वा शिखानानेव इन्द्रद्विपो बलिप्रमुत्तान् दानवान् निरास्थत् ।
‘काकपक्षाश्रितोऽपि’ वायसपक्षपाती सन् कौशिकस्य दिवामीतस्य द्विपदुपशमनं कथं कुरुते ?
इति विरोधान्नासः । य ‘अद्वितीयश्चाभूत्’ द्वितीयरहितो जातः । ‘सततं’ सर्वदा ‘सौमित्रौ’
लक्ष्मणे ‘सन्निधानं भजति सति’ समीपे तिष्ठत्यपि पौरुषेण तेजसा आकृत्या च एक एव
दृष्टो, अथ च ‘एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म’ इति श्रुत्वा अद्वितीयः । अद्भुतो रस, विरोधान्ना-
सोऽलङ्कार, प्रसादो गुण, वैदर्भी रीति, वर्णश्लेषश्च ॥ १३ ॥

[बालबोधिनी]

यः सत्रे इति । ‘स.’ रामः ‘भवता’ युष्माकं ‘नित्यं’ सर्वदा आधिपत्यं ‘बितरतु’
‘ददातु । किलक्षणमाधिपत्यम्’ ‘गोभूमिद्रव्यभव्यं’ गावश्च भूमिश्च द्रव्यं च गोभूमि-
द्रव्याणि, तैः भव्य-मनोहर गोभूमिद्रव्यभव्यम् । स कः ? ‘यः’ राम. ‘सद्भिः’ सत्पुरुषै-

तत्र 'सत्रे' यज्ञे गच्छन्नपि 'अतः पुरस्य' परिकल्पित 'हृदयस्यो ज्ञात' । अतः-मध्ये पुर अतः पुरम्, तस्मिन् तिष्ठन्नास्ति अतः पुरस्य, सीमप्यस्थित इव नि शङ्को जात । पुनः स कः ? यो राम काश्यपश्चाश्रितोऽपि सन् 'कौशिकस्य' विष्णामित्रस्य 'द्विपदुपदामन' वैरिणा मारण चक्रे । पाण्डुरार्यं शत्रुशमने दक्ष काकपक्ष, ■ आश्रित काश्यपश्चाश्रित । पुनः स कः ? यो राम 'च' अपर 'सोमित्रौ' लक्ष्मणे 'सन्निधान' समीप 'सन्त' निरतः भजयन्ति सति 'अद्वितीय' एक एव 'अभूद्' बभूव, सत्यपि द्वितीये एकैव रामेण वैरिणः शमनीता, वमयोरपि ऐक्याद्याभूत् ॥ १३ ॥

कृत्वा घाणेन 'शोणोपलविमलरुचा रुग्णपातुं' सुपातुं,
मारीचं मारुताम्वन्यतिकरतरलं पातयित्वाऽब्धिपारे ।
यः स्तोमं स्तोमपानाममदयदभयं स्तोमसंरक्षणेन,
क्षोणीन्द्रत्यं क्षणादप्युपनयतु स यः केशवस्यैकदेशः ॥ १४ ॥

[हृदयरजनी]

कृत्वा घाणेनेति । 'स' राम 'व' युष्माक 'क्षोणीन्द्रत्य' भूपतिश्रेष्ठश्च 'क्षणादपि' क्षणादेव 'उपनयतु' उपदीक्यतु प्रापयतु । अपिशब्द एवार्थे, निपातानाम-नेकार्थेणात् । किञ्क्षण स 'केशवस्यैकदेश' केशवस्य-विष्णो युष्म्यांशः, एकशब्द प्रधानराशी । म क 'य' 'सोमपात्रा' विष्णामित्रयागे सोमपानां स्तमित्रां 'स्तोम' समूह 'अमदय' अर्हयद् मोदयति स्म । किञ्क्षण स्तोमम् 'अभय' निर्भयम्, अधरा निवारिरोपाम्, न विजते भय यस्मिन् कर्मणि यथा स्यात्तथा । 'स्तोमसंरक्षणेन' स्तोमस्य-यागस्य संरक्षण-यात्नं तेन । किं कृत्या 'घाणेन' शरेण 'सुपातु' रागसं 'रुग्णपातु' पातुरिच्छ 'कृत्या' हत्या । किम्भूतेन घाणेन 'शोणोपलविमलरुचा' शोणीय-निष्ठारुपाणः तद्रूपं विमल-उज्ज्वलं रुक्-छान्तिर्यस्य तेन । अन्यत्— 'मारीचं' सुसुधुमाश्रितं 'अब्धिपारे' समुद्रस्य पारे 'वनविता' निरस्य । किङ्कृत मारीचम् 'मारुताम्वन्यतिकरतरलं' वायव्यामव्य व्यतिकर-सम्पर्कं तेन तरल-वनम् । अद्भुतो गमः, भोजो गुणः, तिष्ठानुग्रहः, दानदानद्वार ॥ १४ ॥

[बालबोधिनी]

राम 'स्तोमसंरक्षणेन कृत्वा' यज्ञरक्षणेन कृत्वा अमय यथा भगवति तथा 'सोमपाना' ब्राह्मणानां 'स्तोम' समूह 'अमदयद्' अहर्षयत् । किं कृत्वा ? 'शाणोपलम्बितरुचा' वर्षणपापाणनिर्मलान्तिना 'त्राणेन' श्रेणे कृत्वा 'सुवाहु' असुर 'रुग्णवाहु' टिन्नद्वस्त कृत्वा । पुन किं कृत्वा ? 'मारीच' असुर 'मास्तास्त्रव्याति-करतरल' वायव्यास्त्रस्य सम्पर्केण 'चपल' 'अन्विपारे' समुद्रस्य पारे पातयित्वा ॥ १४ ॥

तस्मिन् योगाभियोगस्थिरवपुषि ऋषौ क्षत्रियब्राह्मणे यः,
 काप्यग्रे कापि पश्चात् कचिदहतरुचिः पार्श्वयोर्वर्त्तमानः ।
 बभ्राजे भ्रातृयुक्तः सविधगतविधुः कर्मसाक्षीव मेरो,
 मारीचारिश्चिरं वो रमयतु स मनः सम्पदुत्पादनेन ॥ १५ ॥

[हृदयरञ्जनी]

तस्मिन् योगाभियोगेति । 'स' राम 'व' युष्माक मन 'रमयतु' सहर्षं करोतु । केन ? 'सम्पदुत्पादनेन' सम्पदा-ऐश्वर्याणा उत्पादन-भजन तेन । किंक्षण 'मारीचारि' मारीचस्य हन्ता, 'चिर' चिरशाल सर्वदेति । स कः ? 'य' राम तस्मिन् ऋषौ 'बभ्राजे' शुश्रुमे । किं कुराण ? कापि पथि 'अग्रे वर्त्तमान' मुने पुरस्ताद् गच्छन्, कापि मुने पश्चाद् वर्त्तमान, क्वचित् पार्श्वयो वर्त्तमान, मार्गे गमनशङ्क नृपे क्वचिदग्रे चलति क्वचित् पृष्ठे क्वचित् पार्श्वयोरित्यर्थ । किम्भूतो राम ? 'अहतरुचि' न हता अहता रुचि-कान्तिर्यस्य स, पथि चलतोऽपि तस्य कान्तिर्न हता अमेणेति वाक्यार्थ । किंक्षणो राम ? 'भ्रातृयुक्त' लक्ष्मणमहित । किम्भूते ऋषौ ? 'योगाभियोगस्थिरवपुषि' योगेऽभियोग-अभ्यास योगाभ्यास तेन स्थिर-निश्चलं तेजोयुक्तं वा वपु-शरीर यस्य तस्मिन् । पुन किम्भूते ? 'क्षत्रियब्राह्मणे' पूर्वं क्षत्रिय, पश्चाद् ब्राह्मण क्षत्रियश्चासौ ब्राह्मणश्च क्षत्रियब्राह्मण तस्मिन् । ऋ इव रेजे ? 'कर्मसाक्षीव' सूर्य इव, यथा सूर्यो मेरो क्वचिदग्रे क्वचित् पश्चात् क्वचित् पार्श्वयो वर्त्तमान शोभते तद्वदित्यर्थ । किंक्षण सूर्य ? 'सविधगतविधु' सविध-समीप गत-प्राप्त विधु-चन्द्रो यस्य स । ऋपेमेरोरुपमानम्, रामस्य सूर्येणोपमानम् लक्ष्मणस्य चन्द्रेण । जातिरलङ्कार उपमा च । पाञ्चाली रीति, "द्वित्रिपदा पाञ्चाली लपटी पञ्च सप्त वा यावत् ।" [इति । रस शृङ्गार । ऋषिनिपया रति भ्यामी भाव । अर्थव्यक्तिगुण ॥ १५ ॥

१ चञ्चल पु० ॥ २ बालजोविनीहृता मन सम्पदुत्पादनेन इति समस्तनया व्याख्यानमस्ति । ३ सर्वसम्पदादनेन भा २ ॥

[बालबोधिनी]

तस्मिन् योगेति । स 'मारीचारि' राम 'व' भवत 'चिर' चिरकाल मन सम्पदुत्पादनेन 'रमयतु' क्रीडयतु । मारीचस्य अरिमारीचारि । मनस सम्पद-इच्छा मन सम्पत्, तस्या उत्पादन-प्रण मन सम्पदुत्पादन तेन मन सम्पदुत्पादनेन । स 'व' यो राम तस्मिन् क्षत्रियब्राह्मणे 'ऋषौ' विश्वामित्रे 'कापि' कुत्रचिदपि 'अग्रे' पुरत, कापि च 'पश्चाद्' अपरस्तत्, कचित् 'पार्श्वयो' वाम-दक्षिणयो पार्श्वयो 'वर्त्तमान' तिष्ठन् सन् 'बभ्राजे' राज । किलक्षण 'अहतर्षुचि' निर्मल-रन्नि । किलक्षणे ऋषौ? 'योगाभियोग-स्थिरवपुषि' तपोऽभ्यासेन निश्चल-वपुषि । पूर्व क्षत्रिय पश्चाद् ब्राह्मण क्षत्रियब्राह्मण तस्मिन्, "पूर्वकालैः" [पाणिनि० २ १ ४९] इति समास । कस्मिन् क इव? 'मेरो नर्मसाक्षीव' यथा मेरो पर्वत 'वर्मसाक्षी' श्रीसूर्य कापि अग्रे कापि पश्चात् कापि च पार्श्वयोर्वर्त्तमानो अहतर्षुचि सन् 'भ्राजते' शोभते । किलक्षणो राम 'भ्रातृयुक्त' लक्ष्मणेन युत । किलक्षण कर्मसाक्षी? 'सविधगतविधु' सविध गत-समाप प्राप्त विधु -चन्द्रो यस्यासौ सविधगतविधु ॥ १५ ॥

शृण्वन् पुण्याः कथास्ताः पथि कुशिकतनूजन्मना कथ्यमानाः,

लानं सानन्दचित्तः प्रतिनदि विदधद् दग्धदुःखाभिरद्भिः ।

पश्यन् कान्तारपङ्क्तीः पिकनिकरवतीर्भूतलोद्भूतकन्या-

रत्नन्यासैकभाण्डं निमिनगरमटन् पातु वः कैटभारिः ॥ १६ ॥

[हृदयरञ्जनी]

शृण्वन्निति । स 'कैटभारि' कैटभस्य अरि-शत्रु राम 'व पातु' युष्मान् रक्षतु । किं कुर्वन्? 'निमिनगर' जनकपुरं मिथिला 'अटन्' गच्छन् । किंभूत नगरम्? 'भूतलोद्भूतकन्यारत्नैकभाण्ड' भूतलाद् उद्भूता चासौ कन्या च तदेव रत्न सन्या भाण्ड-रत्नन्यासैरुपेटी, कन्यारत्न सीता तस्या वासभूमि । पुन किं कुर्वन्? 'ता कथा शृण्वन्' 'ता' प्रसिद्धा पुण्या पवित्रा कथा 'शृण्वन्' आकर्षयन् । कास्ता कथा? 'कुशिकतनूजन्मना' कुशिकस्य तनू-शरीर तस्या जन्म यस्य स तेन विश्वामित्रेण 'कथ्यमाना' वाच्यमाना, बालकाण्डे रामायणे विश्वामित्रवचनव्याजेन वाल्मीकेन उक्ता । पुन किं कुर्वन्? 'प्रतिनदि' नद्या नद्या 'दग्धदुःखाभिरद्भि' पानीयै हत-क्लेशैरुदकै स्नान 'विदधत्' कुर्वन्, अत एव 'सानन्दचित्त' निर्मलचेता । पुन किं कुर्वन्? 'कान्तारपङ्क्ती पश्यन्' वनश्रेणीर्विलोक्यन् । कान्ताराणा पङ्क्तय किलक्षणा

ता 'पिकुनिकरवती' पिकाना निकर—समूह कोकिन्समूहो विद्यते यासु ता । अधवा वर्णव्यत्ययेन 'कपिनिकरवती' वानरयुक्ताश्च । उर्णच्युतकालद्वार ॥ १६ ॥

[बालवोधिनी]

शृण्वन्निति । स 'कैटभागे' राम- 'व' युष्मान् 'पातु' रक्षतु । किं कुर्वन् ? 'निमि नगर' विदेहान् 'अटन्' गच्छन् । किलक्षणम् ? 'भूतलोद्भूतर-यारान-वासैरुभाण्ड' भुव-पृथिव्या तल भूतलम्, तस्माद् उद्भूत-सम्भूत भूतलोद्भूतम्, कन्यारानमिर कन्यारानम्, भूतलोद्भूत च तत् कन्यारान च भूतलोद्भूतकन्यारानम्, तस्य न्यास-गोपन तस्य एरुभाण्ड-एरुमेर स्थानम् । पुन किं कुर्वन् ? 'पथि' मार्गे 'ता' पुण्या 'कथा' वार्ता शृण्वन् । किलक्षणा कया ? 'कुशिकननूज-मना' विश्वामित्रेण कथ्यमाना । त-वा जन्म यस्य स तनूजन्मा, कुशिकस्य तनूजन्मा कुशिकननूजन्मा तेन । पुन किं कुर्वन् ? 'प्रतिनदि' नदी नदी प्रति 'दग्धदुग्धामि' ज्वलितपापानि अग्नि 'सानन्दचित्त' हृष्टहृदय सन् 'स्नान' मञ्जन 'पिठधत्' कुर्वन् । पुन किं कुर्वन् ? 'पिकुनिकरवती' कोकिलसमूहवती 'कान्तापङ्क्ती' जनश्रेणी पश्यन् ॥ १६ ॥

यस्तीर्थानामुपास्त्या गलितमलभरं मन्यते स स्वमेवं,
नाज्ञासीज्जिरे यन्मम चरणरजःपातपूतान्यमूनि ।
पादस्पर्शेन कुर्वन् हसति विघटितग्रावभावामहल्यां,
कौशल्यासूनुरुन व्यपनयतु स वः श्रेयसा च श्रिया च ॥ १७ ॥

[हृदयरञ्जनी]

यस्तीर्थानामिति । स कौशल्यासूनु व 'ऊन' अल्पत्वं 'व्यपनयतु' दूरीकरोतु परिहरतु । केन ? 'श्रेयसा' पुण्येन 'च' अपर 'श्रिया' लक्ष्म्या च । अयमर्थ —स रामो 'व' युष्माक 'श्रेयस' पुण्यस्य लक्ष्म्याश्च नून 'स्फेदयतु' पूर्ण करोतु । स क 'यो राम तीर्थाना 'उपास्त्या' सेवया ज्ञानादिपरिचर्यया 'ह्य' आत्मान 'गलितमलभर' गलित—गत मलभर—पापभरो यन्म त आत्मान मन्यते स । यो राम एव 'नाज्ञासीत्' नाबुद्धवान् । एवमिति किम् ? यद् 'अमूनि' तीर्थानि जलानि 'मम चरणरज पात-पूतानि जिरे' जातानीति, चरणयो रज चरणरज, तस्य पात—पतन तेन पूतानि—पवित्राणि तीर्थानि जातानीति । काकाश्लिगोक्त्यायेन तीर्थशब्द उभयतोऽपि योज्य, जलवाचिवात् तीर्थवाचिवात् तीर्थशब्दस्य । तदेतद्विशेषणेन चरणरजसो माहाम्य प्रति-

पादयन्नाह । यः किं कुर्वन् ? 'झटिति' तन्क्षणमेव 'पादम्पर्गेन' चरणयो सम्पर्कमात्रेण 'अहल्यां' गौतमभायां 'विघटितमात्रभागां' विघटितः—विदलितः वियोजितः प्रादभावः—पापाणत्वं यस्याः सा ता कुर्वन्, राघवचरणरज सम्पर्केण अहल्यां प्रापप्राप्त-पापाणत्वं त्यक्तवा पुनः स्वदेहं लब्धवतीति तात्पर्यार्थः । तथा चोक्तं हनुमता—

क्षालयामि तव पादपङ्कजे, नाथ ! दारु-दृषदोः किमन्तम् ? ।

मानुषीकरुणचूर्णमस्ति ते, पादयोरिति कथा गरीयसी ॥ १॥ [महानाटके ३.४५]

अनुमानालङ्कारः । तथा चोक्तम्—

प्रत्यक्षशक्तिरतो यत्र कालत्रिनयसिनि ।

लिङ्गिनो भवति ज्ञानमनुमानं तदुच्यते ॥ १ ॥

[

] ॥ १७ ॥

[बाल्योचिनी]

यस्तीर्थेति । सः 'कौशल्यामनुः' रामः । यः 'युष्माकः' श्रेयसां इत्याद्येन 'श्रियां' लक्ष्म्या च यद् 'उने' न्यूनं तद् 'व्यपनयन्' निराकरोतु । स कः ? 'यः' रामः तीर्थानां 'उपास्त्वा' उपासनया 'स्व' आत्मानं 'गठितमलभरे' मनपापभारं मय्येन स्म, परन्तु एव 'नातामाद्' न ज्ञे । एव कथम् ? यद् 'अमूनि' तीर्थानि मम 'चरणरजःपातयूनामि' पादशुक्रपातनेन परित्रिणानि 'जहिरे' बभूवुः । तत् कथम् ? यस्मात् कारणात् 'पाद-स्पर्शेन' चरणालम्बनेन कृष्या 'झटिति' शीघ्रं 'अहल्यां' गौतमयनीं 'विघटितमात्रभागां' मादितशिलाभावां कुर्वन् वर्त्तने ॥ १७ ॥

क्षिप्तः पानालमूले यलिरिह महता येन यस्मात्त भिन्न-

प्राप्राण्डान्मण्डयन्ती अथमपि जगतां निम्नगा निर्जगाम ।

यक्षके स्पर्शमात्रादपि दलितशिलाभावाद्यन्याम'हल्यां,

कन्यायं लम्बयन् यः स पृणतु चरणः शार्ङ्गिणो राममृत्तः । १८ ॥

[हृदयरञ्जनी]

वर्द्धमानेन सता 'बलि' दाननेन्द्र 'पातालमूले' अधस्तात् 'क्षिप्त' ['प्र' विक्षिप्त प्रापित । 'च' अन्यद् 'यस्मात्' चरणात् 'निम्नगा' गङ्गा 'निर्जगाम, निर्वयो प्रादुर्भूत । विम्भूतात् ' ' भिन्नब्रह्माण्डात्' भिन्न भेदित ब्रह्माण्ड-ब्रह्मरुटादौ येन तस्मात्, तन्मूलोक्तमभिव्यासतत । विम्भूता निम्नगा ' जगता त्रयमपि 'मण्डयन्ती' भूषयन्ती, एकेव गङ्गा अलङ्कनन्दा-सीता भागीरथीरूपेण भूता त्रीन् लोकान् पुनातीत्यर्थे । 'च' अपर 'य' राम चरणस्पर्शमात्रादेव अहल्या ['दलितशिलाभावशल्या'] दलित शिलाभावशल्या यस्या सा ता 'चक्रे' निदधे इति स्पष्टम् ॥ १८ ॥

[बालबोधिनी]

क्षिप्त पातालैति । स आङ्गिरा 'राममूर्ते' रामस्य 'चरण' पाद 'घ' युष्मान् 'कल्याण' श्रेय 'लम्भयन्' प्रापयन् सन् 'पृणतु' रक्षतु । स कश्चरण 'येन महता चरणेन 'इह' भूतके 'बलि' असुर 'पातालमूले' रसातले क्षिप्त । 'च' अपर यस्माद् 'भिन्नब्रह्माण्डाद्' भेदितब्रह्माण्डात् चरणाद् 'जगता' लोकानां त्रयमपि 'मण्डयन्ती' अलङ्कुर्वता 'निम्नगा' गङ्गा 'निर्जगाम' निष्क्रा ता । निम्न गमन यस्या सा निम्नगा । पुन स क ? 'य' चरण 'स्पर्शमात्रादपि' आत्मभ्रमात्रणापि अहल्या दलितशिला मानशल्या 'चक्रे' हननान् । दलित शिलाभाररूप शल्या यस्या सा दलितशिला भारशल्या ताम् ॥ १८ ॥

य कृत्वा काशिकोऽग्रे सममनुजनुपा पौरुषेणेव भाग्य,
योग्यां पुण्यैरगण्यैः श्रियमिव मिथिलां प्राप पत्याऽर्थितोऽस्याः ।
म श्रीकान्तावतारस्तरुणिमसमयारम्भशोभाभिरामो,
रामो वः कामितादप्यधिक्रमधिपतीभावमाधिष्करोतु ॥ १९ ॥

[हृदयरञ्जनी]

य कृत्वेति । 'स' रामो वोऽधिपतीभान् 'आविष्करोतु' प्रकटयतु ददातु । किम्भूतम् ' ' कामितादप्यधिक' अभिलषितादपि प्रभूतम् । कोऽसौ राम ' ' श्रीकान्ता-वतार ' श्री कान्ता यस्य, स वा श्रिय कान्त, तस्य अवतार-हरिरूपी । पुन किंलक्षण ? 'तरुणिमसमयारम्भशोभाभिराम' तरुणभाव तरुणिमा-तारुण्य तस्य समय-अवसर तस्याऽऽरम्भ-उद्गम तत्र या शोभा तज्जनिता वा शोभा-कान्ति तथा अभिराम-सुन्दर । स क ' काशिक 'य' गम 'अग्रे' पुरस्तात् कृत्वा 'मिथिला' जनकनगरी 'प्राप' गतवान् । किंलक्षणे शुनि 'अम्या' मिथिलाया 'पत्या' अधिपत जनकेन 'आधत्त'

आह्वात । किम्भूत यम् ? ' अनुजनुपा ' लक्ष्मणेन ' सम ' आतृयुक्तम् । केन युक्त कमिव ? पौरुषेणान्वित भाग्यमिव । कामिव मिथिना प्राप ? ' श्रियमिव ' लक्ष्मीमिव । किम्भूता श्रियम् ? ' अगण्यै ' अनेके ' पुण्यै ' सुकृतै भोग्याम्, मिथिलाऽपि एवंविधा भवति । यथा कश्चन राजा पौरुषेण युक्त भाग्य पुरो विधाय सुकृतभोग्या लक्ष्मी प्राप्नोति तद्वद् मुनिर्लक्ष्मणसहित राम पुरस्कृत्येत्यर्थ । उपमाऽलङ्कार । प्रसचिर्गुण । यथा—हाटिथ्य थार्पक अय (' कृत्त यत्) प्रसचि सोच्यते यथा । अनुप्रास । वैदर्भी रीति । तथा—

अस्पष्टदोषमन्नाभिसमयगुणगुम्फिता ।

विपञ्चीस्वरसौभाग्य वैदर्भी रीतिरिष्यते ॥ १ ॥

[ ] ॥ १९ ॥

[बालबोधिनी]

य कृत्वेति । स ' राम ' रामच द्र य ' युष्माञ् ' कापिताद् ' वाञ्छितादपि ' अधिञ् ' बहु ' अधिपतीभाज ' आधिपत्य ' आधिष्ठातु ' प्रकटीकरोतु । अनधिपतेरधिपतेर्भाष अधिपता भाज, ॥ अधिपतीभावम् । किंलक्षण स ? ' श्रान्त-तारतार ' आदिपुरुषातार । पुन किंलक्षण ? ' तैरुणिमसमवारम्भशोभाभिराम ' तारुण्यातस्याप्रारम्भश्रिया मनोहर । स य ? ' कौशिन ' विश्वामित्र ' अनुजनुपा सम ' लक्ष्मणेन सह ' य ' राम ' अग्रे कृत्वा ' पुरस्कृत्य ' मिथिना ' रिदेहा ' प्राप ' प्राप्तवान् । कन सह कमिव अग्रे कृत्वा कामिव ? श्रियमिव ' पौरुषेण ' सम भाग्य अग्रे कृत्वा, यथा कश्चित् पुमान् ' भाग्य ' प्राक्तन कर्म अग्र कृत्वा ' पौरुषेण ' पुरुषार्थेन सम ' श्रिय ' लक्ष्मी प्राप्नोति । किंलक्षणा मिथिला श्रिय च ? ' अगण्यै ' बहुभि पुण्यै ' भोग्या ' भागार्हाम् । किंलक्षणो विश्वामित्र ? ' अस्या ' मिथि लया ' पत्न्या जननेन ' अर्पित ' आनारित ॥ १९ ॥

विश्वामित्र विदित्वा नगरपरिसरप्राप्तमाप्ताय तस्मै,

सद्यः सम्पाद्य पाद्यप्रभृति च जनकं साकमुत्तिग्जनेन ।

भूयो भूयोऽपि यस्मिन् निजदृशमदिशद् विस्मयस्मेरतारां,

संसारान्तःप्रचार विरमयतु रमावल्लभः स प्रसुर्वः ॥ २० ॥

[हृदयरजनी]

विश्वामित्रमिति । ॥ प्रसु ' संसारान्तःप्रचारं विरमयतु ' संसारम्य अन्त प्रचारं-मध्यममण पुन पुन अन्तरण शमयतु । किंलक्षण राम ? ' रमावल्लभ ' लक्ष्मी कान्त । ॥ क ' राजा जनक ' यस्मिन् ' रामे ' भूयो भूय ' पुन पुन ' निजदृश ' म्या दृष्टि ' अदिशत् ' आदौ निदधे । किंविधाम् ? ' विस्मयस्मेरतारां ' विस्मयेन

म्भेरा—चपला तारा—कनीनिका यस्या सा ताम्, तदनलोकनेन चञ्चलो जात इत्यर्थः । किं कृत्वा ? विश्वामित्र मुनिं नगरपरिसर—नगरसमीप प्राप्त 'विदित्वा' ज्ञात्वा । 'च' अयद् 'आप्ताय' उपकारिणे 'तस्मै' विश्वामित्राय ऋत्विग्जनेन सह 'पाद्यप्रभृति' अर्हणां सय 'सम्पाद्य' कृत्वा ॥ २० ॥

[बालबोधिनी]

विश्वामित्र विदित्वेति । स 'प्रमु' राम 'व' युष्माक् 'ससारा त प्रचार' ससारमव्य गमनागमन विरमयतु । किलक्षण २ 'रमावल्लभ' रमा वल्लभा यस्यासौ रमा वल्लभ, रमाया वल्लभो रमावल्लभ इति वा । स ३ 'जनक' पैदह 'ऋत्विग्जनेन साक' ऋत्विक्समूहान सह विश्वामित्र 'नगरपरिसरप्राप्त' प्राप्तनिष्ठावर्तिभूमिप्राप्त 'विदित्वा' ज्ञात्वा तस्मै 'आप्ताय' हितकारिण विश्वामित्राय 'सद्य' त शाल 'पाद्यप्रभृति' अर्चन 'सम्पाद्य च' कृत्वा 'यस्मिन्' राम 'भूयो भूयोऽपि पुन पुनरपि निजदृश' स्वकीया दृष्टि 'अदिशद्' आरापित्वान् । किंक्षणां निजदृशम् ? 'विस्मयस्मेरतारा' आश्चर्येण ईषद्धास्य युक्त्यनीनित्याम् ॥ २० ॥

*

'अप्रज्ञातेऽपि सम्यक् क्रतुपुरुषतया ज्ञायमाने जनानां,
धाम्ना स्वेनाह्णीये हरिणशिशुदृशां दर्शनीये श्रिया च ।
राजा सूर्यप्रशिष्यः किमपि किल विदन्नाऽऽदधेऽसौ विशिष्टां,
दृष्टि यस्मिन्ननिष्ट स दहतु सहसा संहिकेयासुहृद् वः ॥ २१ ॥

[हृदयरञ्जनी]

अप्रज्ञातेऽपीति । स 'संहिकेयासुहृद्' राहुप्राणहारी ॥ कृष्णावतारो राम 'सहसा' इदिति 'व' युष्माक् ['अनिष्ट'] अकल्याण 'दहतु' मस्मीकरोतु । संहिकेया अपरय संहिकेय 'लीन्यो दक्' [पाणि० ४११२०] इति दक् । ॥ क 'निल' इति सत्ये आदरे वा । 'असौ' जनको राजा 'यस्मिन्' रामे 'विशिष्टा' विशेषेण सादरा 'दृष्टि' दृश 'किमपि विदन् सन्' क्रियेतदपूर्वदर्शनमिति जानन् 'आदधे' निदधे, राममादरपूर्वक ददर्शेत्यर्थः । किलक्षणो राजा 'सूर्यप्रशिष्य' सूर्यस्य शिष्यो याज्ञवल्क्य तस्य शिष्यो जनक इति कृत्वा सूर्यस्य प्रशिष्य—शिष्यस्य शिष्य । क सति 'क्रतुपुरुषतया' अय यज्ञेश्वर इति ['सम्यग्'] विशेषतया 'अप्रज्ञातेऽपि' अज्ञातेऽपि । पुन क सति 'स्वेन धाम्ना' स्वतेजसा 'जनाना' लोकाना 'अह्णीये' पूज्ये 'ज्ञायमाने

सति' लोकै को[प्य]स्यमतितेजसी महापुरुष इति ज्ञाते सतीति। पुन क सति ? 'श्रिया' शोभया 'हरिणशिशुदृशा' मृगशाबलोचनाना स्त्रीणा दर्शनीये जायमाने सति। हरिणस्य शिशु हरिणशिशु तस्य दृशानिव दृशो यासा तास्तासा द्रष्टु योग्य दर्शनीय तस्मिन्, कामिनीभि 'साक्षात् काम एवायम्' इति दृष्ट इति व्यङ्ग्यम्। अद्भुत शृङ्गारयोरलङ्कार भाषोदय, प्रसक्तिर्गुण धेदुर्भा रीति ॥ २१ ॥

[बालबोधिनी]

अप्रज्ञातेऽपीति। स 'मैहिजेयासुहृद्' राहुपैरी गम 'न' युष्माक 'अनिष्ट' दुरित 'सहसा' अकस्मादविचार्य 'दहतु' मस्मीजरोतु स। न ? असौ 'मूर्धप्रशिष्य' याज्ञवल्क्यशिष्य 'राजा' जनर 'त्रिल' इति सम्भावनायाम् 'त्रिमपि त्रिष्विद् विदन् सन् 'यस्मिन्' रामे 'त्रिशिष्टा विशययुक्ता 'दृष्टि' चक्षु, अत्राप्यर्थे राजा तु सूर्यप्रशिष्य, रामश्च सूर्यशोद्धर, तेन त्रिमपि विदन् 'आदधे' आरापितगन्। त्रिलक्षणे रामे 'सम्पद्' अप्रज्ञातेऽपि। पुन त्रिलक्षणे रामे 'त्रिधामित्रोपदेशात् 'कृतपुरुषतया' यज्ञपुरुषत्वेन ज्ञायमाने। पुन त्रिलक्षणे 'जनाना' पुरुषाणां मध्ये 'स्वेन धाम्ना' आम्नेजसा 'अर्हणीये' पूजनीये। पुन त्रिलक्षणे 'च अपर 'श्रिया' स्वशरीरशोभया कृत्वा हरिणशिशुदृशा 'दर्शनाये' द्रष्टु योग्य। हरिणाना-मृगाणा शिशव-बाला हरिणशिशव, हरिणशिशूना दृश इव दृश-चक्षुषि यासा ता हरिणशिशुदृश, तासा हरिणशिशुदृशाम्। २१ ॥

०

सम्भूतं भानुवंशे दशरथपितृकं रामभद्राभिधानं,

कव्यादक्षोददधं यमयगनवता गाधिपुत्रोपदेशात्।

राज्ञा पुत्रीप्रदानप्रयुणितमनसाऽनङ्गजिघाषभङ्ग-

प्रत्यूहार्त्तेन जानं प्रनिहतविषदं सम्पदं नः स दिश्यात् ॥ २० ॥

[हृदयगञ्जनी]

सम्भूतं भानुवंशे इति। 'म' राम व 'युष्माक सम्पद' दिश्यात्' देयात्। किम्भूता सम्पदम् 'प्रतिहतविषद' प्रनिहता-निशरीता विषत्-आपद् यस्या मा ता अतिनाशिनीम्। 'राज्ञा' चर्त्तेन 'अनङ्गजिघाषप्रत्युत्कर्त्तेन जात' यमूत्रे, अनङ्ग नितगन् अनङ्गनि श्रीमहादेव तस्य चाप धनु तस्य भद्र स एव प्रत्युद् विघ्नोऽन्तराय स एव आर्त्त-पाद्य तेन पीयन्तेन दुःखितेन वधूये। किम्भूतेन 'गाधिपुत्रोपदेशात्' त्रिधामित्रचनाद् 'य' राम वक्ष्यमाणपुत्रावन 'अवगनवता' जानता

सता । पुन किंलक्षणेन राज्ञा 'पुत्रीप्रदानप्रगुणितमनसा' पुत्र्याः—सीताया प्रदानं पुत्रीप्रदानं तत्र प्रगुणित—प्रहीमूल अनुकूलित मनो यस्य तेन, यदि वन्याप्रदाने धनुर्भङ्गः पणो न कृतो भवेत् तदा तस्मै रामायैयं सीता दद्या स्यादिति मन पीडया पीडितमिति भावः । किम्भूतं रामम् ? 'भानुवंशे सम्भूतं' सूर्यवंशे जातम् । तथा 'दशरथपितृक' दशरथ पिता यस्य स तं दशरथपितृकम् । तथा 'रामभद्राभिधान' रामभद्र इत्यभिधान—नाम यस्य स तं रामभद्राभिधानम् । तथा 'कव्यादक्षोददक्ष' कव्य—मांस अदन्ति कव्यादा — राक्षसाः तेषां क्षोद—हिंसनं तत्र दक्ष—पण्डितं चतुरं तम् । एवं सत्कृत्पुण्यरोपेतं रामं दृष्ट्वा रामसाध्यं पणोऽयमिति मत्या दुस्वितोऽच्युदित्वर्थः । गौडीया रीतिः, ओजो गुणः, ग्लानिचिन्तयोगावियो सन्धिः । शब्दा समासवन्तो भवन्ति यथाशक्ति गौडीया ॥ २२ ॥

[बालबोधिनी]

सम्भूतं भानुवंशे इति । स राम 'व' युष्माकं 'प्रतिहृन्विषद' निराकृतापदं 'सम्पदं' सशुद्धिं 'दिश्यात्' दिशतु । कथं सम्पद्भातः ? इत्यत आह—स व' 'य' राम 'गाधिपुत्रोपदेशाद्' निष्ठाभिप्रायनाद् 'अगतवता' ज्ञातवता 'राज्ञा' जनकेन 'पुत्रीप्रदानप्रगुणितमनसा' सीतासम्प्रदाने सञ्जीभूतचित्तेन 'जात' अभवति । किंलक्षणं रामम् ? 'भानुवंशे' सूर्यवंशे 'सम्भूत', उत्पन्नम् । पुन किंलक्षणम् ? 'दशरथपितृक' दशरथ पिता यस्यासौ दशरथपितृकः, तं दशरथपितृकम् । पुन किंलक्षणम् ? 'राम-भद्राभिधान' रामभद्राभिधान—नाम यस्यासौ रामभद्राभिधानः, तं रामभद्राभिधानम् । पुन किंलक्षणम् ? 'कव्यादक्षोददक्ष' कव्य—अपक्वं मांसं अदन्तीति कव्यादा—असुराः, तेषां क्षोद—चूर्णीकरणं तस्मिन् दक्ष—चतुरः, तं कव्यादक्षोददक्षम् । किंलक्षणं राज्ञा 'अनङ्गजिष्वापमङ्गप्रयुडात्तेन' अनङ्गं जयनीत्यनङ्गजिद्—महादेवः, तस्य चापः अनङ्गजिष्वापम्, तस्य भङ्गः स एव प्रयूह—अन्तरायः तेन आर्तं—पीडितं सन् ॥ २१ ॥

*

आदेशात् कौशिकस्य स्वरमथनघनुः स्थापितं मैथिलेन,
क्षोणीन्द्रेणाऽऽत्मपुत्रीपरिणयनपणं तत्क्षणादेव वीक्ष्य ।
तस्मिन् भद्राभियोगं भुजग इव सुधाकुम्भलाभान्तराये,
यः प्रारम्भे तरस्वी वितरतु विभवं स प्रभूतं प्रभुर्वः ॥ २३ ॥

[हृदयरञ्जनी]

आदेशात् कौशिकस्येति । ॥ प्रभु 'वः' युष्माकं प्रभूतं 'विभव' ऐश्वर्यं 'वितरतु' ददातु । किंलक्षणं ? 'तरस्वी' बलवान् । ॥ क ? 'य' रामः 'तस्मिन्'

स्मरमथनधनुषि 'भङ्गाभियोग' मङ्गलस्याभियोग—उद्यम त भङ्गाभियोग 'प्रारम्भे' उपचक्रमे।
 किं कृत्वा ? 'स्मरमथनधनुर्वीक्ष्य' ईशधनु चाप 'वीक्ष्य' दृष्ट्वा । किम्भूत धनु ?
 'कौशिकस्यादेशाद्' विधमित्राज्ञया 'मैथिलेन' जनकेन 'क्षोणीन्द्रेण' राज्ञा पुरस्तात्
 स्थापितम् । किम्भूत धनु ? 'आत्मपुत्रीपरिणयनपण' आत्मन—स्वस्य पुत्री—सीता तस्या
 परिणयन—विवाह तदेव पण—शुल्क यस्य तत्, य इदं धनुर्नग्रीकरिप्यत्येना परिणेष्य
 तीति पणो यत्र, तद् धनुर्वीक्ष्य तत्क्षणादेतद्भङ्गे प्रवृत्ते इत्यर्थः । क इव ? यथा पूर्वं
 'भुजग' सर्पाधीधर 'सुधाकुम्भलभान्तराये' अमृतकुम्भप्राप्तिविघ्ने भङ्गे प्रारम्भ चक्रे
 तद्वदित्यर्थः । तरस्वीति साभिप्राय विशेषणम्, ओत्सुक्यभासस्योदय । श्लेपालङ्कार ।
 मधुरो गुण । वैदर्भीरीति ॥ २३ ॥

[बालबोधिनी]

आदेशादिति । स 'प्रसु' राम 'व' युष्माक 'प्रभूत' समृद्ध विभय 'वितरतु'
 'ददातु । स क ? य 'तरस्वी' बलवान् राम 'कौशिकस्य' मित्राभिरस्य 'आदेशाद्'
 आज्ञात 'मैथिलेन' जनकेन 'क्षोणीन्द्रेण' राज्ञा 'स्थापित' आरोपित 'स्मरमथनधनु'
 महाकृत्स्य चाप तत्क्षणादेव 'वीक्ष्य' दृष्ट्वा 'तस्मिन्' धनुषि 'भङ्गाभियोग' भङ्गाभ्यास
 'प्रारम्भे' प्रारब्धवान् । किं लक्षण धनु ? मैथिलस्य 'आत्मपुत्रीपरिणयनपण' सीताविवाह
 कारणम् । किं लक्षणे धनुषि ? उल्लेख्यते—'सुधाकुम्भलभान्तराये भुजग इव' अमृतघटप्राप्ते
 अन्तरायभूते सर्पे इव ॥ २३ ॥

वैदेहे सन्दिहाने जपति मुनिजने सिद्धिदान् वेदमन्त्रान्,
 सीतायां च स्मरन्त्यामचलदुहितर ताम्पति ज्ञातिवर्गे ।
 आदायाऽऽकृष्य भङ्क्त्वा त्रिपुररिपुधनुषो न किञ्चिद् विचक्रे,
 यत्रैव स प्रीतये वो भवतु कृतदिनाधीशवशावतारः ॥ २४ ॥

[हृदयरजनी]

वैदेहे सन्दिहाने इति । कृतदिनाधीशवशावतार चरौ 'स' राम 'व' प्रीतये
 'व' युष्माक मुदे भवतु । 'चरौ' चक्रमभ्यास्तीति चरौ—चक्रपाणि । स क ? यो
 'न किञ्चिद् विचक्रे' विक्रियां न प्राप, विसर्ग त ययौ । किं कृत्वा ? 'त्रिपुररिपुधनु'
 त्रिपुराणां रिपु—श्रीमहादेव तस्य धनु—चाप 'आदाय' गृहीत्वा च आहृत्य तद् धनु

भङ्क्वाऽपि । क सति ? 'वैदेहे सन्दिहाने सति' जनके संशयं कुर्वति सति । तथा मुनिजने 'सिद्धिदान्' सिद्धिप्रदान् समर्थान् वेदमन्त्रान् 'जपति सति' पठति सति स्मरति सति । तथा सीतायां जानक्या च 'अचलदुहितर' गौरीं 'स्मरन्त्या घ्रायमानायाम् । तथा 'ज्ञातिगो' ताम्यति सति' बन्धुवर्गे ग्लायमाने सति । एवं सति स राम इदिति धनुरादाय आकृष्य बभञ्जेत्यर्थः । सौकुमार्योऽयं गुणः, "अनिष्टुराक्षरत्वं यत् सौकुमार्यमुदाहृतम् ।" विशेषोक्तिरलङ्कारः । कारणसामग्र्या सत्या कार्योत्पत्तिरिति विशेषो लाक्षि(लक्ष)णम् । तत्र धनुर्भङ्ग लक्षणगर्भकारणसामग्री वर्तते, स्मयलक्षण कार्यं रामेणोत्पद्यतामिति ॥ २४ ॥

[बालबोधिनी]

वैदेहे इति । सः 'चक्री' राम 'व' युष्माक 'प्रीतये' प्रीत्यै 'भवतु' अस्तु । किं लक्षणः ? 'कृतदिनाधीशवशावतार' दिनस्य-अह् अधीश दिनाधीश-सूर्यः तस्य वशः, कृत दिनाधीशवशे अवतारो येनासौ कृतदिनाधीशवशावतारः । क ? 'य' रामः 'त्रिपुररिपुवतु' महादेवचाप 'आदाय' गृहीत्वा 'आकृष्य' व्याधिरूढ कृत्या 'भङ्क्वा' चूर्णीकृत्य च 'रिञ्चित्' किमपि 'न विचक्रे' विस्तार न प्राप्तः । क सति ? 'वैदेहे' जनके 'सन्दिहाने' सन्देह 'प्राप्नुवति' । पुनः क सति ? 'मुनिजने' ऋषिसमूहे सिद्धिदान् वेदमन्त्रान् जपति सति । पुनः क सति ? सीतायां 'अचलदुहितर' पार्वतीं स्मरन्त्या च सत्याम् । पुनः क सति ? 'ज्ञातिगो' 'बन्धुजने' ताम्यति 'ग्लानिं' प्राप्नुवति सति ॥ २४ ॥

*

येनाधिष्ठं धनुस्तन्मदनदमयितुर्लीलया भज्यमानं,

चान्देनाऽऽह्वानमुच्चैः किल परुपरुपो रैणुकेयस्य चक्रे ।

मन्दाक्षान्मन्दमक्षि प्रणयपरिचयाल्लोलमप्राप्तिभीते-

भीरु व्यापारयन्त्या जनकतनुजया वीक्षितः सोऽवताद् वः ॥२५॥

[हृदयरञ्जनी]

येनाधिष्ठमिति । 'स' रामो 'व' युष्मान् 'अवतात्' रक्षतात् । किंलक्षणौ राम ? जनकतनुजया 'विक्षित' दृष्टः । किंलक्षणया ? 'अक्षि व्यापारयन्त्या' लोचन प्रेरयन्त्या । किंलक्षणं चक्षुः ? कथं यथा भवति ? 'मन्दाक्षाद्' लज्जातो मन्द यथा स्यात्तथा । [पुनः] किम्भूतं चक्षुः ? 'प्रणयपरिचयाल्लोल' प्रणयस्य-स्नेहस्य प्रथमपरिचय-सम्बन्ध तस्मा-ल्लोलम्, प्रथमपरिचये सर्वोऽपि लोलो भवति । पुनः किंलक्षणम् ? 'अप्राप्तिभीतिर्भीरु'

१ भवति सति पु० ॥ २ पितृव्यजने 'ताम्यती' लार्थं डे ॥ ३ प्राप्यमागे सति पु० ॥

४ 'तनदमा भा० ३-४ ॥ एतत्पाठानुसारेण बालबोधिनीयां व्याख्या वर्तते ॥

मयात्मकम्, अप्राप्ते मीति — भय तस्माद् विह्वलम् । त इति क ? 'येन' रामेण 'लील्या' हेल्या 'भज्यमान' द्विधाभवद् ['मदनमयितु धनु '] मदनमयनधनुरुच्चैः शब्देन 'रेणुकेयम्' रेणुकाया अपत्य रेणुकेय तस्य परशुरामस्य 'आह्वान' आकारण चक्रे अकृत इव अभावे लुप्तप्रेक्षा वा । निम्नशब्द उपप्रेक्षायाम् । निम्नभूतस्य ? 'परस्य' पर्या-निर्दया रु-कोपो यस्य तस्य । अयमर्थ — हे रेणुकेय ! क्षीप्रमेहि त्वम्, स्वदुरोर्महादेवस्य धनुर्नागभावि इति आह्वान विदधदिव चक्रे, कर्त्तरि लिट् । निम्नक्षणम् ? 'अधिग' अधिगृह्णा उवा यस्य तत्, अर्थात्तरस्यासश्च-य किं केनापि ताड्यमान सन् स्वपक्षपातिने म्यामिने वा कथयन् उच्चेरारटते । उत्तरार्द्धे उत्कण्ठाक्षणी निप्रलम्भ शृङ्गार । चपन्नात्रामयोर्भावरयो सन्धि भावोदयोऽलङ्कारश्च ॥ २५ ॥

[चालगेधिनी]

येनाग्निगमिति । 'स' राम 'व' युष्मान् 'अस्ताद्' रक्षतु । निम्नक्षण ? 'जनरत्ननयया' सीतया 'धीभिर्न' दृष्ट । निम्नक्षणया जनरत्ननयया ? 'अक्षि' चक्षु 'व्यापारय' ह्या आ दोष्य या । निम्नक्षण जभि ? म दाभाद् 'म द' अतिनिश्चलम् । पुन निम्नक्षणम् ? 'प्रणयपरिचयाद्' अनरत्नमप्राप्त्यप्यासाद् 'लाल' चपलम् । पुन निम्नक्षणम् ? 'अप्राप्तिर्भावे' रामस्याप्राप्तिमयाद् 'भीरु' भययुक्तम् । स क. ? 'यन' रामेण तद् 'मदनमयितु' महादेवस्य अग्निग' अग्निगिह्व 'धनु' चाप 'लाल्या' अकण्ठेन 'भज्यमान' द्विधा भिज्यमाण सद् 'उच्च' महता शब्देन 'रिज' सम्भासनाया 'रेणुकेयस्य' परशुरामस्य 'आह्वान' आकारण चक्र । निम्नक्षणस्य रेणुकेयस्य ? 'परुष' रूप ? यदोरस्य ॥ २५ ॥

तत्कालोत्तालनेत्रानलनरलगिताद्धारितानह्मूत्त-

द्वेयस्यापेक्ष्य चाप सपदि विदलित मोदमानो मनोभूः

सीतासज्ज स्पर्शाय गुणयदिव धनुः प्राविर्नर्त्ति स्म यस्मै,

तेन क्षेमान्वितं य किमलपतु जयश्रीललामं न रामः ॥ २६ ॥

१ 'माननञ् भा० ३ ४ । एतत्कालानुसारेण वाग्धोषिणी इव यथा भिद्यत ॥

२ एतच्चान्वितं च १ आर्त्तं

भग्न भूतान्तरं पुनर्निरास्य ॥ २६ ॥

सज्जं रामः ॥ २६ ॥ निम्नशब्दोऽप्युपप्रेक्षायाम् ।

मदनमयितु धनुः मदनमयनधनुरुच्चैः

सर्पिः इत्यप्युपप्रेक्षायाम् । यद्यपि स कश्चिद् किम् ॥

इत्यपि चान्वितं य किमलपतु जयश्रीललामं न रामः ॥ २६ ॥

[हृदयरञ्जनी]

तत्कालोत्तालिति । स रामो 'व' युष्माकं क्षेमान्वित 'हेम' सुवर्ण 'किसलयतु' पल्लयतु उद्वेयतु । किंलक्षणम् ? 'जयश्रीलङ्गम्' जयलक्ष्मीरेन लङ्गम्-रत्न यस्य तत् । [किंलक्षणो राम ? 'यस्मै' रामाय 'मनोमू' मदन] सीतासत्र स्पर्कीय द्वितीय वा धनु 'प्रातिभक्तिं स' दधे । किम्भूत धनु ? 'गुणरत्' गुण — ज्याऽभ्यास्तीति गुणरत् मगुगम्, सीताऽपि गुणरती । किंलक्षणो मदन 'मोदमान' हृष्यन् । मोदे किं कारण ? सपदि 'देवस्य' शम्भो 'चाप' धनु उल्लिख ['अवेक्ष्य'] दृष्ट्वा आलोक्य । किंलक्षणस्य शम्भो ? 'तत्कालोत्तालनेग्रानलनरलशिखाङ्गारितानङ्गमूर्त्त' तत्काल — स चासौ कालश्च तत्काल तस्मिन् उत्ताल — उद्धूर्ध्वमूतश्चासौ नेग्रानलश्च — लोचनबद्धि तस्य तरला चासौ या शिखा च — ज्याया तथा अङ्गारिता — अङ्गारमिता प्रापिता सज्जाता वा अन्तङ्गमूर्ति — नाम-शरीर येन स तस्य, ["तदस्य सजात] तारनादिभ्य इतच्" [पाणि० ५२३६] । अयमभिप्राय — म्वशत्रुमूनस्य देवस्य धनुर्दलित दृष्ट्वा तत्क्षणमेव मोदमानो [मनोमू] रामाय उपहारिणे सीतालक्षण गुणरत् धनुर्दलित्यर्थ, लोके यथा कश्चन यस्मात् स्वशत्रु-तिरस्कार पश्यति स्वय मोदमानलम्भे उपकरोतीति धनि, अधान्तरन्यासश्च, असङ्गतिर-लङ्कारश्च । यथा धनुर्भङ्गलक्षण कारण रामे तज्जनितहर्षलक्षण कार्ये मदने दृश्यते इति ।

लक्षण च —

यत्र कारणमन्यत्र कार्यमन्यत्र ज्ञायते ।

असङ्गथा (त्व) भिधान (न) समलङ्कार त्रिदुर्बुधा ॥ १ ॥ इति ।

वेदर्भागौडीययो साङ्गिकम् । आरभटीकृचि, वीररसायनानुवक्तृणात् दृष्टारो त्रि(रन्वि)गुणी भूत, हृष्येगयो सन्धि ॥ २६ ॥

[बालबाहिनी]

यं सत्रीडा सनीडावसथपथगतं वीक्षमाणा गवाक्षाद्,
 'यन्नामाख्यानकेलिं कलयति च किल स्त्रीजने जातमन्युः ।
 यत्सम्बन्धोत्कबुद्धिः समयमगमयन्मैथिली तं कथञ्चित्,
 सानाथ्यं स कियाद् वः क्रशितशितगलोदण्डकोदण्डधामा ॥२७॥
 [हृदयरञ्जनी]

यं सत्रीडेति । 'स' रामो 'व' युष्माक 'सानाथ्य' सनाथस्य भाव सानाथ्य-
 सस्यामित्व 'कियाद्' विदध्यात् । किम्भूत ॥ 'क्रशितशितगलोदण्डकोदण्डधामा'
 शित-मेचर[वर्ण]गल-रुण्डो यस्य स शितगल-महादेवस्तस्य उदण्ड-प्रचण्डचासो
 कोदण्ड-रुचाप तस्य धाम-तेन, क्रशित-नाशितं शितगलोदण्डकोदण्डधाम येन स
 क्रशितशितगलोदण्डकोदण्डधामा । स क 'मैथिली' सीता 'यत्सम्बन्धोत्कबुद्धि सती'
 यस्य रामस्य सम्बन्ध-पाणिग्रहणलक्षण तत्र उत्का-सोत्कण्ठा बुद्धि-मति यस्या सा ।
 सीता 'कथञ्चित्' महता रुष्टेन 'त समय' तत्प्राप्तिसमय 'अगमयद्' गमयति स्म अति
 वाह्याश्चक्रे । किलक्षणा सीता 'सनीडा सती' गवाक्षाद् गवाक्षे स्थित्वा राम 'वीक्षमाणा'
 पश्यन्ती, ह्यवग्रेपे पञ्चमी । किलक्षणा रामश्च 'सनीडावसथ(पथ)गत' नीडेन सह वर्त्तमानानि
 सनीडानि सरलमीनि यानि आवसथानि-गृहाणि तेषां पन्था-मार्गस्त गत-प्राप्तम्, राज-
 मार्गं गच्छन्त यज्ञमण्डपप्रदेशाद् राजगृहं प्रत्यागच्छन्तमित्यर्थ । पुन किम्भूता 'जात
 मन्यु किल' इति अलीकृतकोपा । क सति 'स्त्रीजने' स्त्रीलोके 'यन्नामाख्यानकेलिं'
 यस्य-रामस्य नाम्न [आख्यान-ग्रहण तद्विषया] केलिं-क्रीडा वा यत्त(न्ना)म्ना विनोद
 'कलयति सति' 'रामोऽयमायात, त्वं परिणेष्यसि' इत्यादि वार वार नाम गृहीत्वा
 विनोदमुदाहास कुर्वति सति मिथ्यासंज्ञातत्रोपेत्यर्थ । अनुप्रास शब्दालङ्कार । उत्कण्ठा
 ईर्ष्या चात्र विप्रलम्भशृङ्गार । व्रीडाऽसुखाचपलताना भावानां सन्धि । माधुर्यो गुण ।
 "सरसार्थपदत्व यत् तन्माधुर्यमुदाहृतम्" ॥ २७ ॥

[बालबोधिनी]

यं सत्रीडेति । 'स' राम 'व' युष्माक 'सानाथ्य' स्वागित्व 'कियाद्' करोतु ।
 किलक्षणा 'क्रशितशितग(ग)लादण्डनादण्डधामा' क्रशित महादेवस्य महतो धनुषस्तेजो
 येन स क्रशितशितग(ग)लादण्डनादण्डधामा । स क ? य सम्बन्धोत्कबुद्धि' यस्य-रामस्य
 सम्बन्ध उत्कण्ठितमति सती 'मैथिली' सीता 'कथञ्चित्' महता वष्टन त समय त काल
 'अगमयद्' अक्षिपत् । स क ? किलक्षणा सा ? 'गवाक्षाद्' उच्चापत्रशनप्रदशनिशपात्

‘सर्वाडा’ सलज्जा सती ‘यं’ राम ‘वीक्षमाणा’ पश्यन्ती वर्त्तते । विलक्षणं रामम् ‘सनीडा’ सस्यपथगन ‘समीपगृहमार्गे’ गतागतं कुर्याणम् । पुनः स कः ? विलक्षणा च सा ? ‘च’ पर ‘यन्नामप्रहर्कोलं वलयति’ यस्य-रामस्य नाम गृहीत्वा गृहं वा क्रीडा विदधति ‘खीजने’ सति(रां) समूहे ‘फिल’ इति मिथ्या ‘जातमन्यु’ कृतकोपा वर्त्तते ॥ २७ ॥

आहृताऽऽयातजन्यक्षितिपकरिघटा’सहृदोद्यानदेशं,
वैदेहाऽऽदेशयद्वप्रतिगृहसुवृहत्तोरणस्रक् सस्रम् ।
आनन्दस्फीतगीताकुञ्जकुलयनिताभूषणोद्भूतकान्ति,
प्रक्रान्ते यद्विवाहे तिमिनगरमभूदस्तु स श्रेयसे चः ॥ २८ ॥

[हृदयरञ्जनी]

आहृतायातेति । ‘स’ राम. ‘व’ युष्माकं ‘श्रेयसे’ कल्याणाय ‘अस्तु’ भवतु, श्रेयस्कारी मृषादिति सम्बन्धः । स कः ? ‘यद्विवाहे’ यस्य-रामस्य विवाहे-पाणिग्रहणे ‘प्रक्रान्ते’ उपक्रान्ते सति ‘तिमिनगर’ कर्तुं मिथियानगरी एवंविधगुणविशिष्टमग्नौ । किम्भूत तिमिनगरम् ? ‘आहृतेति०’ आहृताश्च ते आयाताश्च, जन्माश्च क्षितिपाश्च जन्यक्षितिपा, आहृतायाताश्च ते जन्यक्षितिपाश्च तेषां करिघटा-गजसमूहा ताभिः सहृद-सम्बन्धः सम्पर्क उद्यानदेशो यस्य तत्र, आहृताऽऽरिताऽऽगतगनुप्यलोका-नृपतिगजममूहनिरुद्धोद्यानप्रदेशम् । पुनः किम्भूतम् ? ‘वैदेहेति०’ वैदेहस्य-जनकस्य आदेशः वैदेहादेशस्यैव चन्द्र प्रतिगृह सुवृहत्तोरणा-आग्रपल्लवानां सामहसं-मालासहसं-यस्मिन् । तेन अपरं किम्भूतम् ? आनन्देन-हर्षेण स्फीतानि-मनोहराणि च तानि गीतानि च तेष्वकुञ्ज-गाननपरा या कुल्यनिताः सुगसिन्य तासां भूषणानि ता एव भूषणानि तैर्द्भूता-उद्भूता कान्ति-शोभा यस्य तत्र । छेदानुप्रास, आरभटी वृत्ति, गौडीया रीति, औनो गुण, वास्तारह्यार म्बमाशौचि, लोके विवाहे नियमाणे राज्ञा नगरे उन्माद कार्यत इति ॥ २८ ॥

[बालमोघिनी]

आहृतायानेति । ‘स’ राम ‘व’ युष्माकं श्रेयमेऽस्तु । स यः ? ‘यद्विवाहे’ यस्य-रामस्य विवाहे ‘प्रक्रान्ते’ वर्त्तमाने ‘तिमिनगर’ वैदेहपुर ईदृश ‘अभूद्’ जातम् । वीदशः ? ‘आहृतायातजन्यक्षितिपकरिघटासहृदोद्यानदेश’ पूर्वा आहृता-आरिता. सन्त-आयाता-आगता ये तेषां राजानश्च तेषां हस्तिसमूहे सहृद वाटिकाप्रदेशो यस्मिन् तत्र ।

पुन कीदृक् ? 'वैदेहाऽऽदेशवदप्रतिगृहसुबृहत्तोरणस्रक्सहस्र' जनकस्याऽऽज्ञया बद्धानि गृह गृह प्रति महान्ति तोरणाना मालाना च सहस्राणि यस्मिन् तत् । पुन कीदृशम् ? 'आनन्दस्तीतगीताकुलकुलनितामूपणाद्भूतमन्ति हर्षेण प्रवृद्धानि तानि च गानानि तै आकुला — व्यग्रा या कुलवृद्धा स्त्रियः तासामामरणे उत्पन्नमन्ति ॥ २८ ॥

*

लक्ष्मीमिक्ष्वाकुराजः स च धरणिमुता सा च देयादमेयां,
युष्मभ्यं येन यस्याः करसरसिरुहं ग्राहयित्वा महर्षिः ।
ऐक्यं किञ्चित् तथाऽसौ व्यथित किल यथाऽन्योन्यमन्तर्गतस्य,
द्वन्द्वस्पोदामदैवव्यवहितवपुषोऽप्यस्य नाऽऽसीत् पृथक्त्वम् ॥ २९ ॥

[हृदयरजनी]

लक्ष्मीमिक्ष्वाकुराज इति । 'स इक्ष्वाकुराज' रामश्च [सा च] 'धरणिमुता' वैदेही च 'युष्मभ्य' भवद्वय 'अमेया' अपरिमितपुष्कला 'लक्ष्मी' श्रिय 'देयात्' दद्यात्, प्रार्थनाया लिङ् । ॥ कः 'महर्षि' विश्वामित्र 'येन' रामेण 'यस्या' सीताया 'करसरसिरुह' करकमल 'ग्राहयित्वा' चारयित्वा 'तथा' तेन प्रकारेण 'निश्चिद्' अनिर्वचनीय निर्वक्तुमशक्य [ऐक्य] 'व्यथित' कृतवान् यथाऽन्य 'द्वन्द्वस्य' मिथुनस्य 'अन्योन्य' परस्पर 'अन्तर्गतस्य' चित्तस्य पृथक्त्व 'नाऽऽसीद्' नामूत्, उभयोश्चित्तमैक्यमभजदित्यर्थः । क्लृप्ताणस्य 'उदामदैवव्यवहितवपुषोऽपि' उदाम-उच्छट यदैव-भागधेय तेन व्यवहित-व्यवधानीकृतं वपु — देहो यस्य स तस्यापि, यद्यप्युभौ म्वशरीरगौमायमदेन मदनन्तौ तथापि रूपादिमात्सर्यपरित्यागेनैकचिन्तामृतान्मिन्त्यर्थः, अथवा शरीरेण पृथगमूता ॥ चित्त इति । अनुप्रास । रम शृङ्गारो नुराख्य भागोदयोऽलङ्कार ॥ २९ ॥

[वाल्मोहिनी]

लक्ष्मीति । ॥ 'इक्ष्वाकुराज' राम सा च 'धरणिमुता' सीता च 'युष्मभ्य' भवद्वय 'अमेया अपरिमिता 'लक्ष्मी' श्रिय 'देयाद्' ददातु । स कः ? सा च का ? 'येन' रामेणासौ 'महर्षि' वसिष्ठ 'यस्या' सीताया 'करसरसिरुह' हस्तकमल 'ग्राहयित्वा' पाणिग्रहण चारयित्वा निश्चिद् तथा 'ऐक्य' एकर 'व्यथित' कृतवान् यथा अस्य 'अन्तर्गतस्य' मध्यगच्छन् 'द्वन्द्वस्य' द्विरणमयशरीरद्वयस्य 'उदामदैवव्यवहितवपुषोऽपि' उच्छट् प्राप्तने कर्मणि अन्तर्हितशरीररापि 'किञ्चित्' इति सत्ये 'अन्योन्य' परस्पर 'पृथक्त्व' 'नाऽऽसीद्' न वभूव ॥ २९ ॥

सानन्दं गीयमानः कुल्युवतिजनैर्बन्दिभिः स्तूयमानो,
लोकैरालोक्यमानश्चिरमवतु स वस्ताडकारिस्तदानीम् ।

देव्याः क्षोणिप्रसूतेस्त्रिभुवनविदितं येन पाणिर्गृहीतः,

‘कामप्रत्यक्षमस्याः कृतकृतकरुपस्त्वाददे पादपद्मम् ॥ ३० ॥

[हृदयरञ्जनी]

सानन्दमिति । स ‘ताडकारि’ राम ‘चिर’ सर्वदा ‘व’ युमान् ‘अवतु’
रक्षतु । किलक्षण ‘तदानीं’ तस्मिन् समये ‘कुल्युवतिजनै’ सुवासिनीभिः ‘सानन्दं’
सहर्षं ‘गीयमानः’ गीयते स्म, ‘बन्दिभि’ मङ्गलपाटके स्तूयमान, तथा ‘लोके’ तत्र
तत्र समेतै मीलितै जनै ‘आलोक्यमान’ दृश्यमान, सानन्दमिति सर्वत्र सम्बन्ध्यम् ।
तदानीमिति किम् यदा ‘येन’ रामेण त्रिभुवनविदितं यथा भवति तथा ‘क्षोणिप्रसूते’
क्षितिसुताया ‘देव्या’ सीताया पाणिर्गृहीत । यदा यो राम सप्तपदीक्रमणसमये ‘काम-
प्रत्यक्षं’ कामेन-अभिलाषेण प्रत्यक्ष यथा स्यात्तथा ‘अस्या’ सीताया ‘पादपद्मं’ चरण
कमलमाददे । किम्भूताया अस्या ‘कृतकृतकरुप’ कृता कृतक-मिथ्या कृ-कोपो यथा
तस्या । उक्ति—य कामी भवति स प्रणयकलान्ताया बलभाया चरणे पतति,
तस्या चरणप्रापणव्याजेन ननामेति उपेक्षा ॥ ३० ॥

[बालबोधिनी]

सानन्दमिति । स ‘ताडकारि’ राम ‘व’ युमान् ‘चिर’ चिरकाल ‘अवतु’
पातु । किलक्षण ‘सानन्द’ सहर्षं यथा भवति तथा ‘कुल्युवतिजनै’ स्वकुलवृद्ध-
कासमूहै गीयमान । पुनः किलक्षण ? ‘बन्दिभि’ स्तारकजनै स्तूयमान । पुनः किं
लक्षण ? ‘लोके’ जनैरालोक्यमान । स व ? ‘येन’ रामेण ‘तदानीं’ तस्मिन्समये ‘त्रिभु-
वनविदित’ सर्वं मृत्यु पातालप्रसिद्ध यथा भवति तथा ‘क्षोणिप्रसूते’ देव्या ‘सीताया’
‘पाणि’ करो गृहीत । ‘तु’ अपर पुनः ‘काम’ इन्द्रिय अस्या ‘कृतकृतकरुप’
मिथ्याकृतकोपाया सीताया ‘प्रत्यक्ष’ समक्ष यथा भवति तथा ‘पादपद्मं’ चरणकमल
‘आददे’ गृहीतवान् ॥ ३० ॥

अन्योन्यालोकं लुभ्यन्नयननलिनयोः युग्ममन्योन्यजल्प-

श्रद्दालुश्रोत्रयोस्तज्जनक दगरथापत्ययोः पातु युष्मान् ।

१ काम प्र भा ३-४ । एतस्याद्यनुसारेण बालबोधिनी व्याख्या वर्तते ॥ २ लुप्य नयनं
भा. ३-४ । एतस्याद्यनुसारेण बालबोधिनी व्याख्या वर्तते ॥ ३ बालबोधिनी अन्योन्यनयनश्रद्दालु
इति पृथक्पदम् ॥

अन्योन्यस्वान्तचौरं स्मरधरणिपतौ स्नेहपाशेन बद्ध्वा,
मज्जीभूते प्रहर्तुं यदमघदवनायालमन्योन्यमेव ॥ ३१ ॥

[हृदयरजनी]

अन्योन्यालोकेति । 'जनक-दशरथापत्ययो' जनकापत्य सीता दशरथापत्य
राम तयोर्युग्म-द्वन्द्व युष्मान् 'पातु' रक्षतु । किम्भूतयो ? 'अन्योन्यालोकलुभ्यन्नयन
नलिनयो' अन्योन्य-परस्पर आलोक-दर्शन तत्र लुभ्यती-लोभ गच्छन्ती चपले लोले
नयननलिने-नेत्रकमले ययोस्ते तयो । पुन किम्भूतयो ? 'अन्योन्यजल्पश्रद्धालु-
श्रोत्रयो' अन्योन्य जल्प-मिथ्याभाषण तत्र श्रद्धालुनी-उत्कण्ठिते श्रोत्रे-श्रवणे ययोस्ते
तयो, अन्योन्यभाषणशरणे कुतूहलयो । तदिति किम् ? 'यद्' युग्म 'अन्योन्य'
परस्पर 'अल' अत्यर्थे 'अननाय' रक्षणायाभयत् । क सति ? 'स्मरधरणिपतौ' स्मर
एव धरणिपति-राजा तस्मिन् स्मरधरणिपतौ 'स्नेहपाशेन' स्नेह-प्रीतिरेव पाश-रज्जु
तेन अन्योन्यस्वान्तचौर युग्म उद्ध्वा प्रहर्तुं सज्जीभूते सति । यथा रुस्मिन्धिद् राजनि
अन्योन्यस्वान्तचौर परस्परद्रव्यापहारिणौ पुरषौ पाशेन बद्ध्वा हन्तुमुद्युक्ते सति तौ यथा
आत्मान 'अन' रक्षत । अत्र संयोग(१) शृङ्गारललनालम्बनोद्दीपनकारणेन रति
स्वार्था भावो जनित, अन्योन्यदर्शन-संलाप कृपाक्षविक्षेपे कार्ये अनुभावै प्रतीतियोग्य
श्रीरा चपलादिव्यभिचारिभावैरपचरित ।

चेष्टा भवति पुष्पायोर्या रत्युत्थानिरिक्तयो (१) ।

शृङ्गारो निप्रलम्बश्च ।

तत्राऽऽद्ये यद्यपि परस्परालोक्योर्नान्योन्यभावोपपत्तिरे[ति] युष्मनाघनन्तमेवो भवति,
तद्वेदा वस्तु न शक्यन्ते, अत एव एक इत्युच्यते । ओजो गुणोऽत्र यद्यपि रसप्रतिकूलोऽपि
माधुर्यादिगुणमाहर्चयन्नुप्रासादद्वारानुरोधाच्च न विरोधी, अतो गौडीया रीति ।

समस्तास्तुल्यणपद्मोज कान्तिगुणाश्चितम् ।

गौडीयामपि गाय चीरीटिनिचम्पण (१) ॥ १ ॥

[

] ॥ ३१ ॥

[बालबोधिनी]

अन्योन्येति । तद् 'जनक-दशरथापत्ययोर्युग्म' सीता रामयुग्म युष्मात् पातु ।
किम्भूतयो तद् ? 'यद्' युग्म 'स्मरधरणिपतौ' बन्धर्पण्ये राजनि 'स्नेहपाशेन बद्ध्वा'
बाधनपण्येन पाशेन बद्ध्वा 'प्रहर्तुं' मारयितु मज्जीभूते सति 'अ यो' परस्परमेव

‘अत्रनाय’ रक्षणाय ‘अल’ समर्पमभवत् । स्मरे धरणिपतिन् कुन. २ सीता रामयोः स्मरवशत्वात् । किलक्षण युग्मम् ? ‘नयननलिनयो’ चक्षुःपद्मयोः ‘अन्योन्यालोरुलुब्ध’ परस्परदर्शने लोभयुक्तम् । पुनः किलक्षणम् ? ‘श्रोत्रयोः’ कर्णयोः ‘अन्योन्यजल्पश्रद्धालु’ परस्परवचने श्रद्धायुक्तम् । पुनः किलक्षणम् ? ‘अन्योन्यस्थान्तत्रौर’ परस्पर चित्तहारि ॥ ३१ ॥

*

वैदेहीवल्लभो वः स भवतु विभवोत्पत्तये यत्प्रियायाः,
सर्वानापृच्छय बन्धून् पतिभवनमभि प्रस्थितायास्तदानीम् ।
सावश्यायाम्बुलेशं कमलमिव गलद्वाष्पमालोक्य वक्त्रं,
को वा नाऽऽविश्वकार द्रवदिव हृदयं मूर्त्तमश्रुच्छलेन ? ॥ ३२ ॥

[हृदयरानी]

वैदेहीति । स ‘वैदेहीवल्लभ’ सीतारमण ‘व’ युष्माकं ‘विभवोत्पत्तये’ ऐश्वर्योत्पादनाय भवतु । वैदेहीवल्लभ इति सामिप्राय विशेषणम्, कथम् ? “अङ्गे निषण्ण सीता यं भजता कल्पमूह ।” इति अनुमानालङ्कारोऽपि सूचित । स क ‘तदानीं’ ‘यत्प्रियाया’ यस्य प्रिया—सीता तस्या ‘वक्त्रं’ मुख आलोक्य ‘अश्रुच्छलेन’ अश्रु ध्याजेन ‘मूर्त्तं’ मूर्त्तिभूत ‘हृदयं’ मन द्रवदिव वा को न आविश्वकार, उत्प्रेक्षते द्रवदिव । किम्भूत वक्त्रम् ? ‘गलद्वाष्प’ गलन्त वाष्पा—अश्रुणि यस्मिन् तत् । किमिव वर्त्तमानम् ? कमलमिव । किम्भूत कमलम् ? ‘सावश्यायाम्बुलेशं’ अवश्याय—नीहार तस्य अम्बु—पानीय तस्य लेश—कण तेन सह वर्त्तते सावश्यायाम्बुलेशम् । कदा यदा किम्भूताया यत्प्रियाया ? ‘पतिभवनमभि प्रस्थिताया’ भर्तृगृहमभि प्रस्थिताया । किं कृत्वा ? सर्वान् बन्धून् ‘आपृच्छय’ आमन्त्र्य । असङ्गतिरलङ्कार । निर्वेदो व्यभिचारी रसीभूत करुणतामवलम्बते, वास्तव्यलङ्कारश्च । कन्याया पतिगृहं प्रस्थिताया बन्धूना हृदय द्रवीभवतीति स्वभाव । तथा चोक्तं कालिदासेन शाकुन्तले—

यास्यत्यद्य शकुन्तलेति हृदयं सस्पृष्टमुत्कण्ठया,

कण्ठं स्तम्भितवाष्पवृत्तिकलपश्चिन्ताजडं दर्शनम् ।

वैकल्यं मम तावदीदृशमहो स्नेहादरण्यौकस,

पीड्यन्ते गृहिणः कथं न तनयाविस्मयदुःखैर्नवै ॥ इति ।

[अङ्क ४ श्लो० ५] ॥ ३२ ॥

[बालबोधिनी]

चैदेहीति । स 'वदही'ल्लभ 'राम 'व' युष्माकं त्रिभोग्यत्वे भवतु । विभज
 स्प-समृद्धेरुत्पत्ति त्रिभोग्यत्पत्ति तस्यै । स न ? 'यद्विषयाया' सीताया 'तदानीं'
 तस्मिन्नसरे 'वक्त्र' मुख 'आलोक्य' दृष्ट्वा 'अश्रुच्छलेन' अश्रुमियेण कृत्वा मूर्त्तमिव
 द्रवद् अश्रुद्रवद् हृदय कीं या नाऽऽनिश्चकार' अपि तु सर्वेऽपि आनिश्चयुरेव । त्रिलक्षण
 वक्त्रम् ? उत्प्रक्ष्यत 'सायदयायाम्बुलेश कमलमिव' नीहारादस्फुरणसहित पद्ममिव । त्रिलक्ष
 णम् ? यत् 'गन्द्वाप्य' गलन्ति-पतति राध्याणि-अश्रुणि यस्मात् तद गलद्वाप्यम् ।
 त्रिलक्षणाया सीताया ? 'तदानीं' तस्मिन्नसरे 'सर्गान् न धून्' भ्रातृ सख्यादीन् आपृ
 ष्ट्य 'पतिभजन' रामगृह अभि 'प्रस्थिताया' प्रस्थानं कुर्यन्त्या । यद्यपि हृदय मूर्त्त
 नास्ति तथापि तस्मिन्नसरे सर्वेषां जनानां हृदय मूर्त्तमिव जात मनोऽश्रुणि द्रवति ॥ ३१ ॥

* ।

एकः पात्राय दत्त्वा श्रियमिव तनयां मन्यमानः कृतार्थः,
 स्वात्मानं सिद्धिविद्यामिव तनयवधूं प्राप्य भूयो द्वितीयः ।
 आप्रपुं तौ पृथुतौ कथमपि च मिथो बद्धसर्वस्वबुद्धी,
 यत्रैकैकं फलोकं पृथुगुणसुभगौ स्तान्मुदे वः स देवः ॥ ३३ ॥

[हृदयरजनी]

एकः पात्रायेति । 'स' रामायो देव 'व' युष्माकं 'मुदे' हृष्या
 'म्नाद्' मृष्यात् । म्नादिति क 'यत्र' यस्मिन् रामे एकत्रैकलोकं यथा भवति तथा,
 एतन्न-एकस्मिन् रामे एतन्मुखो लोक-जनो यस्मिन् कर्मणि तद् एकत्रैकलोकं 'तौ'
 जनक-दशरथो बद्धसर्वस्वबुद्धी अभूताम्, बद्धा सर्वस्वबुद्धिर्वाभ्यां तो । त्रिभूतौ 'पृथु
 गुणसुभगौ' पृथग्भूतौ ते गुणाश्च ते सुभगौ, महद्गुणसुत्तारित्यर्थः । पुन त्रिभूतौ '
 'मिथ' अन्योन्य 'कथमपि' महता कष्टेन गतु आप्रपुं प्रपृच्छ, एव नगर प्रति
 गन्तुमापृ-ष्टयमानौ । तौ कीं ? तयोर्द्वयोर्मध्ये 'एक' जनक 'एव' आत्मा कृतार्थ
 मन्यमानः । किं कृतार्थः ? 'शत्राय' तस्मात् 'तस्यां' सीतां पुरीं दत्त्वा । 'पात्राय'
 श्रियमिव । 'द्वितीय' दशरथ 'तनयवधू प्राप्य' स्नुषा प्राप्य आत्मानं कृतार्थं मन्यमान
 सिद्धिविद्यामिव, यथा कौचा पात्रे उत्तलक्षणे लक्ष्मीं निक्षिप्य सिद्धिनिवा च लब्ध्वा
 कृतकृत्या भवत तद्वदिन्यथ । उपमा ॥ ३३ ॥

[बालबोधिनी]

एक पात्रायेति । 'स देव' राम 'व' युष्माक 'मुदे' हर्षाय 'स्ताद्' अस्तु । स व 'तौ' जनन-दशरथौ यत्र 'एकत्रैव' रामे बद्धसर्वस्वबुद्धा सन्तौ 'वयमपि' महता कष्टेनापि 'मित्र' परस्पर आप्रष्टु तौ 'प्रवृत्तौ' कृतोद्यमौ जातौ । बद्धा सर्वस्व बुद्धिर्याभ्या रामे तौ बद्धसर्वस्वबुद्धा । विलक्षणे यत्र ? 'लाभपृणगुणसुभग' लोकान् पृणन्ति पूरयन्ताति लाभपृणा, ते च ते गुणाश्च तै सुभग-सुन्दर तस्मिन् लाभपृणगुण सुभगे । विलक्षणौ नौ 'तयोर्मध्ये' 'एव' राजा जनक 'पात्राय' रामाय 'तनया' सीता दत्त्वा स्वा मान 'कृतार्थ' कृतार्थं मयमान । यामिन् ? 'श्रियमिन्' यथा ऋक्षित् पुमान् पात्राय श्रिय दत्त्वा स्वामान कृतार्थं मन्यते । द्वितीय भूय 'दशरथश्च तनयश्च' प्राप्य स्वामान कृतार्थं मन्यमान । यामिन् ? 'सिद्धिप्रियामिन्' यथा ऋक्षित् पुमान् सिद्धा-सिद्धिप्रदा प्रिया प्राप्य स्वा मान कृतार्थं मयते ॥ ३३ ॥

*

तैर्जनैर्दुर्निमित्तैर्मन्त्रमथनधनुर्भङ्गतुङ्गीकृतशू-
भङ्गेऽभ्यायाति भास्वत्तरपरशुशिखाजागृवौ जामदग्न्ये ।

सुग्न्यो धैर्यानसानामयमिति समिति क्षुण्णराजान्वयश्चे-
त्यासीद् यस्य दिदृक्षारसरसिकमतिः पातु स श्रीपतिर्यः ॥ ३४ ॥

[हृदयरञ्जनी]

तैर्जनैरिति । स श्रीपति 'व' युष्मान् पातु । स इति क 'य' राम 'इति' हेतो 'तदिदृक्षारसरसिकमतिरासीत्' तस्य दिदृक्षा तस्या रस तेन रसिका-रस-वती मति-बुद्धिर्यस्य स परशुरामदर्शनोत्सुकमति । इतीति किम् 'अय' परशुराम 'वन्वागत्ताना' वानप्रस्थाना 'मुख्य' आष श्रेष्ठ, अपर जामदग्न्य 'समिति' सहग्रामे 'क्षुण्णराजान्वय' क्षुण्ण-पराम्भ राजान्वय-क्षत्रियवशो येन स, अत एव तदीक्षण-रसिन, निर्दो सहर्षद्विषयो शान्त-वीररसयोरुदय । क सति 'तै' प्रसिद्ध 'जातै' अगमन 'दुर्निमित्त' दिग्भाह प्रचण्डप्रतिकूलमारुण शृगालप्रवदादिभि शत्रुनै सह 'जाम-दग्न्ये' परशुरामे अभ्यायाति सति, सहोत्तिरलङ्कार । जमदग्नेरपत्य जामदग्न्य तस्मिन् परशुरामे, परशुना-कुत्रारेण उपलक्षितो राम परशुराम तस्मिन् अमिगुम्बमागच्छति सति । निम्भुते जामदग्न्ये 'मन्मथनधनुर्भङ्गतुङ्गीकृतशूभङ्गे' मन्मथनम्य-श्रीमहादेवम्य धनु-पार्श्वक तस्य भङ्ग तन तुङ्गीकृत-ऊर्ध्वीकृत रणरट प्राप्ति भूभङ्ग-भूरचना येन स

तस्मिन्। पुन किम्भूते जामदग्ये ? 'भास्वत्तरपरशुशिखाजागृचौ' अतिशयेन भास्वन्ती भास्व
चरा, सा चासौ परशुशिखा च-कुठारधारा तस्या जागृवि-जागरूक तस्मिन् ॥ ३४ ॥

[बालबोधिनी]

तैर्ज्ञातेरिति । स 'आपाति' राम 'व' युष्मान् पातु । स क ? यो राम 'इति'
कारणाद् 'जामदग्ये' परशुरामे तादृश्वारसरसिकमति 'आसीद्' बभूव । तस्य-परशु
रामस्य द्रष्टुमिच्छाया योऽयं रसस्तस्मिन् रसवता मति-बुद्धिर्यस्यासौ । इतीति किम् ? 'अय'
परशुराम 'बैखानसाना मुख्य' ऋषीणां अप्रणा, 'च' अपर 'समिति सङ्ग्रामे' क्षुण्ण
राजा-वय 'चूर्ण'कृतक्षत्रियवश । किलभणे जामदग्ये ? तैर्ज्ञातेरपि 'दुर्मिमित्ते' दुष्ट
कारणे 'अभ्यावाति' अभ्यागच्छति । पुन किलक्षण ? 'मलमयनधनुर्मङ्गलुङ्गाकृतभूमङ्गे'
महादेवस्य चापमङ्गेन दीर्घाहृतवक्राक्षे । पुन किलक्षण ? 'भास्वत्तरपरशुशिखाजागृचौ'
दीप्तिमता या कुठारधारा तस्या जागरूके ॥ ३४ ॥

सावज्ञस्तत्र राज्ञि प्रणमति पुरतः 'सर्गपात्रे वसिष्ठे,
तिष्ठत्यक्षिप्तचक्षुः कुशलयति जने साक्षलौ बद्धमौनः ।
भङ्ग्यया भूतेशचापं क गत इति रुपा भाषमाणो महर्षिः,
काकुत्स्थेनोपेतस्थे स्मितमधुरमुखं येन सोऽन्याधिर वः ॥ ३५ ॥

[हृदयरजनी]

सावज्ञस्तत्रेति । स 'व' युष्मान् 'अभ्याद्' रसतु । ग क ? येन 'काकु-
त्स्थेन' रामेण 'स्मितमधुरमुख' स्मितेन-हासेन मधुरं-मनोज्ञ मुख यस्मिन् कर्मणि तत् ।
'महर्षि' जामदग्न्य 'उपमये' प्राप्त । कर्मणि लकार । किम्भूतो महर्षि ? 'इति रुपा
भाषमाण' 'इति' वक्ष्यमाणप्रकारेण 'रुपा' कोपन 'भाषमाण' वदतिति । किम् ? हे
राम ! भूतेशचाप भङ्ग्यया 'क गत' क प्रदेश गतोऽस्ति ? इति, पलाय्येति रोष, क
गच्छसि वा ? । पुन किलक्षणो महर्षि ? 'सत्र राज्ञि' दशरथ 'प्रणमति सति' नमस्कारं
श्रुतिं सति 'सावज्ञ' अवज्ञया सह वर्धते सावज्ञ, अथवा प्रणमति दशरथ सावज्ञ
समपदयदित्यर्थ । पुन किलक्षण ? 'सर्वपात्रे' सर्वेषां-गण ऋषीणां पात्रे-पूज्ये 'पुरत'
अग्रे तिष्ठति वसिष्ठे 'अक्षिप्तचक्षु' न क्षिप्त चक्षु-नेत्र येन ॥ अक्षिप्तचक्षु । वनिष्ठ

विशेषणद्वयमात्रं पूज्यत्वान्वयवधानसूचकम् । पुनः किलक्षणं ' ['जने'] मन्त्रिलेके
अमात्यवर्गे सुमन्त्रप्रभृत्यमात्यजने 'वदमौन' वदमौन येन ॥ वदमौन । किम्भूते
मन्त्रिजने 'साञ्जलौ' अञ्जलिसहिते सादरनमस्कारपरे । पुनः किलक्षणे 'कुशल्यति'
कुशलं पृच्छति । रामे धृतेर्भास्योदयः, इतरेषु विषादत्रासजडतादीनां भावानामुदयः ।
जामदग्न्यगतभयानकरसप्रतीतिः रामगतवीररसप्रतीतिः । वैदर्भी रीतिः ॥ ३५ ॥

[बालवोधिनी]

सावज्ञ इति । स राम 'व' शुष्मान् 'चिर' चिरकाल 'अव्याद्' रक्षतात् । स
व ' 'येन' 'काकुत्स्थ' रामेण 'महर्षि' परशुराम स्मितमधुरमुख यथा भवति तथा 'उप-
तस्थे' उपस्थितम् । सस्मित-ईषद्भास्ययुत अत एव मनोहर वक्त्रम् । किलक्षणो महर्षिः ।
'रूपा' वीरेण धृत्वा इति भाषमाणः । इतीति किम् 'भूतेशचाप' ईश्वरधनुः
'मङ्कवा' चूर्णोद्भूत 'क' गत ' 'कुत्र गत' । पुनः किलक्षणः ' 'पुरत' अप्रत 'प्रण-
मति' नमस्कुर्वति राक्षि दशरथे 'सावज्ञ' अगमनासहित । पुनः किलक्षणः ' 'सार्ध'
पात्रे 'सार्धे वसिष्ठे 'तिष्ठति' स्थिते अक्षिप्तचक्षुः, पुर स्थितमपि वसिष्ठं न पश्यतीत्यर्थः ।
पुनः किलक्षणः ' 'कुशल्यति' कुशल-वस्त्याणं आचक्ष्यामे 'जने' लोके 'साञ्जलौ'
अञ्जलिसहिते वदमौन "तत् करोति तदाचष्टे" [पाणिनिवार्तिकम्] इति णिच् । लोका
कुशल आचक्ष्मे 'स्वामिन् ! कुशलम्' इति तत्र वदति ॥ ३६ ॥

*

देवो यः शस्त्रविद्याभ्यसनभुवि मया स्कन्दमास्कन्धमानं,
हृद्वा स्वामिद्रुहोऽपि व्यधित मम समं हैमवत्या प्रसादम् ।
श्रुत्वा तस्यापि चापक्षयमहमनहङ्कारितारिर्विपद्ये,
नायापीति ब्रुवाणं मुनिमैमि विमनीभावशून्यः स वोऽव्यात्
॥ ३६ ॥

[हृदयरञ्जनी]

देवो यः शस्त्रविद्येति । 'स' रामो 'व' शुष्मान् 'अव्यात्' पातु ।
किम्भूतः ॥ मुनिं 'अभि' रक्षीकृत्य तदुद्दिश्य 'विमनीभावशून्य' अविमना विमना
सम्पद्यते विमनीभावः, तेन शून्य-रहित दुर्मनस्वरहित, निर्भयत्व व्यङ्ग्यम् । किलक्षण
मुनिम् ' 'इति ब्रुवाणं ' 'इति' अमुना प्रकारेण कथयन्तम् । इतीति किम् ' 'तस्यापि'
महेशस्यापि 'चापक्षय' धनुर्मङ्ग 'श्रुत्वा' आकर्ण्य येन रामेण 'अह' जामदग्न्य

अद्यापि 'अनहङ्कारितारि' अहङ्कार-अभिमानोऽभ्याप्तीति अहङ्कारी तस्य भाव
तत्ता अहङ्कारितागुण, न विद्यते अहङ्कारिता यस्य ॥ अनहङ्कारित, स चासागरश्च
अनहङ्कारितारि । अथा अहङ्कार सञ्जात अहङ्कारित, स चासौ अरिश्च अहङ्कारितारि, न
अहङ्कारितारि अनहङ्कारितारि [न विपद्ये], अज्ञाताहङ्कार मां जानातीत्ययं राम इत्यर्थः ।
धनुर्भङ्गे जामदग्न्यस्य अहङ्कार किं कारणं तत् प्रतिपादयितुं देवस्य सहिष्णुं दर्शयति । तस्येति
क ' 'यो देव ' महेशः 'ममिदृहो मम प्रसाद ' व्यधित ' चक्रे । क्या सह ' 'सम हैम
बत्या ' देव्या पार्वत्या सह, न केवलं महेश 'प्रसाद ' कृपा चक्रे किन्तु जगज्जनन्यपि
पार्वती चक्रे इति वाक्यार्थः । किं दृष्ट्वा ' दृष्ट्वाऽपि, कम् ' 'कुमार ' स्कन्द दृष्ट्वाऽपि ।
किंलक्षणं स्कन्दम् ' 'शस्त्रविद्याभ्यसनमुवि ' शस्त्राभ्यासभूमिकाया 'मया' परशुरामेण
'स्नानमान' पराम्भयमानं निर्जितं दृष्ट्वाऽपि ममोपरि प्रसादमेव कृतवान्, न कोपमित्यर्थः,
मम वीर्यातिशयेन दृष्ट इत्यर्थः । परक्रमेण ईशपुत्रादधिगोऽहमिति व्यह्वयम् । स्मृत्य
सूययोर्व्यभिचारिभावयोः सन्धिः । वीरसस्योदयः ॥ ३६ ॥

[बालबोधिनी]

देवो यः शस्त्रविद्येति । 'स' राम 'व' युष्मान् 'अभ्याद्' रक्षतात् । स क ' 'यो राम इति 'मुगण' वदन्त 'मुनिमनु' परशुरामे 'विमनाभायसूय' अभूद्' दुष्टचित्तं यं
रहितो बभूव । इतीति किं मुगणम् ' अह 'तस्यापि' दवस्य 'चापक्षय' धनुर्भङ्ग
'श्रुता' आनर्प्य अद्यापि 'न विपद्ये' अद्यापि जीरन्नास्मि, विपत्तिं न प्राप्नोमि ।
किम्भगाऽहम् 'अनहङ्कारितारि' अहङ्कार त्याजिता रिपयः येन स । अमी क ' 'तस्य कस्य ? य 'देव' महादेव 'शस्त्रविद्याभ्यसनमुवि' धनुर्वाभ्यासपटुविभ्यां 'मया'
परशुरामेण 'स्नान' वासिन्नेय आस्वत्थमान ' आश्रयमाणं दृष्ट्वा 'स्वामिदृहोऽरि'
गुरुनादिगोऽपि मम 'हैमवत्या' पार्वत्या सव 'प्रसाद' स्तुते 'व्यधिन' अकृत ॥ ३६ ॥

यस्मिन्नुत्तुङ्गशृङ्गे श्रयणि गिरिरिणः पश्चिमस्य प्रतिष्ठां,

न प्राप क्षिप्रमस्मिन् दशशतकरः फार्त्तवीर्योऽयमेव ।

फलपान्तोदंश्चदर्नि कयचिन्नुतमुकल्परूपाय तस्मै,

धीरो नीरोप भीतिर्मुनिरिनि ननवान् यः स दुःखं द्यताद् यः ॥३७॥

१ प्राप विपत्तिं भा ३४ । एतत्प्रादुर्भावनुसारेण बालबोधिनी व्याख्या नमः । प्राप
क्षिप्रं भा १२६ । २ दृष्ट्वाऽपि भा ३४ । एतत्प्रादुर्भावनुसारेण बालबोधिनी व्याख्या
नमः ॥

[हृदयरञ्जनी]

यस्मिन्नुत्तुङ्गेति । स 'व दुर्भं घताद्' युष्माक दुस खण्डयतु । स क 'य' राम 'तस्मै' जामदग्न्याय अय 'मुनिरिति' "क्षत्रियाणा मुनिर्वन्द्य" इति मत्वा 'नतवान्' नमश्चकार । किम्भूत राम 'धीर' धीरोदात्तत्वात् । पुन कीदृश "नीरोप-भीति' रोपश्च भीतिश्च रोप-भीत्यौ, निर्गते रोप-भीत्यो-क्रोप-भये यस्मात् स नीरोपभीति, गान्भीर्यं व्यङ्ग्यम् । किंविधाय मुनये 'कल्पान्तेति०' कल्पा-न्ते-कल्पक्षये उदधन्ति यानि अर्चीपि-ज्वाला तै क्वचित्-जटिलो व्याप्त य ईदृशसमाप्तो हुतमुग् हुतमुक्त्वरूप रूप यम्य स तस्मै कल्पान्तोदधदधि क्वचित्हुतमुक्त्वरूपाय । आत्मनो वीर्यशृङ्ग प्रकट-यन्नाह-'वार्त्तवीर्य' राजा सहस्रार्जुन पश्चिमस्य 'शिखरिण' पर्वतस्य उत्तुङ्गशृङ्गे 'प्रतिष्ठा' अवस्थानं न लेभे [इति न], भूलोके वा अवस्थान नाऽऽप, सूर्य [क्षिप्र] अस्ताचल प्राप्त भार्गव दृष्ट्वा, अस्त गतवानित्यर्थः । सूर्योऽपि 'दशशतकर' [सटस्र]किरण । उपमा, शब्दश्लोकोऽपि ('श्लेषोऽपि), छेकानुप्रास ॥ ३७ ॥

[बालबोधिनी]

यस्मिन्नुत्तुङ्गेति । 'स' राम 'ध' युष्माक 'दु ख' अनिष्ट 'घताद्' अखण्डयतु । स क ? यो राम 'तस्मै' परशुरामाय अय 'मुनि' ऋषीश्वरो व य 'इति' कारणाद् 'नतवान्' नम्रोऽभूत्, न भीत्या । त्रिलक्षणो राम 'नीरोप भीति' क्राध भयवहित । त्रिलक्षणाय तस्मै 'कल्पा तोद'श्चदधि क्वचित्हुतमुक्त्वरूपाय जगतोऽन्ते ऊर्णा या शिवास्ता एव सन्नाहीकृता येन अग्निना असौ कल्पा-तोद'श्चदधि क्वचित्हुतमुग्, तस्य पर्य-त-समान रूप-स्वरूप यस्यासौ तस्मै । तस्मै कस्मै ? यस्मिन् 'उत्तुङ्गशृङ्गे' उच्चैस्तर स्व धे परशुरामे 'वार्त्तवीर्य' राजा सहस्रार्जुन 'क्षिप्र' वेगेन 'अस्त' क्षय न प्राप्त इति न, किन्तु प्राप्त एव । त्रिलक्षणे यस्मिन् ? पश्चिमस्य शिखरिण 'अस्ताचलस्य' 'प्रतिष्ठा' उपमा 'अपति' आश्रयति । क इव ? 'अर्यमा इव' यथा अर्यमा सूर्य पश्चिमे शिखरिणि क्षिप्रमस्त न प्राप्नोतीति न, किन्तु प्राप्नो येन । अर्यमादाद भिभक्तिरिपरिणाम, अत्र यद्यपि पृथी तपापि सप्तमी-वाटपायते । त्रिलक्षणोऽर्यमा वार्त्तवीर्यश्च 'दशशतकर' सहस्रांशु एव सदसत्राद्वरपर । त्रिलक्षणे पश्चिमे शिखरिणि 'उत्तुङ्गशृङ्गे' उच्चैस्तर शिखरे ॥ ३७ ॥

शस्त्रं शम्भोर्विभिद्य व्रणिततनु घुणश्रेणिभिः क्षत्रशाच !,
क्षीयो मा भूस्तदेतन्नमय' ननु घनुर्वैष्णव चेत् त्वमुष्णः ।

इत्युत्तवा भार्गवेण प्रकटभ्रुकुटिना प्रत्तमादाय चके,
तन्नीचैर्यस्तदीयं मदमिव स मुदामास्पदं वः करोतु ॥ ३८ ॥

[हृदयरञ्जनी]

शस्त्रमिति । ‘स’ रामो ‘व’ युष्मान् ‘मुदा’ आनन्दाना ‘आस्पद’ स्थान
करोतु । यो राम ‘तत् तदीय’ परशुरामसम्बन्धि धनु ‘नीचैश्चक्रे’ नम्र चक्रे, नमयति
स्मेति । किं कृत्वा ? ‘आदाय’ गृहीत्वा । किलक्षण धनुः । भार्गवेण इति उत्तवा
‘प्रत्त’ दत्तम् । किलक्षणेन भार्गवेण ? ‘प्रकटभ्रुकुटिना’ प्रकटा भ्रुकुटि - ललाटेस्ता यस्य
स प्रकटभ्रुकुटि तेन । किमुक्त्वा ? इत्याह-‘हे । क्षत्रशास्त्र ।’ क्षत्रियपोतडिम्भ । ‘क्षीनो
मा भू’ मत्त सगर्भो मा भव । किं कृत्वा ? शम्भो ‘शस्त्र’ धनुः ‘विभिद्य’ भङ्क्त्वा ।
किलक्षण धनुः ? ‘घुणश्रेणिमि’ काष्ठकीटपङ्क्तिमि ‘व्रणिततनु’ व्रण सञ्जातमस्य, व्रणिता
तनुर्यस्य, कीटकैर्मक्षितत्वान्नि सारमित्यर्थः, घुणोत्कीर्णमिति । ‘वा’ अधना चेत् त्व
‘उष्ण’ सगर्भोऽसि, महेशधनुर्भेजेन जातगर्भोऽसि चेत् तर्हि एतद् वैष्णव धनुर्नमय
नारायणीय धनुरधिज्य कुरुष्वेति । किमिदं नीचैश्चकार ? ‘तदीय मदमिव’ परशुरामस्य
‘मदमिव’ गर्भमिव [न केवल] धनुर्नीच चक्रे किन्तु मदमिव चक्रे । उत्प्रेक्षालङ्कारः,
धनुषा सम तस्य परशुरामस्य मदमपीति सम्भवत्सदुक्त्यलङ्कारः । अनुप्रास ॥ ३८ ॥

[बालयोधिनी]

शस्त्रं शम्भोर्विभिद्येति । ‘स’ राम ‘व’ युष्मान् ‘मुदा’ हर्षाणां ‘आस्पद’
स्थान करोतु । स व ? ‘य’ राम तद् वैष्णव ‘धनु’ चाप ‘आदाय’ गृहीत्वा ‘नीचै’
नम्र व्याधिरूढ ‘चक्रे’ कृतवान् । किलक्षण धनुः ? उत्प्रेक्षयते-‘तदीय मदमिव’ तस्य-
परशुरामस्य सारमिव । पुनः किलक्षण तत् ? ‘भार्गवेण’ परशुरामेण ‘इत्युक्त्वा’ इति
व्ययित्वा ‘प्रत्त’ दत्तम् । किलक्षणेन भार्गवेण ? ‘प्रकटभ्रुकुटिना’ प्रसिद्धवक्त्रक्षणे ।
इतीति किम् ? ‘क्षत्रशास्त्र’ हे क्षत्रशिरो राम ! ‘शम्भो’ ईश्वरस्य ‘शस्त्र’ धनुः ‘विभिद्य’
भङ्क्त्वा ‘क्षीन’ मत्तो ‘मा भू’ मा भव, “माडि लुङ्” [पाणिनि० ३ ३ १७५] इति
माहयोगे लुङ्प्रधानात् । कीदृश शस्त्रम् ? ‘घुणश्रेणिमि’ काष्ठकीटपङ्क्तिमि ‘व्रणिततनु’
सन्धिद्रशीरम् । ‘चेद्’ यदि त्व उष्णस्तर्हि ‘एतद्’ इदं ‘वैष्णव धनु’ विष्णोर्वनु
‘नमय’ नम्र कुरु ॥ ३९ ॥

रामः श्यामशुतिर्वो नव इव जलदः सम्मदायास्तु यस्मिन्,
त्रिभ्रांणे जिष्णुचापं प्रशमयति सतामग्रियं धामृतेन ।

१ °माधय व भा १ ॥ २ ने रात्रसौध प्र भा १ ॥ ३ मृतुन भा ३ ४ । एतत्पाठमेवानु
सारेण बालयोधिन्या व्याख्याऽस्ति ॥

ग्रीष्मेणेव प्रयातं भृगुकूलपतिना केकिनेव प्रहृष्ट,
तातेनोर्वीधवेनोच्छ्रसितमचलपेवाचलोत्पन्नया च ॥ ३९ ॥

[हृदयरञ्जनी]

रामः श्यामद्युतिरिति । राम 'व' युष्माक 'सम्मदाय' हर्षायास्तु ग्रीनये भूयात् । किंलक्षणः 'नव' तरुण किम्भूतः श्यामद्युतिः श्यामा द्युति-कान्तिर्यस्य स श्यामद्युतिः सजलजन्मकान्तिः । क इव नवः 'जलद इव' मेघ इव । 'भृगुकूल-पतिना' भार्गवेण 'प्रयातं' निर्गतम् । केनेवः 'ग्रीष्मेण' ऊर्ध्वधनेन ग्रीष्मेण यथा गम्यते । क सति 'यस्मिन्' रामे 'जिष्णुचाप' जिष्णो-नारायणस्य चापं 'विभ्राणे सति' धृते सति ग्रीष्मेण गम्यते तथा । का उपमाः तथा 'ऊर्ध्वधनेन' भूभृता 'तातेन' दशरथेन 'हृष्ट' मुदितम् । केनेवः 'केकिनेव' मयूरेण, यथा मयूरेण हृष्यते । क सतीति पूर्ववत् । 'अचलोत्पन्नया' सीनया 'उच्छ्रसित' रोमाञ्चितम्, अचला-पुष्पी तस्या उत्पन्ना तथा । कथं 'अचलयेव' भूम्ये, यथा भूम्या उच्छ्रम्यते, न चलतीति अचला, "अचला स्थिरा धरित्री" इत्यमरः । क सतीति पूर्ववत् । किंलक्षणे रामेः 'अमृतेन' अमृततुल्येन दर्शनेन यत्नेन वा 'सता' सत्पुरुषाणा 'अप्रिय' अविनय 'शमयति' परादुर्यति । किंलक्षणे मेघेः 'अमृतेन' उदकेन 'सता' लोकाता 'अप्रिय' अनादृष्टि-लक्षण शमयति, नमिषिषि । क सतीति पूर्ववत् । मालोपमा ॥ ३९ ॥

[बालबोधिनी]

राम श्यामेति । स राम 'व' युष्माक 'सम्मदाय' हर्षाय 'अस्तु' भवतु । स कः ? 'यस्मिन्' रामे 'सूनुनेन' सत्यप्रियेण उचसा कृत्वा सता 'अप्रिय' अनिष्ट प्रशमयति । 'जिष्णुचाप' जिष्णुधनुर्विभ्राणे सति 'भृगुपुत्रपतिना' परशुरामेण 'प्रयात' गतम् । कीदृशो रामः ? 'नवो जलद इव' प्रावृषेण्यो मेघ इव । कीदृशो रामो मेघश्च ? 'श्यामद्युति' श्यामा-कृष्णा द्युति-कान्तिर्यस्य स श्यामद्युतिः । यस्मिन् केनेव ? यथा नवे जलदे 'जिष्णुचाप' इन्द्रधनुर्विभ्राणे 'अमृतेन' उदकेन कृत्वा सता 'अप्रिय' देहताप प्रशमयति सति ग्रीष्मेण प्रयापने तदा "अप्रियं चामृतेन" इति पाठः । अपर रामे जिष्णुचाप विभ्राणे सति 'ऊर्ध्वधनेन' राज्ञा 'तातेन' पित्रा दशरथेन प्रहृष्टम् । केनेव ? केकिनेव, यथा नवे जलदे जिष्णुचाप विभ्राणे सति 'केकिना' मयूरेण प्रहृष्यते । अपर यस्मिन् रामे जिष्णुचाप विभ्राणे सति 'अचलोत्पन्ना' सीनया उच्छ्रसितम् । कथं ? अचलपय,

१ 'केनेव' इति पाठानुसारेण बालबोधिनी व्याख्या द्रव्यतः ॥ २ इदं कीदृशवत्करण अनारक्ष्ये भोक्तव्यते ॥

यथा नवे जलदे जिष्णुचाप विभागे सति अचलयोद्धृत्यते । अत्र सर्वत्र भावे प्रत्यया
 “तयारेन कृत्यक्तखलर्या” [पाणिनि० ३ ४ ७०] इत्येतयोरेव कविनानाद् अनुत्कर्तृत्वात्
 अनभिहिते कर्तरि ‘कर्तृकरणयो’ [पाणिनि० २ ३ १८] इति तृतीयति ॥ ३९ ॥

*

पत्नीं पश्यन् नवोदां तरुणिमनि नवे वर्त्तमानः प्रभावं,
 पुष्पान् दोष्णोर्नवं च प्रणयमपि नवं दर्शयन्नाश्रितेषु ।
 प्रक्रान्तः काननान्तर्गतिकृतमतिना भूमिभर्त्ता नवो यः,
 कर्तुं पित्रा पुराणः स्वयमथ च पुमान् स क्षणाद् धः पृणातु ॥ ४० ॥
 [हृदयरजनी]

पत्नीं पश्यन्निति । ‘स’ राम ‘व’ युष्मान् ‘क्षणात्’ तत्क्षणात् ‘पृणातु’
 प्रीणयतु, वितृप्पान् करोत्वित्यर्थः । किञ्क्षणो रामः ‘नवोदा’ नवपरिणीता ‘पत्नी’
 जानकीं सीतां पश्यन् । पुनः किञ्क्षणः नवे ‘तरुणिमनि’ तारुण्ये ‘वर्त्तमानः’ तिष्ठ
 [नि] ति । तथा किं कुर्वन् ? ‘दोष्णो’ भुजयोर्नव ‘प्रभावः’ सामर्थ्यं ‘पुष्पान्’
 प्रकटयन् । तथा च आश्रितेषु जनेषु नव ‘प्रणयं’ स्नेहं दर्शयन् । पुनः किञ्क्षणः
 ‘पित्रा’ दशरथेन नवो भूमिभर्त्ता यो राम कर्तुं प्रक्रान्तः, य राम भूमिभर्त्ता कर्तुमिच्छ-
 तेत्यर्थः । किञ्क्षणेन पित्रा ? काननान्तर्गतिकृतमतिना काननस्य—अरण्यस्य अन्तः—मध्यं
 तत्र गति—गमनं तत्र कृता मति—बुद्धिर्येन स तेन । अथ य स्वयं च ‘पुराणं पुमान्’
 पुराणपुरुषः, य पुराण पुरुषः स कथं नरः क्रियते ? इति विरोधः । दीपकमलङ्कारः ।
 यथा—

यन्नेकमनेकेषां वाक्यार्थानां क्रियापदं भवति ।
 तद्वत् कारकपदमपि तदेतदिति दीपकं द्वेषा ॥ .

अत्र प्रक्रान्त इत्यनेन निष्ठान्तक्रियापदेन सर्वेषां कारकपदानां सम्बन्ध इति कारक-
 दीपकम् । परिकरालङ्कारश्च । यथा—

सामिप्राये सम्यग् विशेषणैर्वस्तु यद् विशेष्येत ।
 द्रव्यादिभेदमिह चतुर्विधं परिकरं स इति ॥

॥ ४० ॥

१ “भैरवं प्रण” भा ३ ४ ॥ २ “ममिह” इति पाठानुसारेणापि बालबोधिनीया व्याख्या वर्तते ॥

३ क्षणाद् भा ३-४ । एतत्पाठानुसारेण बालबोधिनीया व्याख्या वर्तते ॥ ४ व पुमान् भा १ ३ ॥

[बालवोधिनी]

पत्नीं पश्यन्निति । 'स' राम 'व' युष्मान् 'क्षताद्' भयात् 'पृणातु' रक्षतु । स क ? 'य' राम 'पित्रा' दशरथेन 'स्वय' आ मना पुराण पुमानपि 'नय' नूतन 'भूमिप्रर्त्ता' राजा कर्त्तुं प्रकान्त । किंलक्षणेन पित्रा ? 'काननान्तर्गतिकृतमतिना' वनमध्य गमने कृता बुद्धिर्यनासी तेन, 'अह वन गमिष्यामि, अस्मि रामाय राज्य प्रयच्छामि' इति पितुर्मति । किं कुर्वन् ? 'नरोद्धा' नवपरिणीता 'पत्नी' सीता पश्यन् । किं क्रियमाण ('कुराण) ? 'नवे' नूतने 'तुरुणिमानि' तारुण्ये वर्त्तमान । पुन किं कुर्वन् ? 'दोष्णो' बाह्वो 'प्रभाय' बलवृद्धि [नव] 'पुष्णन्' पोषण कुर्वन् । पुन किं कुर्वन् ? 'आश्रितेषु भक्तेषु स्वसेवकेषु वा 'अभिनय प्रणय' अनेकप्रकार प्रीति दर्शयन् ॥ ४० ॥

*

स्योद्भूतैस्तैश्चतुर्भिर्मधुजिदिव भुजैः पौरुषोत्कर्षवद्भि-

र्वस्त्रैर्वेदावदातैः कमलतलचतुःशालशायीव देवः ।

राजा विभ्राजमानः क्षितिभरधरणश्रान्तचित्तस्तमुच्चै-

योंग्ये यस्मिन् निधित्सुदृशमनिशमदादस्तु स स्वस्तिकृद् भः ॥ ४१ ॥

[हृदयरजनी]

स्योद्भूतैरिति । 'स' रामो 'व' पुष्पाक 'स्वस्तिकृत्' कल्याणकृन् शुभहरो-
ऽस्तु । स क ? 'राजा' दशरथ 'यस्मिन्' रामे उच्चै 'त' क्षितिभर 'निधित्सु सन्' निक्षेप्तुकाम सन् 'दृशमदात्' दृष्टिं ददौ, इच्छां चक्रे । किंलक्षणो राजा ? 'क्षितिभरधरण श्रान्तचित्त' क्षितेर्भर तस्य यद् धरण-बहन तेन श्रान्त-श्रान्त चित्त-चेतो यस्य । किंलक्षणो राजा ? विभ्राजमान-शोभमान । के ? 'स्योद्भूतै' तनयै, स्वस्मादुद्भूता - उत्पन्ना तै, 'तै' प्रसिद्धै तनयै । कै क इव ? 'मधुजिदिव भुजै'] हरिरिव यथा हरि म्योद्भूतै चतुर्भिर्भुजै शोभते । किंलक्षणे तनयै ? चतुर्भि रामादिभि । चतुर्भि किंलक्षणे तनयै भुजैश्च ? 'पौरुषोत्कर्षवद्भि' पौरुषोत्कर्ष - पराक्रमातिशयो येषामगतीति पौरुषोत्कर्षवन्त तै । पुन कै क इव ? वेदावदातै चतुर्भि 'वक्त्रै' मुखै 'देव इव' ब्रह्मे । किंलक्षणो ब्रह्मा ? 'कमलतलचतु शालशायी' कमलतलमेव चतु शाल कमलतल-चतु शाल तत्र शेते शायी, कमलासन इत्यर्थ । भुजा अपि पौरुषोत्कर्षवन्त तदा अपि मालोपमा । मित्रैरुभय च बाहूपमानोपादाने मालोपमा भवति ॥ ४१ ॥

[बालशोभिनी]

स्योद्भूतैस्तेरिति । 'स' राम 'व' युष्माकं 'स्वस्तिवृत्' कल्याणवृत्तः । क 'राजा' दशरथ 'यस्मिन्' रामे 'अनिश' निरन्तर 'दश' दृष्टि 'अदाद्' आरा पितरान् । क्लिप्तक्षणे राजा 'यस्मिन्' योग्ये रामे त उन्चेर्महद्राज्यभार 'निधिसु' निधातुमिच्छन् । पुन क्लिप्तक्षणे राजा ? 'क्षितिमरघरणथा ताचित' पृथिव्या भारस्य उद्धरणेन श्रातमना । किं कुर्वाणो राजा ? 'तै चतुर्भि स्योद्भूतै पुत्रै' राम भरत लक्ष्मण शत्रुघ्ने वृत्रा 'विभ्राजमान' दाप्यमान । कै क इव ? 'मुजैर्मधुजिदिन' यथा मधुजिद-वासुदेव चतुर्भि स्योद्भूतै-स्वशरीरादुत्पन्ने मुजै वृत्रा विभ्राजन्-दापयति । क्लिप्तक्षणेऽपि स्योद्भूतैश्च 'पौरुषोर्वर्षगद्भि' पुरुषार्थाधिक्यगद्भि । पुन कै क इव ? 'वक्त्रै कमलतलचतु शालशायीन देव' कमलस्य तल चतु शाल-चतुरस्रमिव तस्मिन् शयितु शील स्वभावो यस्यासौ, यथा कमलतलचतु शालशायी दशो ब्रह्मा स्योद्भूतैश्चतुर्भिर्वक्त्रै कृत्वा विभ्राजति । क्लिप्तक्षणे वक्त्रै ? स्योद्भूतैश्च ? 'वेदागदातै' वेदै-श्रुतिभि ऋग् यजु सामा ऽथर्वभि परित्रितै ॥ ४१ ॥

भद्रं श्रीरामभद्रः प्रथयतु भवतां य नृपत्वाभिषेक

प्राप्त सा प्रेषयन्ती विपमवनपथे मन्थरामन्त्रितेन ।

अस्या जम्बालमित्रैः क्षितितलमयशोराशिभिर्लिम्पति स्म,

प्रायः को वा कलङ्क जगति न लभते नीचवाक्यानुवर्त्ती ? ॥४२॥

[हृदयरजनी]

भद्रं श्रीरामभद्र इति । स रामभद्रो भवता 'भद्र' क्षेम 'प्रथयतु' विस्तारयतु । स क ? 'य' राम 'अम्बा' कैकेयी 'विपमवनपथे' वनस्य पथा वनपथ, विपमश्वासो वन पथश्च तस्मिन्, निमित्तसप्तमी, दुर्गमवनवासनिमित्त प्रेषयन्ती सती 'अयशोराशिभि' अपकीर्तिपुञ्जे क्षितितल लिम्पति स्म, यथा गोमयेन घण्टीतल लिम्पति तथेति । क्लिप्तक्षणे रामम् ? 'नृपत्वाभिषेकप्राप्त' नृपत्वस्य अभिषेक त प्राप्त अभिषेकार्थमागतम् । श्लेष । केन ? 'मन्थरामन्त्रितेन' मन्थरावाक्येन, "मन्थरा किल स्वर्गात् कृत्या मन्थरारूपेण दशरथमृहे स्थिता सती रामस्य वनवासमासादयामास रात्र्यादीना दैत्याना वधार्थम्" इत्यागम्, यथा इन्द्रादीना तत्तत्तिर्यग्योनिषु अन्तारस्तथा कृत्याया अपि दास्यामिति । क्लिप्तक्षणे यशोभि ? जम्बालमित्रै ? कर्दमसदृशै, अपयशस कृष्णत्वात् कर्दमेन सदृशम् । अय भाव — मन्थरावाक्येन य राम वनवास प्रेषयन्ती 'अम्बा' माता कैकेयी आत्मानमयशोभाजन

चकारेति वाक्यार्थः, युक्तोऽयमर्थः । को वा पुरुष 'नीचवाक्यानुपत्ती' नीच-तुच्छ-जन तस्य वाक्य-प्रचन अनुपत्ति इति अनुपत्ति-अनुसरणशील पृथग्जनवचनकर्त्ता सन् 'जगति' लोके 'कलङ्क' निन्दादोष न लभतेः, सर्वोऽपि प्राप्नोतीत्यर्थः । अर्थान्तरन्यासोऽङ्गारः ॥ ४२ ॥

[बालबोधिनी]

भट्टं श्रीरामेति । स श्रीरामभट्ट भगता भट्ट 'प्रथयतु' विस्तारयतु । स क ? 'अम्बा' माता कैशेयी 'य' राम 'मन्थरामन्त्रितेन' कृत्वा (कृत्या) दासीरूपनेन कृत्या 'विषमजनपथे प्रेषयन्ती' अकृन्तनीये वनमार्गे प्रेषयन्ती सती 'अपशोराशिभि' अपकीर्ति-समूहे 'लिम्पति स्म' अलिम्पत् । किंलक्षण यम् ? 'नृपतामिषेरुप्राप्त' राज्याय अभिषेक-प्राप्तम् । किम् ? यथा 'जम्बालमित्रैः क्षितितल' यथा कर्दमोदकाम्या कृत्या पृषिषीतल लिम्पति । युक्तं चैतत्- 'प्राय' बाहुल्येन 'नीचवाक्यानुपत्ती' निरुद्धप्रचनकर्त्ता पुमान् 'जगति' ससारे को वा कलङ्क न लभते ? अपि तु सर्वे लभन्त एव ॥ ४२ ॥

*

दोषाः केचिद् गुणानामपि ? किमपि कृतं दुष्कृतं श्रेयसा किं ?
व्यामोहः किं विधेरप्यनृतंहतफलाः किं वसिष्ठाशिपोऽपि ? ।

इत्थं यत्र प्रवृत्ते चलितुमनुबन् दुःखितानां जनाना-
माविर्भूता वितर्काश्चिरमवतु हरिः सोऽर्कवंशस्थितौ वः ॥ ४३ ॥

[हृदयरञ्जनी]

दोषाः केचिद् गुणानामिति । स हरि 'व' युष्मान् पातु । किंलक्षण हरि ? 'अर्कदेशे स्थित' सूर्यदेशे स्थित वृतावतार 'चिरमिति' सर्वकाल । स क ? ['यत्र'] यस्मिन् 'अनुपन' वन लक्ष्मीवृत्त्य उद्दिश्य 'चलितु' गन्तु प्रवृत्ते सति 'जनाना' लोकाना 'इत्थम्' एते 'वितर्का' विचारा 'आविर्भूता' उत्पन्ना । किंलक्षणाना जनानाम् ? 'दुःखिताना' सञ्जातदुःखानाम्, रामवियोगजनितदुःखपीडितानाम् । ते के वितर्का ? तानाट- 'किमिति' वितर्के, गुणानामपि केचिद् दोषा भवन्ति, किं गुणै दोषा क्रियन्ते उत्पाद्यन्त ? इति वितर्कः । 'श्रेयसा' पुण्येनापि 'दुष्कृत' पापे कृत भवेत्, किं पुण्येनापि पाप क्रियते ? किं यत्र पुण्यं तत्र पापमाव ? । अथ 'वसिष्ठाशिपोऽपि किम-

१ "मयि कृतमकृत ? दुः" भा ३-४ । "मय कृतमकृत ? दुः", एतत्प्राधान्यसारेण बालबोधिन्या व्याख्या विद्यते ॥ २ "तद्वत्" भा १ । "तद्वत्" भा ३-४, एतत्प्राधान्यसारेण बालबोधिन्या व्याख्या वर्तते ॥ ३ "स्थितोऽपि भा २ ॥

नृतहृतफला ' वसिष्ठमहर्षे ' चिर राज्य कुरु, पृथ्वीं पालय ' इत्याद्याशिष-आशिर्वादा
इष्टाशसनलक्षणा यास्या आशिषोऽपि अनृतेन—असत्येन हृत फल यासाम्, ता वा अनृता
सत्य हृतफला भवेयुः । ' इत्थं ' अमुना प्रकारेणाऽऽविर्भवेदिति । सन्देहालङ्कार ।
वितर्क निपादयोर्न्यमिचारिभावयो सन्धि । करुणरसोदय ॥ ४३ ॥

[बालबोधिनी]

दोषा केचिदिति । स ' अर्धवशस्थित ' सूर्यशे स्थितो ' हरिः ' श्रीराम ' व '
युष्मान् चिर ' अवतु ' रक्षतु । स क ' ' यत्र ' रामे ' अनुजन ' बने ' चलितु ' गन्तु प्रवृत्ते
सति ' दु खितानां ' दु खयुक्तानां ' जनानां ' लोभानां ' इत्य ' अमुना प्रकारेण ' वितर्का '
विचारा ' आविर्भूता ' प्रवृत्तीभूता उत्पन्ना । इत्य कथम् ? गुणानामपि केचिद् दोषा ? ,
अथ किं कृत अकृतम् ? , अथवा किं श्रेयसा दुष्कृतम् ? , अथ च किं ' विधेरपि ' ब्रह्मणोऽपि
' व्यामोह ' महामोहो जातः , किं वशिष्ठाशिषोऽपि अनृतहृतफला ? निष्फला
इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

*

पायाद् वः पीनवासाः स विहितवसतिर्वासराधीशवंशे,
कुर्वन्त्या द्रागदृश्यं रविमिव विधुना यं सहैवानुजेन ।
सद्यः सम्पादयन्त्या जननघनघनोद्धान्तवारिप्रवाहान्,
कैकेय्या प्रावृषेव त्रिशुवनमखिलं सान्धकारं व्यधायि ॥ ४४ ॥

[हृदयरजनी]

पायाद् व इति । ' पीतवासा ' पीत वास-वस्त्र यस्य स पीतवासा , " स हरिता-
लसमाननराशुरु " इति माघे[सर्ग ४ पद्य २१], ' स ' राम व पायाद् । निरुक्षण
पीतवासा " ' वासराधीशवंशे ' वासरा-दिवसा तेषां अधीश-सूर्य तस्य वंशे सूर्यान्वये
' विहितवसति ' कृता वसति-अगतारो येन । एवविध ता व पायादित्याशी । स इति व '
एव कुर्याया कैकेय्या अखिलमपि त्रिशुवन सान्धकार ' व्यधायि ' कृतम्, शोकान्धकारे
निहितमिति भावः । किं कुर्याया ' ' य ' राम ' अनुजेन ' लक्षणेन ' सहैव ' इति एकेन
लक्षणेनेति एवकारार्थः , ' द्राग् ' इति ' अदृश्य ' लोचनपथातीतं कुर्याया । कथम् ?
' प्रावृषा ' वषाममयेनेन । किं कुर्वन्त्या प्रावृषा ' ' विधुना ' चन्द्रमसा सह रविं ग्रीष्म अदृश्य
विदध्या । पुनः किं कुर्याया ' ' सद्यः ' तत्क्षणमेव ' जननघनघनोद्धान्तवारिप्रवाहान् ' जन
नघनायेन घना-मेघा जन्मुच उद्धान्ता-निर्गता वारिप्रवाहान् ' सम्पादयन्त्या '

जनयन्त्या कुर्वन्त्या । प्रावृषाऽपि मेघोद्भूतजलप्रवाहा उत्पाद्यन्ते, अस्मिन्मपि जगत् सान्धकारं
त्रियते, उपमालङ्कार सहोक्तिश्च ॥ ४४ ॥

[बालबोधिनी]

पायाद् व इति । स 'पीतवासा' राम 'व' युष्मान् 'पायाद्' रक्षतु ।
त्रिलक्षण ? 'वासराधीशशो' सूर्यश 'मिहितमसति' कृता वसतिर्येनासी । स व ?
'अनुजेन' लक्ष्मणेन सहैव 'य' राम 'द्वार्' शीघ्र 'अदृश्य' अदर्शनाय कुर्यात्वा वैज्ञेया
'अखिल' समस्त त्रिभुवन 'सान्धकार' सदृख 'व्यापि' अकृत । व कथेन ? 'रमि
प्रावृषत' यथा प्रावृषा-वर्षाकालेन 'त्रिभुना' चद्रमसा सहैव रमिमदृश्य कुर्यात्वा 'अखिल'
समस्त त्रिभुवन 'सान्धकार' त्रिरीयते । त्रिलक्षणया वैज्ञेया ? 'सव' तत्क्षण 'जननयन
घनोद्वा' तथारिप्रवाहान् सन्पादयत्या' लाम्बचक्षुर्भ्यो बहु वद उद्घात निर्गत धारि-उदङ्
अधु तस्य प्रवाहास्तान् कारयन्त्या । त्रिलक्षणया प्रावृषा च ? घनोद्वातवारिप्रवाहान्
सन्पादयत्या ॥ ४४ ॥

चैतन्येनाग्निमायाः सह सुजनतया मध्यमायाश्च मातुः,
पुत्रेणाप्यन्तिमायाः पितुरवनिपतेः प्राणितन्येन तूर्णम् ।
आनन्देन प्रजानां मुनिजनमनसां पूःश्रिया सीतया च,
प्रापिक्षत् फाननं यः स जनयतु परां राघवः श्लाघ्यतां वः ॥ ४५ ॥

[हृदयरञ्जनी]

चैतन्येनेति । ॥ 'राघव' रामो 'व' युष्माक 'पराम्' उत्कृष्टा 'श्लाघ्यता'
लोकेषु स्तुत्य जनयतु । ॥ क '[य]' 'फाननम्' अन्त्री 'प्रापिक्षत्' निवेग । कथ
निवेग ? इति सहोक्तिमालालङ्कारेणाऽऽह- 'अग्निमाया' ज्येष्ठाया मातु 'चैतन्येन सह'
कोशल्माचैतन्य गृहीत्वा वन प्राविशदिति सर्वत्र योजयम् । 'मध्यमाया मातुश्च' कैकेय्या
'मुञ्जतया सह' मुञ्जता गृहीत्वेति । अपरम् 'अन्तिमाया मातु पुत्रेण' लक्ष्मणेन सह
लक्ष्मण गृहीत्वेति । अन्यद् 'अवनिपते' राज्ञो दशरथस्य पितु 'प्राणितन्येन सह'
जीयेन सह पितु प्राणान् गृहीत्वेति । 'च' अन्यत् 'प्रजानां' लोद्वाना 'आनन्देन'
हर्षेण सह हर्ष गृहीत्वेति । 'मुनिजनमनसा' मुनिजनानां मनोभि सह मुनिमात्मानि
गृहीचेति । 'पूश्रिया' नगरशोभया सह अयोध्याया शोभा गृहीचेति । अनघ 'सीतया

१२ 'सान्धकार' मा १२ ॥ ३ 'साऽऽहभिया इति पञ्चमकारेण बाधयित्वा
म्याया वयत ॥

सह 'सीता गृहीचेति । एष प्रतिपाक्यं योज्यम् । वन प्राविशदिति क्रियाकारकसम्बन्ध ।
कारकदीपकालङ्कारश्च । वैदर्भी रीति ॥ ४५ ॥

[बालबोधिनी]

चैतन्येनेने । स 'राघव' राम 'व' युष्माक 'परा' उत्कृष्टा 'क्षेत्रता' स्तुति
योग्यत्वं 'जनयतु' उत्पादयतु । स य 'य' राम 'आश्रिता' प्राप्तलक्ष्या सीतया
सह 'वानन' वन 'प्राविशत्' प्राप्तयान् । 'च' अपर 'मुनिजनमनसा' ऋषिसमूह
चतसा 'वानन' वन प्राविशत् । च 'अग्रिमाया' प्रथमाया 'मातु' कौशल्याया
'चैन-येन' मनसा सह 'वानन' वन प्राविशत्, सा शून्या जाते पर्थ । 'च' अपर
'मध्यमाया' द्वितीयस्या 'मातु' कैश्या 'सुजनतया सह' सौम-येन सह वानन
प्राविशत् । 'च' अपर यो राम 'अतिमाया' तृतीयस्या 'मातु' सुमित्राया 'पुत्रेण'
लक्ष्मणेन सह वानन प्राविशत् । स य ? यो राम 'तूर्णे' वेगेन 'अग्निपत्रे' राज्ञ
पितु प्राणित-येन सह वानन प्राविशत् । 'च' अपर यो राम 'प्रजाना' लोभाना
'आन-देन' हर्षेण सह वानन प्राविशत् ॥ ४५ ॥

•

श्वश्रूणामश्रुपूरान्तरितनयनता साधु सद्भिर्न मेने,
यस्मात् तामिस्तदानीं कृतचरणनतिस्तूर्णमापृच्छमाना ।
सार्द्धं येन प्रयातु विपममपि वनं स्मेरवन्त्रारविन्दा,
वैदेही नाऽऽलुलोके स दहतु दुरित दानवारिश्रिंरं वः ॥ ४६ ॥

[हृदयरञ्जनी]

श्वश्रूणामिति । स दानगारि 'व' युष्माक 'दुरित' पाप चिर दहतु ।
'सद्भि' 'सपुत्रै' 'श्वश्रूणा' कौशल्याप्रभृतीनां श्वश्रूणा 'अश्रुपूरान्तरितनयनता' अश्रूणा-
वाप्याणां पूर-प्रवाह तेन अ तरिता-आच्छादिता नयनता-नेत्रत्वलक्षणो धर्म साधु 'न
मेने' न ज्ञाता । ['यस्मात्'] यत कारणात् 'तामि' श्वश्रूमि सा 'वैदेही' सीता
'नाऽऽलुलोके' न दृष्टा 'तदानीं' तस्मिन् समये । क समय ? यदा रामेण 'सार्द्धं'
सह 'विपममपि' दुर्निगाहमपि वन 'प्रयातु' गन्तुमापृच्छमाना सीता न दृष्टेति । किंभूता ?
'कृतचरणनति' विहितपादचन्दना । पुन किंश्रूणा ? 'स्मेरवन्त्रारविन्दा' गद्गासमुख
कमला । यत एवविधाऽपि सीता तामिर्न दृष्टा अन कारणाच्छैस्त्रासा नयनरत्नलक्षणो
धर्मो निन्दित निष्कल इति । करुणरस ॥ ४६ ॥

[बालबोधिनी]

श्वश्रूणामिति । स 'दानवारि' असुररिषु 'राम' 'व' युष्माक 'दुरित' अनिष्ट
चिर दहतु । स क ? 'सद्भि' सत्पुरुषै तव 'साधु' समीचीन 'न मेने' न स्वाकृत
'श्वश्रूणा' कौशल्या नै रयी सुमित्राणा 'अश्रूणा तरितनयनता' अश्रुसमूहै अन्तर्हितनेत्रत्वम् ।
तत् कस्मात् ? 'यस्मात्' कारणात् 'तामि' श्वश्रूणि 'येन' रामेण 'सार्द्ध' सह
त्रिपममपि वन 'प्रयातु' गन्तु 'स्मेरप्रकारविन्दा' ईषद्धास्ययुक्त मुखरुमल यस्या सा ।
ईषद्धासयुक्ता सती 'वैदेही' सीता 'न आत्थोक्ते' न दृष्टा अत कारणात् सद्भि साधु न
मेने । त्रिलक्षणा वैदेही ? 'तदानीं' तस्मिन्नसरे 'कृतचरणनति' विहित श्वश्रूणा पादेषु
नमस्कारो यया सा कृतचरणनति सती 'तूर्ण' वेगेन 'आपृच्छमाना' सर्वाङ्ग इष्टमार्गान्
'अह गच्छामि' इति पृच्छन्ती ॥ ४६ ॥

*

कौशल्यायां सशल्यः, पितरि परवशे प्राप्तखेदः, समृद्धौ
बद्धावज्ञः, कलत्रेऽप्यनुजिगमिपनि प्रेषितभ्रूनिमेषः ।

कैकेय्यामप्रचेताः, समधिगतमहामत्सरो मन्थरायां,
सौमित्रिर्यत्र भक्तो विपिनमनुययौ भुक्तिदो वः स भूयात् ॥ ४७ ॥

[हृदयरञ्जनी]

कौशल्यायामिति । स राम 'व' युष्माक 'भुक्तिदो भूयात्' इष्टभोगप्रदो
भगवतु, भुक्ति-भोग्य तत्प्रदोऽतु । स क ? 'यत्र' यस्मिन् रामे 'भक्त' भक्तिमान्
सेनक 'सौमित्रि' लक्ष्मण विपिनम् 'अनुययौ' राममनु-पश्चात् जगाम । कुतोऽस्य
भक्तवन् ? तत् प्रतिपादयितुं विशिष्यते किंलक्षण सौमित्रि ? कौशल्याया 'सशल्य'
शल्येन सह वर्त्तते इति सत्रल्य, कौशल्या दृष्ट्वा शल्यविद्ध इव जायते । पुन त्रिलक्षण ?
'परवशे' पराधीने रूपायसे 'पितरि' दशरथे 'प्राप्तखेद' पित्राऽनुचितमनुष्ठितमिति
खेदयान् । किंलक्षण ? 'समृद्धौ' राज्यसम्पदि 'बद्धावज्ञ' बद्धा अवज्ञा अनादरो येन
स, रामेण विना राम विना कीदृग् राज्यमिति निमृह । तथा किंलक्षण ? 'अनुजिग
मिपति' अनुजिगमिच्छति 'कलत्रे' कर्मलाया 'प्रेषितभ्रूनिमेष' प्रेषित निक्षिप्त
भ्रूनिमेषो येन, भूतज्ञया निषिद्धकलत्र इत्यर्थ । पुन किंलक्षण ? 'कैकेय्याम्' अप्रचेता,

१ रामचन्द्र 'व' पु० ॥ २ भ्रूनिमेष भा ३-४ । एतत्पाठानुसारेण बालबोधिन्या
व्याख्याऽस्ति ॥ ३ 'अ' सक्तो भा ३-४ । एतत्पाठानुसारेण बालबोधिन्या व्याख्या विद्यते ॥
४ भुक्तये व भा १-२-३-४ । एतत्पाठमेव अनुसारेण बालबोधिन्या व्याख्या वर्त्तते ॥

अप्रसन्नमना कलुषितचित्त । पुन किंलक्षण ? 'मन्थराया' दास्या 'समधिगतमहा-
मत्सर' समाधिगत-प्राप्त महान्-अधिको मत्सर-क्रोधो यस्य, मन्थराया समुत्पन्नक्रोध ।
निर्देद विषादाऽसूयाऽमर्षाऽऽवेगोऽप्रताना व्यभिचारिभाषाणा सन्धि, रसाना सङ्काश्च ॥४७॥

[बालरोविनी]

कौशल्येति । स रामो 'व' युष्माक 'मुक्तये' भोगाय 'भूयात्' अस्तु । स क ?
'यत्र' रामे 'सौमित्रि' सुमित्रापुरो लक्ष्मण 'सक्त' आसक्त सन् विपिन अनु-पश्चाद्
ययो-गत । किंलक्षण ? कौशल्यया सशल्य । पुन किंलक्षण ? 'परशो' कैत्रेयीशो
'पितरि' दशरथे 'प्राप्तखेद' 'आप्तदुःख । 'समृद्धौ' गृह-राज्यसमृद्धौ 'बद्धाग्नौ' बद्धा
अग्नौ-अनादरो येनासौ । अनुजिगमिष्यति पश्चाद्गमन कर्तुमिच्छति 'कलत्रेऽपि' जायाया
मपि 'प्रेषितभूनिषेध' प्रेरित भूया निषेधो येनासौ । पुन किंलक्षण ? कैत्रेया 'अप्र-
चेता' तत्र मन एव न कृतम् । पुन किंलक्षण ? 'मन्थराया' दास्या 'समधिगतमहा-मत्सर'
सम्भवप्रकारेण प्राप्त महाक्रोधो यस्यासौ समधिगतमहामत्सर ॥ ४७ ॥

दूरे तिष्ठन्तु सन्तः पशुभिरपि भृशं दुःस्वितैरशु मुक्तं,
कासारैरप्यहासैर्गतसितविहगवानदम्भादभावि ।

उद्यानैरप्यनुषद्ध्यनिकपिकृतया नूनमन्यूनमौनैः,
सङ्क्रान्तं याति यस्मिन् वनमवनमनाः सोऽस्तु वः कौस्तुभाङ्कः ॥४८॥

[हृदयरञ्जनी]

दूरे तिष्ठन्तिवति । 'स कौस्तुभाङ्क' कौस्तुभ-मणि सोऽङ्क-चिह्न यस्य स
राम 'व' युष्माक 'अवनमना' अवर्णन-रक्षण तत्र मन-चित्त यस्य स रक्षणतत्परोऽस्तु ।
स क ? 'यस्मिन्' रामे 'वनम्' अरण्यं 'याति' गच्छति सति 'पशुभिरपि' मृगादि-
भिरपि प्राणिमिर्दुस्वितैः सद्भि 'अशु' नाप्य नेत्रजल 'मुक्तं' अरोदि, 'सन्त' सत्पुरुषा
दूरे तिष्ठन्तु, सद्भि-ज्ञानिभि सुमन्दुस्वामिणौ अरोदीत्यत्र का कथा ? का वाता ?,
यत्र पशूना दुःस्वितं जात [तत्र] मनुष्याणां सदमद्विज्ञेकिन्ना जातमिति किं वक्तव्यम् ?
अन्यगतदुःखेन अन्यत्र दुःखोत्पत्तिरित्यसङ्गतिरलङ्कार विपमालङ्कारश्च ।

तदिनि चतुर्धा विषमं यत्राप्यपि नैव गुरोपि च कार्यम् ।

कार्यं कुर्यात् कर्त्ता हीनोऽपि तगो (न वा)ऽधिकोऽपि न वा ॥ [

]

तथा 'कासारै' तडागै 'अहासै' हासशून्यैरगानि, तडागैर्हास त्यक्त । कस्मात् ?
'गतसितविहगवातदम्भाद्' गताश्च ते सितविहगा-हसाम्तेषां वात-समूह तस्य
दम्भाद्-व्यापात्, कासारैर्म्यो हसैर्न गत किन्तु हास्य दुःखगतात् त्यक्तम् । 'उद्यानेरपि'
उपनैरपि 'अन्यूनमौने' अन्यूनम्-अधिक मौन येषां तानि अन्यूनमौनानि, तै बद्धमौने
रभावि मूकै सद्भि 'सञ्ज्ञात' स्थितम् । कथा 'अनुबद्धधनिकपिक्तया' धननिरेव धनिक,
स्वार्थे कप्रत्यय, अनुबन्धनिर्येषां ते अनुबद्धधनय पिक्ता येषु तां तेषां भाव तदा
तथा, नि शब्दपिरुवेन दु खितानि तूष्णी तिष्ठन्ति, जाति सद्भि पशुमि कासारैरुद्यानैस्त-
त्तद्धर्मपरित्यागाद् दु खितैरभावीति वाक्यार्थः । अत किशदीरक अलङ्कार अनुप्रास,
प्रसादो गुण, करुणरस, वेदर्मी रीति । यथा—

श्रुतिमात्रेण शब्दानां येनार्थप्रत्ययो भवेत् ।

साधारण समग्राणां स प्रसादो गुण स्मृत ॥

'समग्राणामिति' सर्गासा रीतीनाम् ॥ ४८ ॥

[बालबोधिनी]

दूरे तिष्ठन्तिरिति । स 'कौस्तुभाङ्क' राम 'व' युष्माक 'अनमना' रक्षणचेता
अस्तु । ॥ क ? यस्मिन् धन याति सति सन्ता दूर तिष्ठतु पशुभिरपि 'भृश' अपर्य
'दु खितै' दु खयुक्तै 'अश्रु' बाध्य मुक्तम् । पुन स क ? यस्मिन् धन याति सति
'कासारै' तडागैरपि 'गतसितविहगवातदम्भाद्' गत शुक्लपक्षाणां-हसानां वात-समूह
त-उलात्-तामिपाद् 'अहासै' अहासपयुक्तै 'अभावि' जातम्, यदा रामा धन गतस्तदा
तथागत्या हसा, मानसे गता अत अहासै अभवि । पुन स क ? यस्मिन् धन याति
सति 'उद्यानेरपि' वाटिगभिरपि 'नून निश्चित अनुबद्धधनिकपिक्तया कृता 'अनून
मौन' पूर्णमौने सञ्ज्ञातम् । न उद्यद् अनुपत्, तच्च धनि-शब्दश्च अनुबद्ध धनि,
अनुबद्धधनय पिक्ता कोटिला 'यपु उद्यानेषु त अनुबद्धधनिकपिक्ता तथा भाव
अनुबद्धधनिकपिक्ता तथा ॥ ४८ ॥

ऐश्वर्ये वंशलक्ष्म्याः प्रसभमपहृते केकयाधीशपुत्र्या,

त स्मृत्वा भर्तृदत्त चरमचरमतेर्मन्थरायाः कथाभिः ।

यस्तह्येभेऽन्यथापि प्रतिदिनमचलोत्पन्नया सेन्यमानः,

पश्यन् भक्तिं गुह्यस्य प्रकटजटशिराः सोऽस्तु शौरिः श्रियेवः ॥४९॥

[हृदयरजनी]

ऐश्वर्ये वंशलक्ष्म्याः इति । 'स शोरि व श्रियेऽस्तु' शूरस्य-वसुदेवस्य
अपत्य 'शौरि' श्रीवासुदेव 'व' युष्माक 'श्रिये' लक्ष्म्ये 'अस्तु' भवतु । शिंलक्षण
शोरि ? 'प्रकटजटशिरा' प्रकटा-दृश्यमाना जटा यस्मिन् तत् प्रकटजटम्, प्रकट-
जटं शिरो यस्य स 'प्रकटजटशिरा' जटावान् । स क ? 'य' राम 'तद्' ऐश्वर्यं
'अन्यथा' प्रसारान्तरेण 'लेभे' प्राप्तवान् । क सति ? ['केरवाचीशपुत्र्या']
केरव्या मध्यममात्रा 'प्रसभ' उलाद् वंशलक्ष्म्या 'ऐश्वर्ये' समृद्धिः ('द्वौ) अपहृते
सति । किं कृत्वा अपहृते सति ? 'अरमते' नीचगते मन्त्राया कथामि भर्तृदत्त वर
म्पन्वा । कय कया रीत्या प्राप ? इत्याह—प्रतिदिनं 'अचलोत्पजया' सीनया लक्ष्म्या
'सेयमान' आराध्यमान । पुन किं कुर्वन् ? 'गुहस्य' निपादाधिपते 'भक्ति' सेवा
पश्यन्, यद्यपि असौ राज्यलक्ष्मीं जहौ तथापि एन सा लक्ष्मी सीताव्यानेन आ[ ] ।

निना कारणसद्भाव यत्र कार्यस्य दर्शनम् ।

• नैसर्गिगुणोर्कषभायना सा विभावना इति ॥ ४० ॥

[बालबोधिनी]

ऐश्वर्यं वशोति । 'स' राम 'व' युष्माक 'श्रिये' लक्ष्म्ये अस्तु । शिंलक्षण ?
'प्रकटजटशिरा' प्रकटा जटा यस्मिन् तत् प्रकटजट तत् शिर-मस्तक यस्यासौ । स
क ? 'य' राम 'तद्' ऐश्वर्यस्यामित्य 'अ वयाऽपि' प्रसारान्तरेणापि 'लेभे' प्राप्तवान् ।
किं कुर्वन् ? 'प्रतिदिन' दिन दिन प्रति 'अचलोत्पजया' सीनया सेयमान । किं
कुर्वन् ? 'गुहस्य' निपादस्य 'भक्ति' सेवा पश्यन् । क सति ? 'केरवाचीशपुत्र्या'
केरवा 'वंशलक्ष्म्या' राज्यश्रिया 'ऐश्वर्ये' स्वामिने 'प्रसभ' वरान्तरेण 'अपहृत सति
गृहीते सति । किं कृत्वा ? 'अरमते' निवृत्तमनेन-वराया दास्या 'कथामि' गालामि
न 'भर्तृदत्त' दत्तारवेण दत्त वर स्पृष्टा ॥ ४१ ॥

श्रीवत्सः कुत्सितं यः जमयतु तममातीरनीरोक्षिताहः,

कुराणः सर्वमुर्वीजनमपि तमसा व्याकुल रिप्रयोगात् ।

सम्प्राप्तस्याथ यस्य प्रतिभयनभवत्सोमयागे प्रयागे,

फान्ता तासां नदीनां समजनि तिसृणां बहुलार्थं चतुर्थी ॥ ५० ॥

[हृदयरञ्जनी]

श्रीवत्सः कुत्सितमिति । ॥ 'श्रीवत्स' राम विष्णु 'व' शुष्माक पाप 'शमयतु' स्फेद्यतु । क्लिप्तक्षणे 'तमसातीरनीरोक्षिताङ्ग' तमसाया नया तीरनीर-जल तेन उक्षित-सिक्त अङ्ग-शरीर यस्य स, तमसाजले कृतस्नान इत्यर्थ । किं कुर्वन् ? 'त्रिप्रयोगाद्' विरहात् 'सर्पमुर्वीजन' सकल मूलोक व्याकुल 'तमसा' मोहेन 'दुर्मनस' कुर्वन् उत्सुक विदधान । स क 'यस्य' रामस्य 'कान्ता' जानकी त्रेलोक्यजननी प्रयागे ['तासा तिसृणा' नदीना' गङ्गा-यमुना सरस्वतीना चतुर्थी 'समजनि' सम्पन्ना, सीताया अपि तीर्थरूपत्वात् । उ प्रेक्षते—'मङ्गलार्थमिव' तिसृणा नाम मङ्गल भवति अत एनासा मध्ये स्वयं चतुर्थी जाता । 'पुण्यस्त्रोका च वेदेही' इति स्मरणात् ।

अहल्या द्रौपदी सीता तारा मन्दोदरी तथा ।

पञ्च कन्या स्मरेन्नित्य महापातकनाशनम् ॥

इति स्मरणाच्चेति तीर्थरूपत्वम् । क्लिप्तक्षणे प्रयागे 'प्रतिभवनभरत्सोमयागे' भवन भरत् प्रति प्रतिभवन सोमयागो यस्मिन् तत्र, प्रयागे प्रतिसदन सोमयाजी वर्तत इत्यर्थ । किम्भूतस्य रामस्य ? प्रयाग प्राप्तस्य, प्रयागशब्दस्य विभक्तिव्यत्ययेन पुन प्रयोग । उत्प्रेक्षा ॥ ५० ॥

[बालबोधिनी]

श्रीवत्स कुत्सितमिति । स 'श्रीवत्स' राम 'व' शुष्माक 'कुत्सित' दुरित 'शमयतु' शान्तिं प्रापयतु । किं कुर्वन् ? 'सर्पमुर्वीजन' पृथिवीलोक 'त्रिप्रयोगाद्' त्रिधागात् 'तमसा' दुःखेन व्याकुल 'व्यग्र' कुर्वन् । क्लिप्तक्षणे 'तमसातीरमारो क्षिताङ्ग' तमसाया तीर तमसातीरम्, तमसातीरस्य नीर-उदकं तस्मिन् उक्षित-प्रक्षालित अङ्ग-गात्र येनासी । स क 'यस्य' रामस्य 'कान्ता' सीता 'तासा तिसृणा नदीना' गङ्गा यमुना सरस्वतीना मध्ये मङ्गलार्थं चतुर्थी 'समजनि' बभूव । क्लिप्तक्षणे यस्य ? अयं प्रयागे सम्प्राप्तस्य । क्लिप्तक्षणे प्रयागे ? 'प्रतिभवनभरत्सोमयाग' गृह गृह प्रति भरत् सोमयागा यस्मिन् स प्रतिभवनभरत्सोमयाग तस्मिन् ॥ ५० ॥

रामः क्षेमं क्रियाद् वः प्रतिपदमपि यत्पादुकोपास्तिपद्मा-
पद्मेनैकाग्रपिण्डाशनकृशतनुना भाडवीवल्लभेन ।

१ प्रतिदिनमपि भा १ ४ । एतत्पाठानुसारेण बालबोधिनीयां व्याख्या वर्तते ॥ २ भाण्डवी*

भा १ २ १ ४, एष एष पाठ समाचीन, एतत्पाठानुसारेण बालबोधिनीयां व्याख्या प्रेरित ॥

तन्मेध्यत्वं धरायां समधिगतमसावश्वमेधः स्वमातु-

येंनासीद् दुष्टदासीकथितपथगतब्रह्महत्यां दधत्याः ॥ ५१ ॥

[हृदयरञ्जनी]

रामः क्षेममिति । स रामो . 'व' युष्माकं क्षेमं क्रियात् । स कः ? येन 'माण्डवीगलभेन' केनचिद्राजा ऋषिणा वा 'तन्मध्यं समधिगतं' तन्मध्यं—राममध्यं रामान्त-पातिता जातम्, तत्र हीनमित्यर्थः । किम्भूतेन ? 'प्रतिपदमपि' पदे पदे 'यत्पादुकोपास्तियत्नापन्नेन' यस्य रामस्य पादुके तथोरुपास्ति—उपासना सेवा तस्या यत्न-प्रयत्नः । प्रयत्नं आपन्नेन—प्राप्तेन, "प्राप्तापन्ने च०" [पाणिनि० २-२-४] इति द्वितीया-समासः । पुन किञ्क्षणेन ? 'एकान्नपिण्डाशनहृशतनुना' एकश्चासौ अन्नपिण्डश्च वा एकं च तद् अन्नं च तस्य पिण्ड—रुबल तस्य अन्नं—भक्षणं तेन कृशा तनु—शरीरं यस्य तेन, 'च' अपरं धराया येन असौ अश्वमेधश्च 'समधिगत' कृतः । किमर्थम् ? 'स्वमातु. कृते' स्वजनन्यर्थे । किञ्क्षणाया. स्वमातु. ? 'दुष्टदासीकथितपथगतब्रह्महत्या दधत्या' दुष्टा या दासी तया कथितपथ—वचनमार्गं तेन गता ब्रह्महत्या ता दधत्या, कार्या-ऽकार्यानिमिञ्चेटीउचनानुरोधेन समधिगतं ब्रह्मानन्तं (!) धारयन्त्या । अयमर्थः—यो माण्डवीगलभः स्वमातु ब्रह्महत्यापनोदार्थं अश्वमेधारूपं यागमनुष्ठितवान् । तथा च श्रुतिः—“तरति ब्रह्महत्या योऽश्वमेधेन यजते” [ ] इति ॥ ५१ ॥

[बालबोधिनी]

रामः क्षेमं क्रियेति । स रामः 'व' युष्माकं 'क्षेमं' कल्पण 'क्रियात्' करोतु । कीदृशः स ? येन 'माण्डवीगलभेन' भरतेनानुजेन आत्रा प्रातिदिनमपि 'यत्पादुकोपास्तियत्नात्' यस्य—रामस्य पादुकाया. उपासनप्रयत्नाद् 'धराया' पृथिव्या यद् 'मेध्यत्वं' पावित्र्य 'समधिगत' आप्त 'तत्' पात्रिभ्य 'स्वमातु' केनेत्या असौ अश्वमेध आसित् । कीदृशया. स्वमातुः ? 'येन' कारणेन 'दुष्टदासीकथितपथगतिब्रह्महत्यां दधत्या' दोषयुक्तदास्युक्तमार्ग-गमनेन ब्रह्महत्या विभ्रतायाः । कीदृशेन माण्डवीगलभेन ? 'एकान्नपिण्डाशनहृशतनुना' एको यो अन्नस्य पिण्ड तस्य भक्षणेन दुर्बलशरीरेण ॥ ५१ ॥

भारत्या सन्मुनीनां सुहृदमृतमुखां स्तोकयन् तातशोकं

भारत्या भक्तिमत्या वचनरचनया दत्तचित्तप्रसादः ।

१ "पथिगतिव" भा १ ३-४ । एतत्पाठानुसारेण बालबोधिनीया व्याख्या विशते ॥ २ अप-व्याख्यानमिदम् । अत्रार्थे "माण्डवीगलभेन—भरतेन" इति बालबोधिनीव्याख्यानमेव मुद्रितम् ॥ ३ "चा मोचयस्तत्" भा १ ३ ।

कान्तारातिं विराधं प्रधानभुवि नयत्ताशुगैराशु नाशं,
कान्ताराभ्यागतो वः स भवतु भगवान् भोगसंयोगकर्ता ॥ ५२ ॥

[हृदयरञ्जनी]

भारत्येति । 'स भगवान्' राम 'व' युष्माक 'भोगसंयोगकर्ता भवतु'
[भोग —] सक्-चन्दन-वनितादिरङ्गण तस्य संयोग-सम्बन्ध उत्पत्ति तस्य कर्त्ता-
निमित्तकारण भवतु । क्लृप्तिराम 'कान्तार-दुर्गम वरम् [तत्] अभ्यागत-आभि-
मुख्येन सम्मुखत्वेन प्राप्त । किंजुर्नेन् 'सन्मुनीनां' सन्तश्च ते मुनयश्च तेषा महात्मना
'अमृतमुचा' पीयूषधाराणि 'भारत्या' वाण्या 'तातशोक' जनकाधिपतिश्रवणनितदु ख
'स्तोत्रयन्' अर्वापुर्नेन् विस्मरन्, सन्मुनीना 'मुहु' वार वार प्रबोधवचनेन शान्तदु खो
जात इत्यर्थ । चान्यत् क्लृप्तिराम 'दत्तचित्तप्रसाद' दत्त चित्तप्रसादो यस्मै, निर्मली-
कृतचेता इत्यर्थ । कया 'भारत्या' भरतसम्बन्धिण्या 'वचनरचनया' वचनाना रचनया
वचनपरिपाठ्या । क्लृप्तिराम 'मत्तिमत्या' मत्तिरम्यामस्तीति मत्तिमती तया,
अट्टिमादरातिशयप्रशंसिण्या आतृभरतवचनरीत्या प्रसन्नचेता इति । पुन किंजुर्नेन् '
'प्रधानभुवि' रणभूमौ 'आशुगै' बाणे, आशु-शीघ्र गच्छन्तीत्याशुगा से 'आशु'
शीघ्र विराध नाम राक्षस 'नाश नयन्' क्षय कुर्नेन् । क्लृप्तिराम विराधम् 'कान्ताराति'
कान्ताया अराति-शत्रु तम्, राम-लक्ष्मणयोर्मध्यवर्तिनीं सीतामपहृत्य विदु('नियत्यु-
त्पन्न राक्षसं रामो जघानेति वाक्यार्थ । निर्ने[द]-धृत्यमपाणा भाराना सन्धि, शान्त
वीरयोर्विशोधिनी-सङ्कर ॥ ५२ ॥

[बालयोधिनी]

भारत्या सति । 'स भगवान्' राम 'व' युष्माक 'भोगसंयोगकर्ता भवतु'
भोगस्य संयोग तस्य कर्त्ता अस्तु । कीदृश 'कान्ताराभ्यागत' वनातिथि । किं
'कुर्वाण' 'प्रधानभुवि' सङ्ग्रामाङ्गणे 'कान्ताराति' वनितादिषु 'विगध' राक्षस 'आशुगै'
बाणे 'आशु' शीघ्र 'नाश नयन्' नाश प्रापयन् । कीदृश 'सन्मुनीनां' साधुऋषीणां
'भारत्या' वाण्या 'तातशोक' पितृशोक 'स्तोत्रयन्' अर्वापुर्नेन् । कीदृश भार्या ?
'मुहु' वार वार 'अमृतमुचा' अमृत मुखतीक्ष्णमृतमूर् तया । पुन कीदृश ? 'भारत्या'
सरसया यानरचनया कृत्वा 'दत्तचित्तप्रसाद' दत्त चित्तस्य प्रसादो यस्मै स तादृक् ।
कीदृश भार्या ? मत्तिमत्या मत्तिमुक्त्या ॥ ५३ ॥

वैचित्र्यं चित्रकूटे ऋकविटपिनामीक्षमाणः समक्षं,
 लक्ष्म्याः सीताभिधायाः स धुरि धनवतां श्रीधरो यः करोतु ।
 कैकेयी तं सुवित्वा सुतमतनुगुणं यं च कृत्वा विभूति-
 भ्रष्टं शुक्लाष्टमीव स्फुटमजनि जने सप्रकाशाऽप्रकाशा ॥ ५३ ॥

[हृदयरञ्जनी]

वैचित्र्यमिति । 'स श्रीधर.' श्रीमर्चा रामावतार 'च' युष्मान् 'धनवतां'
 लक्ष्मीवता 'धुरि' प्रथमं 'करोतु' मुस्यं विदध्यादिति । किङ्कर्णः 'सीताभिधायाः'
 सीतेति अभिधा—नाम यस्या सा तस्या लक्ष्म्या 'समक्षं' सन्निधाने 'चित्रकूटपर्वते'
 चित्राणि—नानाप्रकाराणि कूटानि—क्षिपराणि यस्य तस्मिन् 'ऋकविटपिना' ऋक—
 नितम्ब तत्र ये विटपिन्—वृक्षारतेषा वैचित्र्यं—विचित्रता 'ईक्षमाणः' पश्यन् । स क ?
 कैकेयी तं 'अतनुगुणं' अतनव—महान्तो गुणा यस्य तं 'सुतं' भरतं 'सुवित्वा' जनयित्वा
 'च' अपरं 'यं' रामं 'विभूतिभ्रष्टं' ऐश्वर्याद् भ्रष्टं—पतितं गतैश्वर्यं कृत्वा 'स्फुटं' प्रकटं यथा
 भरति तथा 'जने' लोके लोकमध्ये 'सप्रकाशा अप्रकाशा च अजनि' पूर्वं 'सप्रकाशा'
 भरततनयेन प्रकाशसहिता शोभमाना पश्चाद् अदृष्टा रामं विगुण्य ['अप्रकाशा'] अशोभा
 जाता, पूर्वं स्तुत्या पश्चाज्जिघाऽऽसीदित्यर्थः । केर ? 'शुक्लाष्टमीव' [यथा शुक्लाष्टमी]
 सप्रकाशाऽप्रकाशा च भवतीति । उपमा ॥ ५३ ॥

[बालबोधिनी]

वैचित्र्यं चित्रकूटे इति । 'स श्रीधर' रामः 'च' युष्माकं 'धनवता' आढ्यानां
 'धुरि' अग्रगण्यान् करोतु । कीदृश ? 'चित्रकूटे' तत्रामानि गिरी सीताभिधाया लक्ष्म्याः
 'समक्षं' प्रत्यक्ष यथा स्यात् तथा 'ऋकविटपिना' ऋकवृक्षाणा 'वैचित्र्यं' नानाप्रकार-
 भाव 'ईक्षमाणः' पश्यन् । स क ? 'कैकेयी' दशरथस्य द्वितीया जाया त 'अतनुगुणं'
 बहुसुगुण 'सुत' पुत्र भरत 'सुवित्वा' प्रसूय 'च' अपरं 'य' राम 'विभूतिभ्रष्टं कृत्वा'
 राज्यसमृद्धेर्भ्रष्टं कृत्वा 'स्फुटं' प्रकटं यथा स्यात् तथा 'जने' लोके शुक्लाष्टमीव सप्रकाशा
 अप्रकाशा च 'अजनि' बभूव, यथा शुक्लाष्टमी जने स्फुटं प्रकटं वा मध्यरात्रे सप्रकाशा
 ततो यामद्वय अप्रकाशा च जायते तथा कैकेय्यापि भरतजननात् सप्रकाशा बभूव पश्चाद्
 राम वने गमयती अप्रकाशा बभूव ॥ ५३ ॥

साङ्गत्यं सज्जनैर्वः स जनयतु दिनाधीशवंशावतंसः,

कंसध्वंसी प्रियं यद्वदनसरसिजं लक्ष्मणः प्रेक्षमाणः ।

कुण्ठोत्कण्ठः पितर्यप्यजनि जनकजासौहृदय्याज्जनन्या-

मप्यासीत् तस्य भक्त्या भवन इव वनेऽप्युपतुस्तौ सहर्षम् ॥२४॥

[हृदयरजनी]

साङ्गत्यमिति । 'दिनाधीशवंशावतंसः' सूर्यवंशस्य मुकुटीभूतः 'सः' रामः 'वः' युष्माकं सज्जनैः 'साङ्गत्यं' सान्निध्यं 'जनयतु' उत्पादयतु । [स कः ?] 'कंसध्वंसी' स श्रीनारायणः । स कः ? लक्ष्मणः 'प्रियं' वल्लभं सकललोकाणां प्रियं 'यद्वदनसरसिजं' यस्य-रामस्य वदनकमलं प्रेक्षमाणः सन् 'पितर्यपि' दशरथेऽपि 'कुण्ठोत्कण्ठः' कुण्ठा-गता उत्कण्ठा-उत्सुकता स्नेहो यस्य स मन्दोत्कण्ठः अजनि, तथा 'जनन्यामपि' मातर्यपि कुण्ठोत्कण्ठोऽजनि । कस्मात् ? 'जनकजासौहृदय्यात्' शोभनं च तद् हृदयं च सुहृदयं तस्य भावः सौहृदय्यम् यण्, जनकजायाः-सीतायाः सौहृदय्यं तस्मात् । 'तावपि' सीता-रामौ 'तस्य भक्त्या' लक्ष्मणसेवया कृत्वा सहर्षं यथा भवति तथा 'भवने' गृहे इव 'वने' अरण्येऽपि 'ऊपतुः' तस्थतुः । परिवृत्तिरलङ्कारः ॥ ५४ ॥

[बालबोधिनी]

साङ्गत्यमिति । 'सः' रामः 'वः' युष्माकं 'सज्जनैः' सत्पुरुषैः समं 'साङ्गत्यं' सङ्गतिभावं 'जनयतु' उत्पादयतु । 'किलक्षणः ? 'दिनाधीशवंशावतंसः' सूर्यवंशो मुकुटः । स कः ? लक्ष्मणः 'प्रियं' वल्लभं 'यद्वदनसरसिजं' यस्य-रामस्य मुखपङ्कजं 'प्रेक्षमाणः' पश्यन् सन् 'पितर्यपि' दशरथेऽपि कुण्ठोत्कण्ठः 'अजनि' आसीत्, कुण्ठा-कुण्ठिता उत्कण्ठा यस्य स तादृक् । 'च' पुनः यो लक्ष्मणः 'जनकजासौहृदात्' सीतामित्रभावाद् 'जनन्या-मपि' सुमित्रायामपि कुण्ठोत्कण्ठोऽजनि तस्य भक्त्या कृत्वा 'तौ' सीतारामौ वनेऽपि सहर्षं यथा स्यात् तथा 'भवने इव' गृहे इव 'ऊपतुः' वासे कृतवन्तौ ॥ ५४ ॥

*

सन्दोहे पादपानां विकिरति कुसुमस्नोममुच्चैः पिकानां,
गीते नृत्यं अितासु व्रततिषु मरुता कीचकेषु ध्वनत्सु ।

१ त्रियं भा १ ॥ २ 'जो बीक्ष' भा ३-४ । एतद्व्याख्यानसारेण बालबोधिनी व्याख्या वर्तते । ३ 'हृदा यो जन' भा ३-४ । एतद्व्याख्यानसारेण बालबोधिनी व्याख्या वर्तते ॥ ४ कीरतः ? पु० ॥

सङ्गीतं काननेन प्रथितमिव मुदा यत्र नाथे त्रयाणां,
लोकानामभ्युपेते स भवदवभयात् पातु पीताम्बरो वः ॥ ५५ ॥

[हृदयरञ्जनी]

सन्दोहे इति । सः 'पीताम्बरः' पीते अम्बरे-वाससी यस्य स पीताम्बरः 'वः' युष्मान् 'पातु' अथतु । कस्मात् ? 'भवदवभयाद्' भयः-संसारः स एव दवः-दावाग्निः तस्माद् रक्षस्वित्यर्थः । स इति कः ? त्रयाणां लोकानां 'नाथे' स्वामिनि 'यत्र' रामे 'अभ्युपेते सति' आगच्छति सति काननेन सङ्गीतं 'प्रथितं' कृतमनुष्ठितमित्युत्प्रेक्षा । कया ? 'मुदा' हर्षेण । लोके इयं स्थितिः-महापुरुषे साधौ प्राचूर्णिकतया गृहमागते सति नृत्यादिकं महोत्सवं करोति युक्तमेतत्, गृहिणामेतत् सम्भवति, यनस्याचेतनत्वात् कानने कथं सङ्गीतं सामग्र्यभावात् अनुष्ठितम् ? इति "गीतं वाद्यं तथा नृत्यं त्रयं सङ्गीत-मुच्यते" तदेतत् प्रतिपादयितुमाह-तत्र नृत्यारम्भे प्रथमं पुष्पाञ्जलिर्भवति तत्राह-क सति ! पादपानां 'सन्दोहे' समूहे 'कुसुमस्तोमं' पुष्पनिकरं विकिरति सति वृक्षैः पुष्पाञ्जलिः कृतः, अपरं कृति(?) पिकानां सन्दोहे उच्चैः 'गीते सति' गानं कुर्यति सति कोकिला-भिर्गीतमनुष्ठितम्, तथा 'व्रततिषु' बह्वीषु 'नृत्यं श्रितासु सतीषु' नृत्यं-गात्रविक्षेपं अवस्पन्दनं कुर्यतीषु सतीषु, चान्यद् 'मरुता' वायुना 'कीचकेषु ध्वनत्सु' कीचकै-र्ध्वनितमिति । एतत्त्रयं काननेन रामे गृहमागते सम्पादितमिति । उपेक्षालङ्कारः । आर्थिकोऽप्यान्तरन्यासः ॥ ५५ ॥

[वाल्मीकिनी]

सन्दोहे पादोऽति । सः 'पीताम्बरः' रामः 'वः' युष्मान् 'भवदवभयात् पातु' भयः-संसारः दवः-दावानल इव तस्मात् भय तस्माद् । स कः ? उपेक्षते-'यत्र' यस्मिन् रामे त्रयाणां लोकानां 'नाथे' स्वामिनि वनमभ्युपेते सति 'काननेन' वनेन 'मुदा' हर्षेण कृत्वा सङ्गीतं 'प्रथितमिव' विस्तृतमिव । क सति ? 'पादपानां' वृक्षाणां 'सन्दोहे' समूहे 'कुसुमस्तोमं' पुष्पसमूहं 'विकिरति' प्रक्षिपाति सति । पुनः क सति ? 'उच्चैः' उच्च-स्वरेण 'पिकानां' कोकिलानां गीते सति । पुनः क सतीषु ? 'व्रततिषु' बह्वीषु 'मरुता' वायुना कृत्वा नृत्यं 'श्रितासु' आश्रितासु । पुनः क ससु ? मरुता 'कीचकेषु' सच्छिद्रव-शेषु 'ध्वनत्सु' शब्दायमानेषु ॥ ५५ ॥

देयाद् दामोदरो वस्त्रिभुवनविभुतां जानकी येन साकं,
मार्गं दुर्गेऽपि यान्ती कमलदलमृदुः खिद्यतां सा कथं तु ? ।

नित्यं पत्न्योद्यमाना हृदयविनिहिता प्रेमभारं स्वमुच्चै-
स्तस्मिन्नेवादधाना विदधति निभृतं पादसंवाहनं च ॥ ५६ ॥

[हृदयरञ्जनी]

देयाद् दामोदरो इति । सः 'दामोदरः' रामः 'वः' युष्माकं 'त्रिभुवनविभुतां' त्रैलोक्याधिपत्यं 'देयाद्' दिश्यात् । स कः ? 'येन' रामेण 'साकं' सह 'दुर्गेऽपि' संकटेऽपि मार्गे 'यान्ती' गच्छन्ती जानकी 'तु' पुनः 'कथं' स्वितां 'कथमिव' खेदं-श्रान्तिं प्राप्नोतु ! न कथमपीत्यर्थः । यतः सा एवंविधा 'पत्या उद्यमाना' पत्या-रामेण उद्यमाना-नीयमाना । पुनः किलक्षणा ? 'हृदयविनिहिता' हृदये आरोप्यमाणा । पुनः किलक्षणा ? 'कमलदलमृदुः' उत्पलपत्रकोमला । पुनः किलक्षणा ? 'तस्मिन्नेव' रामे 'ऊच्चैः' अतिशयं ['स्वं'] स्वकीयं 'प्रेमभारं' स्नेहोत्कर्ष आदधाना, सर्वात्मना तमेव पश्यन्तीत्यर्थः । क सति ? 'च' अन्यत् तस्मिन् रामे 'निभृतं' गुप्तं यथा भवति तथा पादसंवाहनं च विदधति सति, श्रान्तायां सत्यां चरणपीडनं कुर्वतीत्यर्थः, अत एवास्याः खेदो ना भूदिति भावः । अनुमानालङ्कारः, अर्थान्तरन्यासोऽपि ॥ ५६ ॥

[बालवोधिनी]

देयाद् दामोदरो इति । सः 'दामोदरः' रामः 'वः' 'युष्मभ्यं' 'त्रिभुवनविभुतां' स्वर्ग-मृत्यु-पातालस्यमित्थं 'देयाद्' ददातु । स कः ? 'जानकी' सीता 'येन' रामेण साकं 'दुर्गेऽपि' कठिनेऽपि मार्गे 'यान्ती' गच्छन्ती सती 'कमलदलमृदुरापि' कमलदलवत् कोमलाऽपि कथं न स्विताम् ? न कथमपि, काकूकत्या व्याहृयेयम् । अत्र सम्भावनायां लोद । कीदृशी जानकी ? 'नित्यं' प्रतिदिनं 'पत्या' रामेण 'हृदयविनिहिता' हृदये आरोपिता सती 'उद्यमाना' नीयमाना । पुनः कीदृशी ? 'निभृतं' प्रच्छन्नं यथा स्यात् तथा 'पादसंवाहनां' चरणसेवां 'विदधति' कुर्वति, 'तस्मिन्नेव' पतिविषये श्रीरामे 'स्वं' स्वकीयं 'ऊच्चैः' बहुलं 'प्रेमभारं' प्रीतिभारं 'आदधाना' मुञ्चमाना ॥ ५६ ॥

सावित्रं यत्र तेजः श्रितवति शमिनामाश्रमं चाश्रमं च,
प्राप्ते होमाग्निधूमच्छलित इव तमोराशिराशु प्रनष्टः ।

१ 'हनां' च भा १-२-३-४ ॥ एतन्पाठानुसारेण बालवोधिनीयां व्याख्या वर्तते ॥ २ युष्माकं 'त्रि' भा १-२ ॥ ३ 'अयादाश्रमं' च भा १-४ । 'अयादाश्रमं' च इति पाठानुसारेण बालवोधिनीयां व्याख्यानं दृश्यते ॥ ४ 'च्छलित' भा १-२-३-४ । एतन्पाठानुसारेण बालवोधिनीयां व्याख्या वर्तते ॥

निष्कर्माः कर्म चक्रुः किमपि यदप्यस्तत्फलं तेषु यच्छ-

आलोकादेव देवः स दिशतु सुदशामीश्वरांशः स्थिरां वः ॥ ५७ ॥

[हृदयरञ्जनी]

सावित्रं चेति । ॥ ईश्वराशो देवः स्थिरा सुदशा 'दिशतु' यच्छतु 'व' युष्माकम् । दशमिति पुत्र पौत्रादिसम्पदुपेतामवस्थामिति । स क 'शमिना' शमो विद्यते येषां ते शमिन [तेषां] शमवता मुनीना 'तमोराशि' तम—अज्ञान तस्य राशिरिव राशि—पुञ्ज समूह 'प्रनष्ट' प्ररूपेण नष्ट—गत । क सति 'यत्र' यस्मिन् रामे अश्रममाश्रम प्राप्ते सति । किलक्षणे रामे 'सावित्र' सवितुरिदं सावित्र—सूर्यसम्बन्धि तेज श्रितवति, यथा सूर्यतेजसि आश्रम प्राप्ते सति तमोराशि नश्यति तद्वदित्यर्थः । उपमा । उत्प्रेक्ष्यते—किलक्षणेऽन्धकाराराशि 'होमान्निधूमच्छलित इव' होमान्निधूमेन च्छलित—नाशित ज्ञायत इति ऋषीणा गृहिणा च होमधूमसम्पर्केण पापराशियाति, यथा लोके धूमे छलितो व्याप्तो जन पलाय्य गच्छति तद्वदिति । किं कुर्वन् 'ऋषय निष्कर्मा' मन्त ब्रह्मनिष्ठा मुमुक्षु ब्रह्मार्पणबुधा यत् 'कर्म' यागादि सन्ध्यावन्दनादि जपादि यत् कर्म चक्रु मोक्षप्राप्तये तेषु ऋषिषु 'तत्फल' मोक्षलक्षण फल यच्छन् । कस्मात् 'आलोकादेव' दर्शनमात्रादेव मुनीनामभवदिति तात्पर्यार्थः । उपमोपेक्षाऽलङ्कारौ । अनुपास । वैदर्मी रीति । माधुर्यं गुणः । यथा माधुर्यलक्षणम्—

“मूर्ध्नि वगन्त्यगा स्पर्शा अटवर्गा रणौ लघू ।

अवृत्तिर्मध्यवृत्तिर्मा माधुर्यं घटना तथा ॥” ॥ ५७ ॥

[बालबोधिनी]

सावित्र यत्रेति । स ईश्वराशा ['देव'] राम 'व' 'युष्माक' 'स्थिरा' निश्चला 'सुदशा' शामनावस्था 'दिशतु' ददातु । किं कुर्वन् ? 'ऋषय' वनस्था मुनय 'निष्कर्मा' स्वर्गज्ञाणादिवाञ्छानारहिता सन्त 'यत् किमपि' श्रौत स्मार्त्त च कर्म चक्रु तेषु ऋषिषु 'तत्फल' तस्य—उपार्जन फल 'आलोकादेव' दर्शनमात्रादेव 'यच्छन्' प्रयच्छन्, यत स्वर्गादिज्ञाननारहितस्य कर्मण रामदर्शनमेव प्रयोजन तच्च जातम् । स क ? 'यत्र' यस्मिन् 'सावित्र' सवित्र सम्बन्धि तेज 'श्रितवति' आश्रितवति श्रीरामे 'शमिना' ऋषाणा 'अश्रमन्' अश्रमादाश्रम प्राप्ते सति । उपेक्ष्यते—होमान्निधूमच्छलित इव होमनिधूमनिपाद 'आशु' शीघ्र 'तमोराशि' पापसमूह 'प्रनष्ट इव' गत इव ॥ ५७ ॥

१ निष्कर्मा कर्म भा १ २-३-४ । एतत्पाठानुसारेणैव बालबोधिनीया व्याख्याऽस्ति ॥
२ सुदिता भा २ ॥ ३ युष्मभ्य स्थिं पु ॥

सव्याघ्रां व्याघ्रतुल्यो घनवनमहिषां यः प्रहृष्यन् महिष्या,
शैलोल्लङ्घः सशैलां मदनमयवयाः सेव्यमानां वयोभिः ।

सद्वृक्षां कल्पवृक्षप्रतिकृतिरविशद् दण्डकारण्यभूमिं,
कोदण्डोदण्डबाहुर्बहुभिरभिमतैः सोऽन्वितान् वः करोतु ॥ ५८ ॥

[हृदयरञ्जनी]

सव्याघ्रामिति । 'स' राम 'व' युष्मान् 'बहुभि' अनेकै 'अभिमतै' बहुभपदार्थेऽन्वितान् करोतु । स क ? 'य' राम दण्डकारण्यभूमिं अविशत् । किम्भूता दण्डकारण्यभूमिम् ? किलक्षण राम ? उभयो शब्दसाम्यात् रूपालङ्कारेणाऽऽह—
किलक्षणा भूमिम् । ['सव्याघ्रा' व्याघ्रसहिताम् । किलक्षणो राम ? 'व्याघ्रतुल्य' व्याघ्र सम । पुन किलक्षणा भूमिम् ?] 'घनवनमहिषा' घना—अनेके वनमहिषा—गवया यस्या सा ताम् । किलक्षणो राम ? 'महिष्या' कृतमिषेकया सीतया 'प्रहृष्यन्' सन्तुष्यमाण ,
"वृतामिषेन महिषी भोगिन्योऽस्या नृपस्त्रिय " इत्यमरः [का० २ मनुष्यवर्गं श्लो० ५] । पुन किलक्षणां ? 'सशैला' परेतसहिताम् । किलक्षणो राम ? 'शैलोर्लुङ्ग' शैलप्रांशु सारवाश्च । पुन किलक्षण राम ? 'मदनमयवया' मदनप्राप्तुर्येण प्रस्तुतोऽत्र मदनमयं वयो यस्य ॥ मदनमयवया, तरुण इत्यर्थः । 'किलक्षणां भूमिम्' 'वयोभि' पक्षिभिः 'सेव्यमाना' पक्षियुक्ताम् । पुन किलक्षणां ? 'सद्वृक्षा' वृक्षे सह वर्चते विटपिमतीम् । किलक्षणो राम ? 'कल्पवृक्षप्रतिकृति' कल्पवृक्षस्य प्रतिनिधि, वा कल्पवृक्ष प्रतिकृति—
प्रतिनिधिरन्यो यस्य स । किंविधो राम ? 'कोदण्डोदण्डबाहु' कोदण्डेन—घनुपा उदण्डो—भीषणौ बाहु—भुजौ यस्य । एवमिलक्षणो राम एवम्भूतामटवीमटन् व पूर्णमनोरथान् करोतु इत्याशी ॥ ५८ ॥

[चालबोधिनी]

सव्याघ्रा व्याघ्रेति । स राम 'व' युष्मान् बहुभि 'अभिमते' वाञ्छितै 'अन्वितान्' युक्तान् करोतु । स क ? 'य' राम 'दण्डकारण्यभूमिमविशद्' दण्डकारण्यं दाघे अरण्य—वन दण्डकारण्यं न सम्प्रविशती भूमि तां प्राविशत् । कीदृश ? 'कोदण्डोदण्डबाहु' कोदण्डयत्—चापयत् उदण्डो—महातो बाहु—हस्तौ यस्यासौ तादृश । समप्रगापि राम दण्डकारण्ययो साम्य उच्यते । कीदृशी दण्डकारण्यभूमिम् ? 'सव्याघ्रां' सहनिघमाना व्याघ्रा यस्यां सा ताम् । कीदृशो राम ? 'व्याघ्रतुल्य' व्याघ्रेण सम । कीदृशीम् ? 'घनवनमहिषां' गारय महिषा वनमहिषा, घना—बहवः वनमहिषा यस्यां सा ताम् । राम,

‘महिष्या’ प्रथमपरिभाषया सीतया कृत्वा ‘प्रहृष्या’ ‘हर्षयुक्तो वर्तते । ‘सशैर्वा’ सह विद्यमाना शैला-पर्वता यस्याम् । ‘शैलोत्तुङ्ग’ शैत्यद् उत्तुङ्ग-उच्च । किल्बिणाम् ‘वयोभि’ पक्षिभि सेव्यमानाम् । ‘मदनमयया’ मदनमय-कन्दर्पमय वय-यौवन यस्यासौ मदनमयया । ‘सदृक्षा’ स त-साधन विद्यमाना वा वृक्षा यस्यां सा ताम् । कीदृश ? ‘कल्पवृक्षप्रतिवृति’ कल्पवृक्षतः प्रतिवृति-स्वभावा यस्यासौ कल्पवृक्षप्रतिवृति ॥ ५८ ॥

श्रीकान्तः पातु युष्मानुपितमधुकरस्मेरपुष्पेक्षणाभिः,
कान्तारे प्रेक्ष्यमाणो व्रततियुवतिभिर्निश्चलं विस्मिताभिः ।
गङ्गामित्रैश्चरित्रैः प्रमुदितहृदया साऽत्रिनारी व्यतारी-
न्मैथिल्यामङ्गरागं त्रिभुवनसुभगोऽनङ्गराग पुनर्यः ॥ ५९ ॥

[हृदयरजनी]

श्रीकान्तः इति । ‘श्रीकान्त’ रक्षसीकान्त ‘व’ युष्मान् ‘पातु’ रक्षतु । किम्भूतो राम ‘कान्तारे’ दण्डकारण्ये ‘व्रततियुवतिभि’ व्रतत्य एव युवतय-अङ्गना ताभि निश्चल यथा भवति तथा ‘प्रेक्ष्यमाण’ विरोक्ष्यमान । किंविधाभिर्पुनरिति ॥ ‘उपितमधुकरस्मेर पुष्पेक्षणाभि’ उपिना-उपविष्टा मधुकरा-अमरा येषु तानि उपितमधुकराणि, [स्मेराणि-] विकसितानि यानि पुष्पाणि, कर्मधारय, तान्येव ईक्षणाभि-लोचनानि यासा ताभि । पुन किम्भूताभि ? ‘विस्मिताभि’ विकसिताभि । म क ‘य’ राम ‘यस्या’ सीताया ‘अ नङ्गराग व्यतारीद्’ कन्दर्पानुगम विस्तारयति स्म । सा ‘अत्रिनारी’ अनसूया तस्या ‘मैथिल्या’ सीताया ‘अङ्गराग व्यतारीद्’ अङ्गे अङ्गराग लिप्सति स्म । किम्भूता अत्रिनारी ? ‘गङ्गामित्रै’ गङ्गावत् पवित्रे चरित्रै-आचारै ‘प्रमुदितहृदया’ हृष्टचिन्ता, राम सीत योरिति शेष यस्या अङ्गराग अनसूया जनयति स्म, रामस्तस्या अनङ्गराग जनयति स्मेति विरोध, परिहारस्तु-एकत्राङ्गरागोऽनुलेपनविशेष, अपरत्र मदनानुराग इति । किम्भूतो राम ? ‘त्रिभुवनसुभग’ त्रैलोक्यमुदरो रमणीय, अङ्गरागोऽपि तादृश विभक्तिन्यत्ययेन योज्यम् । प्रथमादौ रूपकोपमा ।

“उपमैव तिरोभूतभेदा रूपकमिष्यते ।”

व्रतति-युवतयोरभेदत्वादुत्तरार्द्धे विरोधाभास ॥ ५९ ॥

[चालबोधिनी]

श्रीकान्त पात्विनि । स श्रीका त राम व युष्मान् पातु । कीदृशो राम ? ‘का तारे

१ हृष्टो व पु० ॥ २ निश्चित आ १ २ ३ ४ । एतत्पाठानुसारेण चालबाधिन्या व्याख्या वर्तते ॥

वने 'व्रततिपुत्रितामि' बल्य एव युवतय - स्त्रिय ताभि 'निश्चित' अत्रय 'प्रिस्मिताभि' आश्चर्ययुक्ताभि 'प्रेक्ष्यमाण' दृश्यमान । नीडशाभि ताभि ? 'उपितमधुकरस्मेरपुष्प क्षणाभि' उपविष्टमधुकराणि स्मेराणि पुष्पाप्येव ईक्षणानि यासा तास्तथा ताभि । स क ? सा 'अत्रिनारा' अनसूया 'मैथिल्या' सीताया 'अङ्गराग' अङ्गेषु राग अङ्गराग त 'न्यतारीत्' चकार । पुनर्यो राम मैथिल्या 'अनङ्गराग' व-दर्पराग 'न्यतारीत्' चकार । कीदृशी अत्रिनारा ? 'गङ्गामित्रैश्चित्रै प्रमुदितहृदया' गङ्गोदकात् [गङ्गात्रै] चित्रै - आचरणै कृत्वा दृष्टचित्ता । कीदृशो राम ? 'त्रिमुनसुभग' त्रीणि मुनानि त्रिमुन तस्मिन् सुभग - सुन्दर ॥ १९ ॥

देवः स्वच्छस्वभावो हृद इव सरितः शूलिमौलिस्थितायाः
सीतामङ्गे दधानः स्फुटितपुटकिनीवक्त्रसौभाग्यभाजम् ।

हसेनेवानुजेन क्षणमपि नपरित्यक्तपार्श्वश्च युष्मत्-

तृष्णां मुष्णातु कुम्भोद्भवमुनिभवात् पञ्चवत्यां निविष्टः ॥६०॥

[हृदयरञ्जनी]

देव इति । 'देव' स राम युष्मतृष्णा 'मुष्णातु' अपहरतु । क इव 'शूलिमौलिस्थिताया सरित हृद इव' यथा गङ्गाप्रवाह तृष्णा-विपासा हरति तथेति । शूलमस्यास्तीति शूली 'अत इनि-ठनी' [पाणिनि० ५-२-११५] इति इन्, श्रीमहादेव, तस्य मौलि - मस्तक तत्र स्थिता तस्या, 'सरित' गङ्गाया 'हृद' निश्चलोदकावस्थानप्रदेशविशेषो हृद, युष्मदित्युपलक्षणम्, ससारवर्चपतितानां लोभानां ससारविषया तृष्णा सुख-दुःखोपभोगलक्षणा गङ्गाप्रवाहोऽपहरति तथाऽयं राम इति व्यङ्ग्योऽर्थः । अस्मिन्नर्थे हेतुगर्भविशेषणमाह - किंक्षणो राम ? 'स्वच्छस्वभाव' स्वच्छ - निर्मल स्वभावो यस्य, निर्लेपत्वात् ससारपङ्कादृष्ट शुद्धमुक्तस्वभावा इति, हृदोऽपि 'स्वच्छस्वभाव' अगाधोदकत्वादकलुष । किंक्षण ? 'सीतामङ्गे दधान' जानकीमुत्तङ्गे निधत्, हृदोऽपि 'सीता' सारसीमङ्गे निधत् । किम्भूता सीताम् ? 'स्फुटितपुटकिनी वक्त्रसौभाग्यभाज' स्फुटित-विस्फुटित यत् पुटकिनी-कमलिनी तस्या वक्त्र कमल कमलिनी कमलेषु त्रीडया सौभाग्यभाग् भवति ताम् । पुन किंक्षण राम ? 'अनुजेन'

१ 'पुटकिनी' व० भा ३४ । एतत्पठानुसारेण बालबोधिन्यां व्याख्यानमस्ति । २ पुष्पात् भा १३४ । एतत्पठानुसारेण बालबोधिन्यां व्याख्या वक्तव्ये ॥ ३ 'मुनिवचनात्' भा १॥ ४ निष्पण्ण भा ३४, एतत्पठानुसारेण बालबोधिन्यां व्याख्या दृश्यते ॥

लक्ष्मणेन क्षणमपि 'नपरित्यक्तपार्श्व' त्यक्तं पार्श्व—समीप यस्य स, न नना सह समास, 'नपरित्यक्तपार्श्व' हृदोऽपि हसेन न त्यजते । स क राम 'य' राम 'कुम्भोद्भवमुनि भवनाद्' अगस्त्याश्रमात् 'पञ्चपट्या निविष्ट' पञ्च वटा निवन्ते यस्या सा पञ्चपटी, गत्ता वा इति, [तस्या] 'निविष्ट' प्राप्त अगस्त्याश्रमात्, इन्द्रशरासना ऽक्षयतूणीर-खड्गावाप्ति सूचिता अगम्यभवनादिति पदेन । तथोक्तम्—

अगम्यवचनाच्चैव जग्राहेन्द्र शरासनम् ।

खड्गं च परमप्रीनस्तूणीरा-ऽक्षयसायकौ ॥ इति ॥

उपमालङ्कार ॥ ६० ॥

[बालबोधिनी]

देव इति । 'देव' स राम 'युष्मत्पुष्पा' युष्माक इष्टा 'पुष्पातु' पूरयतु । कीदृश 'कुम्भोद्भवमुनिभवनात् पञ्चपट्या' अगस्त्याश्रमात् पञ्चपटीरिषये 'निपण्ण' उपनिष्ट । कीदृशो देव ? 'स्वच्छस्वभाव' निर्मलचित्त । पुन कीदृश 'सीतामङ्गे' 'दधान' बिभ्रत् । त्रिलक्षणाम् ? 'स्फुटितपुलकिनी' स्फुटितानि पुलकानि यस्या सा ता रोमाञ्चपतीम् । पुन रिम्भूताम् ? 'वक्त्रसौभाग्यभाज' मुखसौन्दर्य भजतीति वक्त्रसौभाग्यभाक् तान् । पुन वादृश ? उ प्रेक्षते-शूलमौलिस्थिताया 'सरित' गङ्गाया हृद इव । शूलमस्यास्तीति शूली तस्य मौलि—मस्तक तस्मिन् रिषता तस्या । कीदृशो हृद ? 'स्वच्छस्वभाव' स्वच्छ—निर्मल स्वभावो यस्यासौ । कीदृश 'हसेन इव' अनुजेन लक्ष्मणेन क्षणमपि 'नपरित्यक्तपार्श्व' यथा हसेन गङ्गाया हृद क्षणमपि नपरित्यक्तपार्श्वो भवति ॥ ६० ॥

*

फाकेभ्यः फायकान्ति तदरिपरिचितं शब्दतत्त्वं च नीत्वा

गार्ध्री प्रत्येषु गर्द्धा तदपरमुचितं वस्तु तादृग्विधं च ।

एकं पात्रं धरिण्यां किल कमलमुखा या कृता यातुधानी

द्राक् तां व्यग्रामनुग्रप्रकृतिरकृत यः स क्षताद् रक्षताद् यः ॥६१॥

[हृदयरजनी]

फाकेभ्यः फायेति । 'स' राम 'व' युष्मान् 'क्षताद्' प्रहाराद् अन्यद् रक्षतु । स क 'य' राम 'अनुग्रप्रकृति' अनुग्रा—सौम्या प्रकृति—स्वभावो यस्य स

१ बालका भा २ ॥ २ ॥ २ ॥ २ ॥ एव गृहीतश भा ३ ॥ ४ । एतच्छाणुकारेण बालबोधिनी व्याख्याऽस्ति ॥

२ त्रिमपर भा १ २ ३ ४ । एतच्छाणुकारेण बालबोधिनी व्याख्यान वर्तते ॥

सन्नपि तां 'यातुधानीं' राक्षसीं 'व्यग्रा अकूत' उल्लङ्घनामकार्पाद् 'द्राक्' तत्क्षणमेव । व्यग्रामिति विशेषणेन अर्थद्वयं सूच्यते । कथम् ? रामदर्शनेन मन्मथवशा सती व्यग्रा जातेति, अथ च रामास्वीकाराद् व्यग्रेति । सा का यातुधानी ? 'कमलमुखा' ब्रह्मणा 'कृता' निर्मिता 'किल' इति कष्टे । किं कृत्वा कां सामग्रीं मेलयित्वा ? ता सामग्रीमाह—
'काकेभ्य' वायसेभ्य 'कायकान्ति' शरीरशुक्तिं कृष्णत्वम् । 'तदरिपरिचित' तेषां—
काकानां अरय—उल्लङ्घना तेषां परिचित—अभ्यस्त यद् निशाचरस्व रात्रिभ्रमणत्वं च तेषां
'शब्दतत्त्वं च' उल्लङ्घनं च । तथा 'गार्ध्री' गृध्रसम्बन्धिनीं 'क्रव्येषु' मासेषु 'गर्द्धा'
भक्षणाकाङ्क्षालोलपत्वं च गृहीत्वा । 'अपर' एतच्च तदस्य 'उचित' योग्य तादृग्विधं च
धरिण्या एक 'पात्र' आधार 'नीत्वा' कृत्वा 'व्यधायि' निर्मिता ता विकृतरूपां
कुर्वन् व पायादिति सम्बन्धः । अनुग्रो व्यग्रा करोतीति विरोधः ॥ ६१ ॥

[बालबोधिनी]

काकेभ्य इति । 'स' राम 'व' युष्मान् 'क्षनाद्' भयाद् रक्षतात् । स व 'य'
राम 'ता यातुधानीं' राक्षसीं सूर्यगन्धा 'व्यग्रां' उन्ननासिरूपकम् । वादशः ? 'अनुग्र
प्रकृति' न उग्र प्रकृति—स्वभावो पर्याप्तो अनुग्रप्रकृति । ता कथम् ? 'कमलमुखा'
ब्रह्मणा धरिण्या एकमेव पात्रं या 'यातुधानी' सूर्यगन्धा 'निर्मिता' कृता । किं कृत्वा ?
काकेभ्य सनाशात् 'कायकान्ति' शरीरशोभा 'गृहीत्वा' आदाय । पुन किं कृत्वा ?
'तदरिपरिचित' शब्दतत्त्वं गृहीत्वा तेषां—काकानां अरय—उल्लङ्घना तेषु परिचित—अभ्यस्त
यद् 'शब्दतत्त्वं' शब्दरहस्यं तद् गृहीत्वा । पुन किं कृत्वा ? 'क्रव्येषु' मासेषु गार्ध्री
गृध्रसम्बन्धिनीं 'गर्द्धा' स्पृष्टा गृहीत्वा । यतोऽपर तादृग्विधं 'उचित' योग्यं तत्तु त्रिम् । न
त्रिमपि, अत एव एकं पात्रं ब्रह्मणा यातुधानी निर्मितेति ॥ ६१ ॥

देयादायुः प्रभूतं विपिनमुवि स वः सञ्चरन्त्याकमूर्त्ति-

मायापुंस्केसरित्वे भयकृति जगतां ये प्रवृत्तावतारम् ।

सा रक्षःस्वामिजामिः स्वरनखरवती विभ्रती रौद्रमास्यं

येद्यागच्छेद् वृषस्यन्त्यहह ! तदनयोः स्यात् तदा साधुयोगः ॥ ६२ ॥

[हृदयरञ्जनी]

देयादायुरिति । 'स' राम 'व' युष्माकं 'प्रभूत' विपुलं 'आयु' जीवितं देयात् ।

किं कुर्वन् ? 'विपिनमुवि' काननभूमौ 'सञ्चरन्' भ्रममाणः । पुन किंश्चक्षण ?

१ यथावायव्यद् आ २ ३ ४ । एतस्याठाऽनुसारेण बालराघिन्यां व्याख्याऽस्ति ॥

२ व्याख्याद्वयेऽपि नास्ति काव्यस्य समीचीनाऽर्थवद्भित्तिरवगम्यते ॥

‘चारुमूर्ति’ चारु—रमणीया मूर्ति—देहो यस्य स । स क ? ‘सा’ यातुधानी ‘रक्ष स्वामिजामि’ रक्ष स्वामी—रावण तस्य जामि—भगिनी सूर्पणखा ‘वृषस्यन्ती सती’ वृषं—भर्तारमात्मन इच्छन्तीति वृषस्यन्ती सती यदि रामं ‘आगच्छेद्’ मिलेद् ‘अहह’ इति कष्टे ‘तदा’ तर्हि ‘अनयो’ राम-सूर्पणखयो साधुयोग ‘म्याद्’ भवेत् । किं कुर्वती सा ? ‘रौद्रमास्यं निम्रती’ भयङ्करं मुख निम्राणा । कीदृशो राम ? चारुमूर्ति । किम्भूतम् ? ‘य’ राम जगता भयकृति ‘मायापुष्केसरत्वे’ मायाया पुरुषसिंहत्वे रावणे ‘प्रवृत्तानतारं’ प्रवृत्त—कृत अवतार—अवतरण येन तम्, रावणवधार्थं कृतावतारमित्यर्थः । किंरक्षणा सूर्पणखा ? ‘खरनखरवती’ खरा—तीक्ष्णा नखा अस्य सन्तीति खरनखरवती । भय करोतीति भयकृत् तस्मिन् । भावशबलता ॥ ६२ ॥

[बालबोधिनी]

देयादायुरिति । ‘स राम ’व’ युष्मान् ‘प्रभूत’ प्रबुद्ध आपु देयात् । किं कुर्वन् ? ‘विपिनसुवि’ वने ‘सञ्चरन्’ गच्छन् । कीदृश ? ‘चारुमूर्ति’ चारु—मनोहरा मूर्तिर्यस्यासौ । स क ? सा ‘रक्ष स्वामिजामि’ रावणभगिनी सूर्पणखा खरनखरवती ‘रौद्र मास्य’ भयङ्करं मुख दधती ‘वृषस्यन्ती’ राम पतिमिच्छन्ती मायापुष्केसरत्वे जगता भयकृति य राम ‘प्रवृत्तानतारं’ वृत्तिहावतारे प्रवर्तमानं सत्तं प्रति यदि आयास्यत् ‘तत्’ तर्हि तदा तस्मिन् अवसरे ‘अहह’ इति आश्चर्यं ‘अनया’ राम सूर्पणखयो साधुयोग स्यात् । रक्षसा स्वामी तस्य जामि—भगिनी रक्ष स्वामिजामि । खरश्च नखरश्च खर नखरो तौ विधेयं यस्या सा खरनखरवती । वृष आत्मन इच्छन्तीति वृषस्यन्ती “अधक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीती क्यचि” [पाणिनि० ७-१ ९१] इत्यसुब् । पुमांश्चासौ विसरी च पुस्करसरी, मायया पुष्केसरी तस्य भव तच्च तस्मिन् । जगता ‘भयकृति’ भय करोताति भयकृत् तस्मिन् ॥ ६२ ॥

आतुर्भक्तस्य यद्यप्यदित रघुपतिः पादुके स्वे तथापि

क्लामन् न प्राप पीडां विपिनसुवि खरान् कण्टकादींस्ततोऽपि ।

शस्त्राभ्यासाय शङ्के त्रिशिरसमवधीद् यश्च जेष्यन् दशास्यं

श्रीलास्यं गेहरद्वे रचयतु स चिर दूषणद्वेषणो वः ॥ ६३ ॥

[हृदयरञ्जनी]

आतुर्भक्तस्येति । स ‘दूषणद्वेषण’ दूषणद्वैत्यद्वेषी राम ‘व’ युष्मान् ‘गेहरद्वे’

१ इति श्लोद ‘अ’ पु० ॥ २ खरान् कण्टकाद् यन्तं भा ३-४ । एतत्पाठानुसारेण बाल बोधिनी व्याख्या ॥ ३ “द्वेषणोऽपि भा १-२-३-४ ॥

गेह एव रङ्ग-नृत्यभूमिस्तत्र श्रीलास्य-लक्ष्म्या नृत्य चिर 'रचयतु' निर्मातु । स क ? यो रघुपति 'भक्तस्य' सेवकस्य 'भ्रातु' भरतस्यापि स्वे पादुके 'अदित' दत्तवान् तथापि वनमुनि 'खरान्' तीक्ष्णान् 'कण्टकादीन्' बर्बुरादीन् कण्टकानाक्रामन् पीडा 'न प्राप' न लेभे [इति] विरोध । कथम् ? य पादत्राणरहित कण्टकान् मृद्नाति स तज्जनिता व्यथा प्राप्नोति, न तथापि, परिहार-स्वयमसौ राम भरताय राज्यपालनार्थ आत्मन प्रतिकृति पादुके दत्ता वनमुनि खरान् लोककण्टकान् राक्षसान् मृदन्-मारयन् कष्ट न जगाम, हेत्येव हतवानिति, पञ्चवट्या दूषणप्रमुलान् राक्षसान् जघानेति भाव । ततो हेतोरहमिति 'शङ्के' तर्कयामि-य 'त्रिशिरसमवधीत्' त्रीणि विषमाणि शिरसि यस्य स त्रिशिरा, त त्रिशिरस राक्षसं हन्ति स । 'दशस्य' दशमुखं रावण 'जेष्णन्' जेतुमिच्छन् 'शस्त्राभ्यासाय' शस्त्राभ्यास कर्तुम्, तुमर्थे चतुर्थी, यो महलक्ष निद्रुकामो भवति स पूर्वं निकटवर्ति अल्प लक्ष विध्यति पश्चाद् महति प्रवर्धते । विरोधाभासोत्प्रेक्षे ॥ ६३ ॥

[बालबोधिनी]

भ्रातुर्भक्तस्येति । स 'दूषणद्वेषण' दूषणनाम्नो राक्षसस्य हन्ता राम 'व' शुभ्माक 'गेहरेङ्ग' गृहाङ्गणे 'श्रीलास्य' समृद्धिविलास चिर 'रचयतु' विस्तारयतु । स क ? 'य' राम 'शङ्के' सम्मानयामि 'दशस्य' रावण 'जेष्णन्' जेतुमिच्छन् सन् शस्त्राभ्यासाय 'त्रिशिरस' राक्षस 'अवधीद्' जघान । त्रीणि शिरसि यस्य स त्रिशिरा तम् । अपर कीदृश राम ? य- 'रघुपति' रामो यद्यपि भक्तस्य 'भ्रातु' भरतस्य 'स्वे' स्वकीये 'पादुके' 'अदित' अदात् तथापि 'विपिनमुनि' वने 'नामन्' चरन् सन् 'ततोऽपि' तस्मादपि पादत्राणे 'खरात्' खरराक्षसात् 'पीडा' व्यथा 'न प्राप' न प्राप्नवान् । कादृशात् खरात् ? 'कण्टकात्' कण्टक इव कण्टक तस्मात्, अ योऽपि वक्षित् पादत्राणरहितो यने गच्छन् खरात्-तीक्ष्णात् कण्टकात् पीडा प्राप्नोत्येव, रामस्तु पादुकारहितोऽपि खरात् कण्टकात् पीडा नाऽऽप्तवान् । भ्रातुस्त यद्यपि दात तथापि सम्प्रदानाभावात् चतुर्थी सम्प्रदानमित्यत्रोपसर्गद्वयमहणात्, यथा राज्ञस्य धीत दहि इत्यत्र पठौ, तथाऽत्रापीति युक्तमेतत् ॥ ६३ ॥

•

विख्यातान् वः करोतु त्रिजगति संयशा यात्रया यत्र नीते
दूरं शूरप्रकाण्डे फनकमयमृगच्छन्नाना सानुजेऽपि ।

लङ्केन्द्रस्तपुरन्धीहरणमतिरतिप्रम्य विक्रान्तमार्गं
द्वेधाऽप्यासीत् तपस्वी स्मर-दरजनितस्वेदमेदस्विदेहः ॥ ६४ ॥

[हृदयरजनी]

विख्यातानिति । स राम 'व' युष्मान् जगति 'विख्यातान्' प्रसिद्धान् जाति क्रिया-गुणै कुर्यात् । क्या कथ प(य)था भवति । सयशा-यशसा सह वर्त्तने यस्मिन् कर्मणि 'लङ्केन्द्र' रावण 'द्वेषाऽपि' प्रकारद्वयेनापि तपस्वी 'आसीद्' बभूव । किं कृत्या 'विक्रान्तमार्गे' पराक्रमपथ शौर्यशृङ्ग 'अतिक्रम्य' त्यक्त्वा 'तपस्वी जात' अथ च तपस्विवेप अवलम्ब्य सीताहरणार्थमागत इति तपस्वीति प्रकारद्वयेनाऽऽसीदिति । क सति 'कनकमृगच्छन्ना' स्वर्णमृगव्याजेन 'सानुजे' लक्ष्मणसहिते 'यत्र' यस्मिन् रामे 'यात्रया' गमनेन 'दूर' यात्रया दूरगमनेन 'नीते सति' प्रापिते मति । किंमूते रामे 'शूरप्रकाण्डे' शौर्यस्कन्धे । किंमूलो रावण 'तत्पुरन्धीहरणमति' तस्य पुरन्धी तस्या हरणं तत्र मति-बुद्धिर्यस्य स, रणे जेतुमशक्य राम विदित्वा कनकमृगव्याजेन बध्नयित्वा सीतां हृतवान् इतिकृत्वा तपस्वी । पुन किंलक्षण 'स्मरदरजनितस्वेदमेदस्विदेह' स्मरश्च दरश्च काम भये ताभ्यां जनितो यो स्वेदस्तेन मेदस्वी-पुण देहो यस्य स, सात्त्विक(ः)भावेन भयेन च स्विद्यते जन इति स्थिति । आवेग त्रासयो सन्धि । शृङ्गार-भयानकविरोधरसयो सङ्कर ॥ ६४ ॥

[बालबोधिनी]

विख्यातान् च इति । 'स' राम 'व' युष्मान् 'त्रिजगति' स्वर्ग मृत्यु पाताल 'विख्यातान्' प्रसिद्धान् करोतु । स क 'यत्र' श्रारामे 'सानुजेऽपि' सलक्ष्मणेऽपि 'कनकमृगच्छन्ना' सुवर्णमृगच्छलेन कृत्या 'पथो यात्रया' अनुगमनेन दूर नाते सति 'लङ्केन्द्र' रावण 'तत्पुरन्धीहरणमति' तस्य-रामस्य पुरन्धी-सीता तस्या हरणमति सन् 'विक्रान्तमार्गे' त्यक्तमार्गे यथा भवति तथा 'द्वेषा' द्विप्रकारेणापि शरीरेण जर्मणा च तपस्वा आसात् । कादृशो लङ्का 'स्मरदरजनितस्वेदमेदस्विदेह' स्मरश्च दरश्च [ताभ्यां] काम भयाभ्यां जनित-उत्पन्न ॥ स्वेद तन मेदस्वी-मेदयुक्तो देह-शरीर यस्य स तादृश । देवा कथ तपस्वी ? भिक्षुन तप सन्तापयुक्तदेहश्च ॥ ६४ ॥

कल्पणां कम्बुपाणिः प्रगुणयन्तु स वरुन निरुपमऽऽर्जुनश्च

मारीचेनोच्यमान चकितचकितया सीतया यत्र जैत्रे ।

भीर्ति सम्भावयन्त्या शुचिरपि सरुपा यदुक्त सुमित्रा

पुत्रः सद्यन्त्रियामाचरनरकपरिक्षिप्तयाऽऽप्त फल तत् ॥ ६५ ॥

[हृदयरञ्जनी]

कल्याणमिति । स 'सुगुण' कन्तु पाणौ यस्य स राम 'व' युष्माक
कल्याण 'प्रगुणयतु' बहुल करोतु । सीतया 'सरुपा सत्या' सज्जोषया सत्या 'शुचिरपि'
काय राह्मनोभि पवित्रोऽपि 'सुमित्रासुत' लक्ष्मण 'दुरुक्त' 'मयि विषये त्व रतोऽसि'
नति दुष्ट उक्त 'सत्य' तत्क्षणमेव तस्य दुरुक्तस्य फल प्राप्तम् । किंश्चणया
सीतया ['त्रियामाचरनरूपरक्षितया'] त्रियामाचर रात्रिश्चरो रात्रण स एव नरक तेन
परिक्षितया—हृतया । पुन किं० ? 'चक्रितचक्रितया' सम्मान्तया अत एव 'जैत्रे'
जयनशीले 'यत्र' यस्मिन् रामे 'भीति' मरणलक्षण भय 'सम्भावयन्त्या' निवारयन्त्या ।
किं दृष्ट्वा ? मारीचेनोच्यमानमारुचं शब्द 'निशम्य' श्रुत्वा अयमर्थ उत्तररामायणे—

रामेण हन्यमानेन = मारीचेन = 'हा लक्ष्मण' इति क्रन्दितम् ।

— तत् श्रुत्वा सीता लक्ष्मण प्राह — केनचिद् मृगरूपेण दानवेन रघूद्वह ॥

गम्यतामाशु सौमित्रे । हत प्रायेण मे पति ।

इत्युक्तो लक्ष्मणो देवी प्राह ज्येष्ठानुशासने ॥

स्थितो न राक्षसाद् भीती रामस्यास्तीति जानकि । ।

तत्र विहायान्यतो गन्तुं ज्येष्ठस्याऽऽज्ञा न चास्ति मे ॥

साऽग्ररीच तदाकर्ण्य लुब्धोऽसि मयि पापधी ।

तत मुद्धो शशापाम्यै रर रशोहस्तमाप्नुहि ॥ इति ॥

तच्छापरजगद् रावणगृहेऽस्या रासो जात, तत्फल प्राप्तमिति कथासम्बन्ध । त्रास-क्रोध-
योर्भावयो सन्धि । भयानकरांश्चै रसौ ॥ ६५ ॥

[बालबोधिनी]

कल्याणमिति । 'स' राम व कल्याण 'प्रगुणयतु' विस्तारयतु । वीदश ।
'सुगुण' पद्महस्त । स व ? यत्र 'जैत्रे' शूरे रामे 'भीति' भय सम्भावयन्त्या 'सरुपा'
सज्जोषया सीतया 'शुचिरपि' निर्मलेऽपि सन् यत् 'सुमित्रासुत' लक्ष्मण 'दुरुक्त'
दृष्टमुक्तः तस्य पत्र 'त्रियामाचरनरूपरक्षितया' सत्या सत्य आप्तम् । प्रयो यामा
यस्या सा त्रियामा—रात्रि, तस्या चर ताति त्रियामाचरा, ते एव नरक तस्मिन् परिक्षिप्ता
तया, अ याऽपि पापपञ्चा नरक क्षिप्येते अतो लक्ष्मणो दुष्ट वच यत् उक्त तस्य फल
त मात्रमेव सीतया प्राप्तम् । वीदशया सीतया ? त मारीचेन उच्यमान 'आर्चशब्द' वीदिन
शब्द निशम्य 'चक्रितचक्रितया' भीतभीतया अनिशयेन चक्रितवैषम्य ॥ ६६ ॥

‘विभुः’ व्यापक ‘स’ रामः ‘व’ युष्मान् ‘अयत्तु’ रक्षतु । स कः ? ‘शकुन्ते’ जटायो
 ‘वैकुण्ठं’ विष्णुलोके सम्प्रयाते सति । कस्मात् ? ‘यद्गृहाणां’ यस्य—रामस्य गृहाणा—
 कलरस्य [अप]हरणमहापर्वणि [अप]हरणमेव महापर्वे तस्मिन् ‘प्राणदानात्’ प्राण-
 त्यागात् “गृहा. पुंसि च भूय्ये” [अमर० का० २ वर्ग २ श्लो० ५] इति वचनाद्
 बहुवचनम् । अतो हेतोः प्रीत्या ‘भाव्यान्’ सूर्य ‘तस्य’ जटायो ‘वप्तारं’ अरुणं
 ‘पुरस्कृत्य’ अग्रे कृत्वा ‘इह’ लोके ‘कृत्यं विधत्ते’ दिवसकरण-मेरुमणलक्षणं कृत्यं—
 कार्यं विधत्ते—कुरुते । ‘न’ अन्यन् मत्वं नित्यं ‘पुन’ चार्थे ‘हरि’ केदार. प्रीत्या
 ‘तस्य’ जटायो ‘वितृष्यं’ पितृमातरं ‘पन्नगारिं’ गरुडं ‘उपरि करोति’ ध्वजस्योपरि
 निषेधे, ध्वजं चकारेत्यर्थः ॥ ६७ ॥

[पालोचिनी]

तिग्मांशोरिति । ‘तिग्मांशोः’ श्रीगूर्यस्य वशस्य रत्न स ‘विभुः’ प्रभू रामः व अयत्तु ।
 स वः ? यद्गृहाणामहरणमहापर्वणि प्राणदानात् ‘शकुन्ते’ पक्षिणि जटायो वैकुण्ठं
 ‘सम्प्रयाते’ गते सति ‘भाव्यान्’ श्रीमूर्त्यं इहाद्यापि ‘तस्य’ शकुन्तस्य ‘वप्तारं’ पितरं
 अरुणं ‘पुरस्कृत्य’ अग्रे कृत्वा ‘कृत्यं’ कार्यं ‘विधत्ते’ करोति । यस्य—रामस्य गृहा.—सीता
 यद्गृहा तेषां अपहरणमेव महापर्वे तस्मिन्, “पुंसि बहुव्ये” इत्यभिधानं तस्माद् बहुवचनम् ।
 यद् “न गृह गृहमित्याहर्गृहिणी गृहमुच्यते” इति सीतायां गृहप्रयोगः । उक्तार्थे दृष्टान्तेन
 द्रष्टव्यं—मात्रं दृश्यते यत् ‘तस्य’ शकुन्तस्य ‘प्रीत्या’ पुनः हरिणि तत् पितृस्य
 ‘पन्नगारिं’ गरुडं ‘उपरि’ ध्वजायां करोति, “हरिश्च गरुडश्च” इत्युच्यते । पन्नगां न
 गच्छन्तीति पन्नगां तेषां अरिं पन्नगारिः तम् । पन्नगारिस्त्वत्र संज्ञा वाद् “न लोपो नञः”
 [पाणिनि० ६-२-७३] इति नलोपाभावात् ॥ ६७ ॥

सीतां संस्मृत्य नीतामनुजमसुरिनिं वीक्ष्य विज्ञाय कान्ता-
 हर्तारं च प्रतिज्ञां यनभवनपतेः मन्थुराकर्ण्य कर्ण्याम् ।
 ग्लानिं ग्लानिं प्रकोपं प्रमदमनुपदं पित्रदध्रेषणं यः
 श्रेयःश्रेणीं पुराणः प्रथयतु पुरुषः पृथपेष्टाकम्पः ॥ ६८ ॥

[दृष्टपरवर्त्ता]

प्रथमतु । किम्भूत ' ' पूषवशस्य-सूर्यवशस्य एकमूष-एक सूर्यं दण्डनम् । किलक्षण ' ' अन्नेपण' सामर्थ्यं विभ्रत् । पुन किं० ' ' सीता नीता' जानकीं हृतां सम्मृत्य ग्लानिं 'विभ्रद्' दधान । किलक्षण ' ' अस्मिन् ' सीताविरहस्मिन् राम दृष्ट्वा सरोद 'अनुज' लक्ष्मण 'वीक्ष्य' दृष्ट्वा 'ग्लानिं' तनुता 'विभ्रद्' विभ्राण । पुन किं० ' ' कान्ताहर्तारं' कान्ताया-सीताया हर्तार-भेत्तार रावण 'विज्ञाय' अगुध्य 'प्रकोपं' अमर्षं विभ्रत् । पुन किं० ' ' वनभग्नपते सख्यु' वन-अरण्य भग्न येषां ते वनभवना तेषां पति तस्य, 'सख्यु' मित्रस्य सुग्रीवस्य 'यत्र कुत्रापि स्थिता सीतामानीय समर्पयामि' इति 'कण्ठ्यां' श्रवणयोग्या 'प्रतिज्ञा' सन्धा 'आकर्ष्य' श्रुत्वा 'प्रमद' हर्षं च विभ्रत्, 'एतस्मात् सख्यु सखाशात् शत्रुसाधन सीताप्राप्तिश्च भविष्यति' इति हर्षं । अत्र ग्लानि-विषाद प्रकोप हर्षाणां व्यभिचारिभावानां सन्धि तदनुगुणो रसश्च ॥ ६८ ॥

[बालबोधिनी]

सीता सस्मृत्येति । पुराण पुरुष 'अन्नेपिणी' अपतनशाला 'अपे अपेणी' कल्याण पङ्क्तिं प्रथयतु । नीदृशः ? 'पूषवशस्य-सूर्यवशस्य एकाभरणम् । किं कुर्वन् ? 'अनु पद' पदे पदे सीतां 'सस्मृत्य' स्मारायिता ग्लानिं विभ्रत् । अपर किं कुर्वन् ? अनुजम स्मिन् 'वीक्ष्य' दृष्ट्वा ग्लानिं विभ्रत् । तथा 'कान्ताहर्तारं' रावण 'विज्ञाय' ज्ञात्वा प्रकोपं विभ्रत् । तथा च 'वनभग्नपते सुग्रीवस्य 'सख्यु' मित्रस्य 'कण्ठ्यां' श्रोतुमर्हौ प्रतिज्ञा 'आकर्ष्य' श्रुत्वा 'प्रमद' हर्षं विभ्रत् ॥ ६८ ॥

*

सप्ताङ्ग येन राज्यं तृणवदवमतं कुर्वता वप्सुराज्ञां,
सप्तार्चिःसन्निभेन प्लवगपतिमुदे सप्त भिक्षाश्च तालाः ।
सञ्जाताः सप्ततन्तृनकृपत ऋषयः सप्तसप्तोऽपि जातः
सप्ताश्वस्यान्वये वः प्रमदयतु हरेः सप्तमः सोऽचतारः ॥ ६९ ॥

[हृदयरजनी]

सप्ताङ्गमिति । 'हरे' विष्णो सप्तम स रामस्वावनार 'व' युष्मान् 'प्रमदयतु' हर्षयतु [किम्भूत ? 'सप्ताश्वस्य' सूर्यस्य 'अन्वये' वशे] जात इव, परमार्थतन्तु स न जायत एव । पुन किम्भूत ? 'सप्तसप्त' सप्त सप्ता-सप्तसङ्ख्या जटा यस्य स, वनगमनसमये जटा घृतान् । स क ? 'येन' रामेण 'वप्सु' पितु आज्ञा कुर्वता सप्ता 'सप्ताङ्ग राज्य' स्वामि-अमात्य सुहृत् कोश राष्ट्र दुर्ग चम्बन्वितमपि राज्यं तृणमिव 'अव

मत' अवगणितं त्यक्तम् । किंलक्षणेन ? 'सप्तार्चिसन्निभेन' 'सप्त अर्चिषि यस्य स सप्तार्चि-वद्धि तस्य सन्निभ-सादृश्यं यम्य स तेन, सत्यामपि शक्तौ राज्यं त्यक्तवानिति । 'च' अन्यद् येन 'प्लगपतिमुदे' प्लगगाना-वानराणां पति-सुग्रीव तस्य [मुदे-] हर्षाय विश्वासाय पौरुषप्रस्थापनेन वालिगार्थं विश्वासोत्पादनाय सप्त ताला 'मित्रा' खण्डिता, "त्रिमेदं च पुनस्तास्तान् सप्तैकेन महेषुणा ।" इति बालरामायणे । येन च 'सप्तता' विज्येभ्यो रक्षिता 'ऋषयः' मुख्यो विश्वामित्रादयः 'सप्ततन्तून्' यागान् 'अकूपत' कृतवन्तः । अत्र सप्तशब्दस्य सर्वत्रोपक्रम्य निर्वाहाद् हायानुप्रासः, लाटानाल्य तेष्व स (?) इति ॥ ६९ ॥

[बालबोधिनी]

सप्ताङ्गमिति । स हरे सप्तमाऽऽरतारो राम '३' सुष्मान् 'प्रगदपतु' हर्षयतु । तीक्ष्ण 'सप्ताक्षस्य' मूर्धस्य 'अ-य' वक्ष 'जात' उ पञ्च दत्त । स क 'यन' रामेण सप्ताङ्गं राज्यं तृणपद् 'अधमत' शतम् । कीदृशन ? 'वपु' पितुराज्ञा कुर्वता । अपर येन 'प्लगपतिमुदे' वानरपतिहर्षाय सप्त ताला मित्रा । अपर ऋषयो यन सन्त्राता सन्त सप्त सप्ताऽपि 'सप्ततन्तून्' यज्ञान् 'अकूपत' कृतवन्तः । कादशेन ? 'सप्तार्चि सन्निभेन' अग्निसदृशेन प्रतापयता ॥ ६९ ॥

काले कालाभ्रमालामलिनितवियति कापि याते क्षरद्भया-
मक्षिभ्यामभ्रधारास्तथभिनयमिबोद्धावयन् चः स पायात् ।

यद्वन्धौ मक्षिधानं समधिगतवनि स्फूर्जदोजः प्रभावे
स्वापं हित्वा हरीन्द्रो हरिरिव सहसा कार्यस्तज्जो बभूव ॥ ७० ॥

[हृदयरजनी]

काले कालाभ्रेति । 'स' राम व पायात् । किं कुर्वन् 'अभ्रधारा' वाय्वप्रवाहान् 'क्षरद्भया' बभ्रद्भया अक्षिभ्या 'तदभिनय' तस्य-मेधस्य अभिनय-प्रादुर्भाव-मिव 'उद्धारयन्' जनयन् 'काले' समये वर्षासमये कापि 'याते सति' गते सति । किंलक्षणे काले ? 'कलाभ्रमालामलिनितवियति' अग्राणां मेघानां माला-पङ्क्तिः, काला चासौ अग्रमाला च तथा मलिनित-मिलिनीकृत वियद्-आकाशो यस्मिन् काले, स कालो वर्षाकालः, तस्मिन् गते सति स्वयं रामो वषाणालो जात इत्यर्थः, उपाकाले उदकधारा

१ °ज्ञाययन् च स पुष्यात् भा ३ ४ । एतन्वाटानुसारेण बालबोधिनी वगत ॥ २ स्फूर्ज-
दूर्ध्वं भा ३ ४ । एतन्वाटानुसारेण बालगोपिनी ॥ ३ स्वापं हित्वा भा ३ ४ ॥

पतन्तीति रामोऽपि अश्रुधाराः वर्षतीति कृत्वा स्वयं च श्यामः । वर्णरूपालङ्कारः । ॥ कः ? 'यद्वन्धौ' यस्य बन्धौ-आतारि लक्ष्मणे 'सन्निधानं' समीपं सुग्रीरसमीपं 'समधिगतवति सति' याते सति 'हरीन्द्रः' हरीणां-वानगणामिन्द्रः-सुग्रीवः 'सहसा' शटिति 'कार्य-सज्जो बभूव' रामकार्ये चित्तं ददावित्यर्थः । किं कृत्वा ? 'स्वापं' निद्रां 'हित्वा' त्यक्त्वा । क इव ? 'हरिरिव' यथा सिंहः कस्मिन्नसन्निधानं व्रजति सति निद्रां विहाय कार्यसज्जो भवति, प्रतिपक्षगतहननलक्षणे कार्ये जागरूको भवति । किंलक्षणे ? 'स्फूर्जदोऽजः-प्रभावे' स्फूर्जत्-स्फुरद् ओजश्च प्रभावश्च ओजः-प्रभावौ यस्मिन्निति उपमा ॥ ७० ॥

[बालबोधिनी]

काले कालेति । 'सः' रामः 'वः' युष्मान् 'पुण्यात्' पालयतु । किं कुर्वन् ? कालाभ्र-मालामलिनितवियति कापि काले याति सति अश्रुधाराः क्षरद्वयां अक्षिभ्यां कृत्वा 'तदभिनयमिव' तस्य-मेघस्य अभिनयं-अनुनयमिव 'उद्भासयन्' प्रकटीकुर्वन्, अप्राणां माला अभ्रमाला काला च सा अभ्रमाला च तथा मलिनितं-मलिनांकुनं विषद् यस्मिन् स तस्मिन् । ॥ कः ? स्फूर्जदूर्जप्रभावो यद्वन्धौ सन्निधानं समधिगतवति सति 'हरीन्द्रः' सुग्रीवः 'हरिरिव' कृष्ण इव सहसा 'स्वापं हित्वा' निद्रां त्यक्त्वा कार्यसज्जो बभूव । यस्य-रामस्य बन्धुः-लक्ष्मणः तस्मिन् । ऊर्जस्य प्रभावः, स्फूर्जन्-प्रकट ऊर्जप्रभावो यस्य सः, तस्मिन् ॥ ७० ॥

पश्यन् नीचैः कलत्रे दशवदनहृते ह्रीतवान् यः स पायाद् व्यक्तीकर्तुं न शक्तः स्वमुखमिव पुरः पूर्वजस्याहिमांशोः ।

वैदेहीं द्रष्टुमष्टस्यपि कपिनिबहास्तूर्णमाशास्तु जग्मुः

यस्याऽऽज्ञा तु प्रयाता व्यवसितमसमेष्वावधानेषु तेषु ॥ ७१ ॥

[हृदयरञ्जनी]

पश्यन् नीचैरिति । 'सः' रामः 'वः' युष्मान् 'पायाद्' रक्षतु । किं लक्षणः ? 'ह्रीतवान्' सञ्ज्ञातलज्जः । लज्जायां हेतुमाह- 'कलत्रे' सीतायां दशवदनः-रावणः तेन हृते सति-नीति सति अत्र एव । किं कुर्वन् ? नीचैः पश्यन् । तत्र उत्प्रेक्ष्यते- 'पूर्वजस्याहिमांशोः' सूर्यस्य पूर्वपुरुषस्य 'पुरः' अग्रे 'स्वमुखं' आत्मवदनं 'व्यक्तीकर्तुं' प्रकटयितुं न शक्त इव, उक्तिरपि लोके-यस्य कलत्रं हृतं भवति स लज्जया स्वशक्तिजनानां मुखं दर्शयितुमसमर्थो भवति, नीचैस्तु पश्यन् याति च । जातिरलङ्कारोऽर्थान्तरन्यासश्च । स

क ? 'कपिनिग्रहा' वानरसमूहा यस्य 'वैदेहीं' सीता द्रष्टु [अष्टम्वपि] 'आशासु' दिक्षु तूर्ण 'जग्मु' गतवन्त । 'तु' पुन 'यस्य' रामस्य आज्ञा तेषु वानरेषु 'प्रयाता' प्राप्ता । किञ्चनेषु ? 'व्यसिति' उद्यमाङ्गीकार आदधानेषु । पुन किं ? 'असमेपु' तेजोविपमेपु दुःसहेष्विति यस्याऽऽज्ञा गृहीत्वा सीता द्रष्टु दिक्षु निरगु ॥ ७१ ॥

[बालबोधिनी]

पश्यन्निति । 'स' रामो व पायात् । कीदृक् ? कलशे दशमदनन द्वेते सति 'हीतरान्' लज्जित मन् नाचै पश्यन् । उत्प्रेक्षने-पूर्वजस्याहिमाशो पुं स्ममुल्ल व्यक्तास्त्वे न शक्त इव । स क ? यस्य वैदेहीं द्रष्टु कपिनिग्रहा अष्टम्वप्याशासु तूर्ण जग्मु । अपर 'तेषु' कपिनिग्रहेषु 'असमा' विपमा 'व्यसिति' व्यापारमादधानेषु ससु 'यस्य' रामस्य आशाऽपि अनुपयाता ॥ ७१ ॥

+

तत् सीता-रामयुग्मं युगपदपहरत्यप्रियं वः प्रवृत्तौ,
लब्धायां गृध्रराजादहिमकरकरश्रेणिविश्राणितार्त्तैः ।
यातायात वितन्वन्नधिजलधि जवेनाञ्जनायास्तनूजो
यस्याभिज्ञानदानात् त्रुटितमपि पुनः सन्दधे जीवितव्यम् ॥ ७२ ॥

[हृदयरञ्जनी]

तत् सीतारामयुग्ममिति । तत् सीता-रामयो 'युग्म' मिथुन 'व' युग्माकं 'अप्रिय' अनिष्ट 'युगपत्' गममेव 'अपहरतु' दूरीकरोतु । ॥ क ? 'अञ्जनायास्तनूज' हनुमान् 'यस्य' युग्मस्य 'त्रुटितमपि' छिन्नमपि जीवितव्य पुन 'सन्दधे' सन्धानमकरोत्, त्रुटित हि सन्धीयते केनचिद् यथा परस्परं तयो प्राप्त्याशाभावाद् गतानपि प्राणान् सङ्गृह्यति, कस्मात् ? 'अभिज्ञानदानाद्' उभयोरपि मुद्रा चूडारत्नप्रदानात् । किं कुर्वे ? 'अधिजलधि' अलधौ 'यातायात' गमनागमन वितन्वन् । केन ? 'जवेन' वेगेन अवि-लम्बितेन रामस्याभिज्ञानमुद्रा सीतायै, सीताभिज्ञानचूडारत्न रामाय यच्छन्निति । क सत्याम् ? 'गृध्रराजात्' सम्पातेर्वचनात् । 'प्रवृत्तौ' 'सीता रङ्गायामशोरुपने निष्ठति' इति चार्त्तया लब्धाया सत्याम् । विष्मृतात् ? अहिमकर-सूर्यस्तम्य करा-किरणास्तेषा श्रेणि-समूह तया विश्राणिता-दत्ता आर्त्ति-पीडा पक्षज्वलनलक्षणा यस्य स ॥ ७२ ॥

[बालबोधिनी]

तत् सीतारामयुगेमेति । तत् सीतारामयुगं युगपद् व अप्रिय हरतु । तत् किम्भूतम् ? 'अञ्जनायास्तनूजः' हनुमान् 'यस्य' युगस्य अ योऽय 'अभिज्ञानदानात्' चिह्नदानात् 'त्रुटिनामपि' छिन्नमपि जीवित-य पुन सन्दध । कीदृशः ? 'गृधराजाद्' जटायुभ्रातु सहायात् 'प्रवृत्तौ' वार्त्ताया लब्धाया स-या 'अधिबलधि' समुदे 'जयेन' वेगेन 'यातायात' गमनागमन 'वितम्बन्' कुर्वन् । कीदृशाद् गृधराजात् ? 'अहिमकरर श्रेणिशिश्रणितात्ते' सूर्यकिरणाना पङ्क्त्या प्रापिता आर्त्तिर्यस्य स तस्मात् ॥ ७२ ॥

काकुत्स्थो मैथिली च प्रथयतु पृथिवीनाथतां चः प्लवङ्ग-

स्तीर्णाभोधिविमुह्यन्मनसमथ मियो थं विना यां विलोक्य ।

सप्रेम्णोरप्यनूना-धिककुल गुणयोरेकसौभाग्यभाजोः

संयोगादेतयोः स स्तुतिमकृत विधेर्विप्रयोगाच्च निन्दाम् ॥ ७३ ॥

[हृदयरञ्जनी]

काकुत्स्थ इति । 'स' 'काकुत्स्थ' ककुदि तिष्ठतीति ककुत्स्थ, "तस्यापत्यम्" [पाणिनि० ४ १-२२] इत्यण्, रामो मैथिली च 'र' युष्मार्कं पृथिवीनाथतां 'प्रथयतु' विस्तारयतु । अथ 'स' हनुमान् 'विधे' निर्मातु स्तुतिं 'अकृत' कृतवान्, कस्मात् ? 'एतयो' सीता-रामयो संयोगात् । विप्रयोगाच्च निन्दाम् । एतौ सयोज्यतो विधेयतश्च विधे स्तुति निन्दे अकार्पात् । किं कृत्वा ? य विना या दृष्ट्वा या विना य दृष्ट्वा, विधेरेतो सयोज्य पुन किमिति वियोजितवान् 'इति निन्दा-स्तुती । किम्भूतयो ? 'सप्रेम्णो' समान म्नेहयो । पुन किंविधयो ? अनूनाधिका कुलगुणाश्च, ऊन अधिकश्च, न ऊनाधिकौ अनूनाधिकौ कुल-गुणौ ययोन्ती तयो समानकुल-गुणयो । तथा एकसौभाग्य-एक च तत् सौभाग्य च तद् भजेते एकसौभाग्यभाजौ तयो समसौन्दर्यलक्ष्मीरुयोरिति । हर्ष विपादयो सन्धि ॥ ७३ ॥

[बालबोधिनी]

काकुत्स्थो मैथिलीति । स 'काकुत्स्थ' राम सा च 'मैथिला' सीता च 'पृथिवी नाथता' भूस्वामि व प्रथयतु । स कः सा च का ? तार्णाभाधि 'प्लवङ्ग' हनुमान् 'या' साता विना विमुह्यन्मनस 'य' राम 'विलोक्य' दृष्ट्वा 'च' अपर 'य' राम विना 'या' सीता विलोक्य 'एतयो' साता रामयो सयोगाद् विने स्तुतिं अकृत 'च' अपर 'अथ' अन-नर एतयो विप्रयोगात् 'विधे' ब्रह्मण नि दा अकृत । कीदृशयोरेतयो ? तुल्यप्रेम्णो

अनूनाधिककुलगुणयो एरसौभाग्यभाजो 'तुल्य प्रेम ययो, ऊनाथ अधिकाथ ऊनाधिका,
न ऊनाधिका कुलस्य गुणा ययो, एक च तत् सौभाग्य च [तद्] भजेत इति [एक
सौभाग्य]भाजो तयो ॥ ७३ ॥

५

'भाग्यश्रीभाजन वः स जनयतु जनस्थाननक्तशराणां
उदण्डैर्मुण्डपिण्डैः कलहैस्सखमुलैः प्रीणितश्राद्धदेवः ।

पञ्चद्वारस्तन्निहं तदवनिदुहितुर्वानजातेन दत्तं
भूयो भूयोऽपि दधे हृदि शिरसि दृशोः शोक-हर्षाश्रुवर्षाः ॥ ७४ ॥
[हृदयरानी]

भाग्यश्रीति । 'स' राम 'व' युष्मान् भाग्यश्रीभाजन जनयतु । किंभूत ।
जनस्थाननिवासिना नक्तशराणा-रात्रिचराणा राक्षसाला 'मुण्डपिण्डै' मुण्डानि-मस्तकानि
तान्येन पिण्डान्ते प्रीणिन-तृप्तिं गमित श्राद्धदेव-यमो येन स । स क ' यो राम
'अनिदुहितु' अग्ने-भूमे दहिता-सीता तस्या 'चूडारस्तन्निहं' चूडारस्त 'भूयो भूयो'
वारं वार 'हृदि' हृदये 'शिरसि' मालौ 'दधे' नभार । किलक्षणम् । 'वातजातेन'
वाताद-वायोनातो वातजातस्तेन हनुमता 'दत्त' आनीय दत्तम् । 'व' अन्यद् 'दृशो'
नेत्रयो शोक-हर्षाश्रुवर्षा दधे, पूर्वमप्राप्तेर्हेतो शोकाश्रूणि पश्चात् तस्याभिज्ञानरत्नप्राप्ते
हर्षाश्रूणि यमारेति वाक्यार्थ । स्मृति-हर्षयोर्भावयो सन्धि । किंभूतै ? 'उदण्डै'
अनेकै, अनेक वात् तृप्तिजनकरं तेषाम् । पुन किलक्षणे ' ['कलहसखमुलै'] कलह
महशमुलै ॥ ७४ ॥

[बालबोधिनी]

भाग्य श्रीभाजनमिति । स व 'श्रीभाजन' लक्ष्मीसहित भाग्य जनयतु । कीदृश ?
'जनस्थाननक्तशराणा' तत्स्थाना राक्षसाला 'उदण्डै' प्रीति मुण्डपिण्डै कृत्वा पल्लहमलमुलै
प्रीणितश्राद्धदेव, मुण्डान् एव पिण्डान्ते कलहो मल इव तस्य मुलै प्रीणित श्राद्धस्य देव-
यमो येन स तथा । स व ' 'य' राम तद् 'वातजातेन' हनुमता दत्त 'अनिदुहितु'
सीतायाश्चूडारस्तन्निहं 'भूया भूया पुन पुनपि हृदि शिरसि दृशोश्च 'दध' धृतवान् ।
कीदृश ? 'शोक-हर्षाश्रुवर्षा' शोकश्च हर्षश्च ताभ्यां अश्रूणि वर्षतांस्तेरशीलपरमासी
शोकहर्षाश्रुवर्षा ॥ ७४ ॥

६

१ भाग्य श्रीभाजन इति पाठानुसारेण बालबोधिनी । २ 'हमसमुलै प्री' मा ३४ ।
एतन्नाटानुसारेण बालबोधिनी ॥ ३ 'वर्षा' मा ३४ । एतदनुसारेण बालबोधिनी ॥

विश्वाधीशः स कीशप्रभुपरिचरितः पातु वः पातकौघाद्
दीर्घैर्निःश्वासैर्वातैर्धुतमिव निवहं नीरदानां निरस्यन् ।

हर्षाऽमर्षानुरूपं रजनिचरपुरोपप्लवाय प्लवङ्गै-

र्यल्पाङ्घ्रिर्घञ्जिदेशादजनि हरिमयं विष्टपं स्पष्टमेव ॥ ७५ ॥

[हृदयरजनी]

विश्वाधीश इति । 'विश्वाधीश' स्वामी 'स' राम 'व' युष्मान् 'पातु' रक्षतु । किलक्षण 'कीशप्रभुपरिचरित' कीशानां-वानराणां प्रभु-सुग्रीव तेन परिचरित-सेवित । कस्मादवतु 'पातकौघात्' पातकसमूहात् । पुन किं कुर्वन् 'नीरदानां निवह' समूह निरस्यन्, 'नीरदानां निवह' इत्यनेन वर्षासमयौ लक्ष्यते, न हि नीरदानां निरसन सम्भवति, वर्षासमयमतिग्राहयन् । निम्भूतम् उत्प्रेक्षते-दीर्घैर् 'निःश्वासैर्वातै' श्रस्तितामुभि 'धुतमिव' निराकृतमिव, वातै किल मेघो नीयते । स क 'यन्निदेशाद्' यस्य आज्ञात 'प्लवङ्गै' वानरै बलीमुखै 'विष्टपं' जगत् स्पष्टमेव 'हरिमय' वानर व्याप्त 'अजनि' हनम् । किल० 'हर्षाऽमर्षानुरूपं यथा भवति तथा हर्ष-यन्तोष अमर्ष-क्रोध तयोरनुरूप-सदृश यथा स्यात् तथा 'वल्पाङ्घ्रि' उत्पतङ्घ्रि । किमर्थम् 'रजनिचरपुरोपप्लवाय' रजनिचर-रावण तस्य पुर-रक्षा तस्या उपप्लवाय-नाशाय । हर्षाऽमर्षयो सन्धि ॥ ७५ ॥

[बालबोधिनी]

विश्वाधीश इति । स 'विश्वाधीश' राम व 'पातकौघाद्' पापसमूहाद् पातु । कीदृश ? 'कीशप्रभुपरिचरित' कीशानां प्रभु-सुग्रीव तेन परिचरित-सेवित इत्यर्थः । कीदृश ? उ-प्रश्न-दीर्घैर्निःश्वासैर्वातैर्धुतमिव निवहं नीरदानां निवह' समूह 'निरस्यन्' निराकुरन्निज । स क ? 'यन्निदेशाद्' यस्य आदेशाद् 'रजनिचरपुरोपप्लवाय' लङ्काया उपद्रवार्थं हर्षाऽमर्षानुरूपं यथा स्यात् तथा वल्पाङ्घ्रि प्लवङ्गै हृत्वा 'विष्टप' आश्रय स्पष्टम-हरिमय-रजनि । हर्षश्च अमर्ष-क्रोधश्च तयोरनुरूपम् ॥ ७५ ॥

*

यद् वः सद्रस्तु चित्ते वसति दिशतु तन्निर्विलम्बं कथन्ध-
श्रेणौ मन्मथशोण रणरुचिरसकृन्निक्षिपन्नक्षिकोणम् ।

१ 'वर्तिर्दत्त' भा १४ ॥ २ चित्ते निवसति दिशताधिविलम्बं कथन्धश्रेणौ भा १४ ।
एत गगनम रेग बलविशाल । ३ 'रुद्र प्रक्षि' बालबोधिना । रुद्र विक्षे भा १२३४ ॥

आर्तिं यस्यापहर्तुं सरभसगतिभिर्वानराणां वरेण्यै-

दत्त मत्वा प्रयाणं प्रथममिव धृतिः प्रस्थिता रावणस्य ॥ ७६ ॥

[हृदयरञ्जनी]

यद् वः सद्भस्तु चित्ते इति । 'स' राम यद् सद्भस्तु 'व' युष्माकं चित्ते 'वसति' वर्त्तते 'तद्' वस्तु युष्मभ्य 'निर्विलम्ब' शीघ्र 'दिशतु' ददातु । किंलक्षणः 'रणरुचि' रणे-सङ्ग्रामे रुचि-प्रीतिर्यस्य स । किं कुर्वन्? अत एव 'क्रोधशोण' क्रोधेन-कोपेन शोण-रक्त 'अक्षिकोण' नेत्रप्रान्त 'असङ्कट' वार वार 'कवचश्रेणी' अम्बुराशौ समुद्रे 'निक्षिपन्' प्रेरयन्, 'मार्गरोध्ययम्' इति क्रोधेन पश्यतीत्यर्थः । 'रावणस्य' दशकन्धरस्य प्रथम धृतिः प्रस्थितेन, उत्प्रेक्षते-पूर्वमेव वानरागमनापेक्षया रावणस्य 'धृति' धैर्य-हर्ष 'प्रस्थिता' जगाम । किं कृत्वा? 'वानराणां वरेण्यै' कपिश्रेष्ठै 'प्रयाण दत्त मत्वा' सुराऽसुरानुलङ्घयस्य दशाननस्य ममोपरि वानरैर्जेतुं प्रस्थानं कृतमिति ज्ञात्वा रावणेन 'धृति' धैर्यं त्यक्तमित्यर्थः । किम्भूतिः? 'सरभसगतिभि' त्वरितगमनैः । किं कर्तुम्? 'यस्य' रामस्य 'आर्ति' पीडा सीताहरणसज्जातदुःख 'अपहर्तुं' निराकर्तुम् । रावणशत्रुवधद्वारा हृदि शल्यरूपा पीडा उद्धर्तुमिति वीरस्योदयः । उत्साहं क्रोधयोः सन्धिः । उत्तरार्द्धे निर्बोतयो (२) निर्वेद भययोः सन्धिः ॥ ७६ ॥

[बालबोधिनी]

यद् व सद्भेति । अ चित्तं यद् सद्भस्तु निवसति 'स' राम तद् 'निर्विलम्ब' सद्यः 'दिशताद्' ददातु । कीदृशः? 'कलम्बश्रेणी' शरा तस्थितपिच्छपङ्क्तौ 'असङ्कट' पुनः पुनः अक्षिकोणं प्रक्षिपन् । कीदृशमक्षिकोणम्? 'सक्रोधशोण' सक्रोधं यतः अत एव शोण-ईषद्रक्तम् । अपरं वादृशः 'रणरुचि' रणे सङ्ग्रामे रुचि-प्रीतिर्यस्यासौ रणरुचिः । स कः? यस्य आर्तिं अपहर्तुं 'सरभसगतिभि' शीघ्रगतिभिर्वानराणां 'वरेण्यै' मुख्यैः प्रयाण दत्तं मत्वा रावणस्य धृतिः प्रथमं प्रस्थितेन ॥ ७६ ॥

तीरस्यः कीशवीरैः सममसममरुल्लोलकल्लोलराशे-

रम्भोर्धेलघनार्थं विदधदवतु वो राघवो लङ्घनानि ।

अच्छिन्नस्वोत्तमाङ्गश्चरणगतिपुरस्कारमासाद्य लङ्का

लक्ष्मीमद्यापि मुहुक्ते यदनुसरणतो रावणस्यैकयन्धुः ॥ ७७ ॥

१ 'माङ्ग' श्लवणगतिपुरं भा ३ ४ एतदनुसारेण बालबोधिनी ॥

[हृदयरञ्जनी]

तीरस्य इति । स राघव 'व' युष्मानवतु । किम्भूतः ? 'अम्भोधे' समुद्रस्य 'लङ्घनार्थ' उत्तरणाय 'लङ्घनानि' उपगम्यान् 'विदधद्' उपवासव्रतं कुर्वन् । 'असमं' असममथासौ मरुद् असममरुद्-महान् वायु तेन लोल-चपल कल्लोलाना-तरङ्गाणां राशि-परम्परा यस्य स तस्य । किल 'कीदृशीरे' वानरसुभटै 'सम' साक 'तीरस्य' तटे स्थित 'यदनुसरणत' यस्य-रामस्य अनुसरण-आश्रयण तस्माद् 'एकान्धु' रावणस्य 'एकभाता' विभीषण अद्यापि शत्रुवर्ती लङ्कालक्ष्मीं 'मुङ्क्ते' अनुभवति पालयति । किं वृत्त्वा ? 'अच्छिन्नस्वोत्तमाङ्ग' अक्षत स्वमस्तक यस्य स रामस्य 'चरणगतिपुरस्कार' चरणगते पुरस्कार-पूजा 'आसाद्य' कृत्वा, रावणस्तु पूर्वं छिन्नमस्तकैः पशुपते पूजा विधाय लङ्कालक्ष्मीं प्राप साऽपि अस्थिरा जाता, अनेन तु अच्छिन्नैकशिरसाऽस्य पूजा विधाय स्थिरा लङ्कालक्ष्मी प्राप्तेति, "यावद् रामकथा लोके तावद् राज्यं विभीषणे" इति स्मरणादिति योजना । यस्य चरणौ तावेव गतिर्यस्य स पुरस्कारो यस्य त एत एव लक्षण अच्छिन्न-अक्षत स्वोत्तमाङ्ग 'आसाद्य' प्राप्येति (१) अनुप्रास ॥ ७७ ॥

[बालबोधिनी]

तीरस्य कीदृशेति । स राघवो योऽवत । कीदृशः ? 'कीदृशीरे' सुग्रीवादिभिः सम अम्भोधे, 'लङ्घनार्थ' उत्तरणाय लङ्घनानि 'विदधत्' कुर्वन् । कीदृशः ? तीरस्य । कीदृशस्याम्भोधे ? 'असममरुदोलकल्लोलराशे' असमो या मरुद्-वायु तेन लोला-चञ्चलाश्च ते कल्लोलाश्च तेषां राशि-समूहो यस्मिन् स तस्य । ॥ वः ? 'राक्षसस्य एरुबधु' विभीषण 'यदनुसरणत' यस्य-रामस्यानुसरणात् 'चरणगतिपुरस्कार' सुग्रीवपुरस्कार 'आसाद्य' प्राप्य अद्यापि लङ्कालक्ष्मीं मुङ्क्ते । कीदृशः ? 'अच्छिन्नस्वोत्तमाङ्ग' अच्छिन्न स्वस्य उत्तमाङ्ग-शिरसो यस्य स तथा ॥ ७७ ॥

*

पराचारं तरीतुं वियदिव विपुलं हेलैयैवोज्जिह्वानः

कर्तुं तस्याचसान तमस इव निशाचारिणो वैरिणश्च ।

आविष्कुर्वन् करणामिव च कपिशतालङ्कनानां चलाना-

मौहाम्य रामनामा रमयतु भवतः प्रीतिपूरेण सूरः ॥ ७८ ॥

[हृदयरञ्जनी]

पारावारं तरीतुमिति । रामनामा 'सूर' सूर्य 'भवत' सुष्मान् 'रमयतु' रेलयतु । केन ? 'प्रीतिपूरेण' प्रीतिरस्तुप्राप्त्या । किं कुर्वन् ? कपिशतालङ्कृतानां 'बलानां' सेनानां 'ओदाम्य' सामर्थ्यमौदत्यवा 'आविष्कुर्वन्' प्रकटयन् । कर्पीना-वानराणां शतानि तैरलङ्कृतानाम्, शतशब्दोऽग्रासह्वयातवावी, "शतमपरिमितम्" इति यादवः । किंलक्षण राम ? हेल्या 'उज्जिह्वान' उदय गच्छन् उषम कुर्वन् । किं कर्तुम् ? 'विपुल' विस्तीर्ण 'पारावारं' समुद्र 'तरीतु' उत्तरणाय प्रयत्नवान् । पुन किं कर्तुम् ? 'वैरिण' शत्रो 'निशाचारिण' रावणस्य तस्य नाश 'कर्तु' निघातुम् । क इव ? सूर्य इव । 'सूर' सूर्य 'विपुल' महद् 'वियद्' आकाश 'तरीतु' लक्ष्ययितुं निशाचारिण 'तमस' अन्धकारस्य 'अवसान' निराकरण कर्तु च 'कराणा' किरणानां औदाम्य आविष्कुर्वन् उज्जिह्वानो भवति, उदेतीत्यर्थे । किम्भूतानां कराणाम् ? 'कपि०' कपिशस्य भाव कपिशता-पिङ्गलता तथा अलङ्कृतानां-शोमितानाम् । उपमालङ्कार राम-सूर्ययो किरण-बलानां समुद्राऽऽग्राशयो ॥ ७८ ॥

[बालबोधिनी]

पारावार तरीतुमिति । स 'रामनामा' राम भवन प्रीतिपूरेण इत्या रमयतु । किं कुर्वन् ? कराणामिदं बलानामौदाम्य 'आविष्कुर्वन्' प्रकटीकुर्वन् । वीरशानां बलानाम् ? 'कपिशतालङ्कृतानां' कर्पीनां शतानि कपिशतानि तैरलङ्कृता तेषाम् । स क ? यो राम 'पारावार' समुद्र तरीतु लीलयेत् 'उज्जिह्वानः' वर्द्धमानप्रताप । किं कर्तुम् ? निशाचारिणो वैरिण 'अवसान' अन्त कर्तुम् । वीरश पारावारम् ? वियदिव विपुलम् । वीरशस्य वैरिण ? उपप्रेक्ष्यते-तमस इव । क इव ? 'सूर इव' यथा 'सूर' सूर्य त्रिपत् तरीतु लीलयेत् उज्जिह्वानो भवति । किं कर्तुम् ? निशाचारिणो वैरिण तमस अवसान कर्तुम्, 'च' अपर कपिशतालङ्कृतानां कराणां-किरणानां औदाम्यमाविष्कुर्वन् । कपिशस्य भाव कपिशता तथाऽलङ्कृतास्तेषाम् ॥ ७८ ॥

नेम्राः श्रेयोभरेण ध्रुवमतिशुरुणा सूर्यतः पर्वताद्याः

संसारानारपार फति न पतिजनाः सेतुना येन तेरुः ? ।

दुर्देवात् मोऽपि देवः किल कंषिकुरलीमुग्यमग्नयेन शौले-

स्वं पध्नसन्धिमध्ये मधुरिपुरपरिभ्रष्टमिष्ट विद्याद् यः ॥ ७९ ॥

[हृदयरञ्जनी]

नम्राः श्रेयोभरेणेति । 'मधुरिपुः' रामः 'वः' युष्माकं 'अपरिभ्रष्टं' न परिभ्रष्टं अपरिभ्रष्टं-पूर्णमिष्टं क्रियात् । 'किल' इत्याध्यर्थे । सोऽपि देवो दुर्देवाद्धेतोः । किं कुर्वन् ? 'अब्धिमध्ये' समुद्रमध्ये 'सेतुं बध्नन्' सोपानपरम्परां बधानः । केन केन कैः कारणैः ? 'कपिकुरली०' कपीनां कुरली-सेना तत्र मुख्यः-सुग्रीवः तस्य सख्यं-मित्रं नलः तेन 'शैलैः' पर्वतैः नलेन सेतुं अकारयत इत्यर्थः, "नलं सेतुमकारयत्" इति रामायणे । दुर्देवं किं० ? इत्याह- 'येन' रामेण सेतुना कृत्वा 'कति यतिजनाः' कतिपये मुमुक्षवः संसारावारपारं न 'तेरुः' तीर्णा इति । ते के यतिजनाः ? तानाह- 'पर्वताद्याः' पर्वतः-नारदमित्रं आद्यो येषां ते पर्वताद्याः समन्तात् तेरुः । किम्भूतास्ते ? 'अतिगुरुणा' बह्वीयसां श्रेयसां भरेण 'नम्राः' अवनताः, ये अत्यन्तं गरिष्ठाः गुरुवस्तेऽपि येन सेतुना कृत्वा तरन्ति । संसारसमुद्रस्य तरणे सेतुभूतोऽपि इदानीं स्वतरणार्थमम्बुनि सेतुं बध्नातीत्याध्यर्थम् । 'ध्रुवं' इति निश्चये उत्प्रेक्षायां वा । विरोधाद्वाह्वारः, विस्मयस्थायी रसः, अद्भुतस्योदयः, प्रसादो गुणः ॥ ७९ ॥

[बालबोधिनी]

नाम्ना श्रेयो इति । सः 'मधुरिपुः' रामः 'वः' युष्माकं ['अपरिभ्रष्टम्'] अपरिमितं बहु 'इष्टं' वाञ्छितं क्रियात् । किं कुर्वन् ? सोऽपि 'देवः' रामः दुर्देवाद् दुष्टप्राक्तनात् 'किल' इति सख्ये 'कपिकुरलीमुद्भवसख्येन' सुग्रीवेण सह 'शैलैः' पर्वतैः कुरा 'अब्धिमध्ये' समुद्रमध्ये 'ते' सेतुं बध्नन् । स कः ? तं कम् ? 'येन नाम्ना' यस्य सेतुनामरूपिणा सेतुना पर्वताद्या यतिजनाः 'सर्वतः' परितः 'संसारावारपारं' संसाररूपिणं समुद्रं 'कति' कियन्तो न तेरुः ? अपि तु तेरुष्वेव । कीदृशेन नाम्ना ? 'श्रेयोभरेण', भद्रभरेण । अपरं कीदृशेन ? 'ध्रुवमतिगुरुणा', निश्चितं सर्वस्मात् श्रेष्ठेन । कपयश्च खुरत्यश्च तेषां मुख्यस्तस्य सखिभ्येन ॥ ७९ ॥

सद्यः स दयत्वघं यो मधवदवरजः सागरोपान्तवर्त्ता

भूर्चर्पाङ्कीर्च्या च यस्मिन् जगदतिदयिते दुर्दशां दर्शयित्वा ।

भीनो भूर्लोकशापदिच विधिरुद्धौ तारयंस्तूलगत्या

स्थूलानां प्रस्तराणां समुदयमदयोऽप्यानुकूल्यं चकार ॥ ८० ॥

[हृदयरञ्जनी]

सद्यः स यत्त्वयं च इति । 'सः' रामो वोऽयं सद्यः 'यतु' सण्डयतु । स
कः ? किल मघवतः—इन्द्रम्य अवरजः—कनीयान् आता, कस्यपन्तुतत्वात्, दशरथो हि
कस्यपारनारः । पुनः किं ? 'सागरोपान्तवर्ती' समुद्रतटे वर्तमानः । स इति कः ?
'यस्मिन्' रामे अदयोऽपि विधिः 'आनुकूल्यं' अनुकूल्यं 'चकार' विदधे, पश्चादिति
शेषः । किं कुर्वन् विधिः ? तूगत्या मन्त्रेण चानरेण 'स्थूयनां' महतां प्रहाराणां
'समुद्रयं' समूहं 'उदधौ' समुद्रे तावयन् । तत्रोत्प्रेक्षते 'भूलोकशापाद् भीत इव' भूलोकस्य
शापः—नाशः तस्माद् 'भीत इव' भयाकुलः 'कुद्धो रामो जगद् ध्वंस्यति' इति भयं
तस्मादित्यर्थः । किम्भूते यस्मिन् ? 'जगदतिदयिते' जगति—लोके अतिक्रान्ता—गता
दयिता—वत्सभा यस्य तस्मिन् । किं कृत्वा ? 'मूर्त्या' मूर्त्तिभूतया 'अकीर्त्या' अय-
शसा 'दुर्दशां दर्शयित्वा' दुरवस्थां प्रापय्य, पूर्वं तावद् दुर्दशां रामे संयोज्य पश्चात् कृपाद्भुः
सन् आनुकूल्यं विदधे ॥ ८० ॥

[चालवोधिनी]

सद्यः स इति । 'मः' रामः यः अयं सद्यः 'यतु' अयत्तुण्डयतु । कीदृशः ? 'मघवद-
वरजः' इन्द्रानुजः । अपरं मूर्त्वा कीर्त्वा च सागरोपान्तवर्ती, अन्येषां यशस्विनां राज्ञां
कीर्तिः सागरोपान्तवर्तिनी मरति, रामस्तु मूर्त्वा—रम्येभाषि सागरोपान्ते गतवान् । स
कः ? यस्मिन् 'जगदतिदयिते' जगद्भुगे रामे दुदशां दर्शयित्वा 'विधिः' प्रज्ञाऽपि
'उदधौ' समुद्रे स्थूयनां 'प्रहरणां' प्रहाराणां 'समुद्रयं' समूहं तूगत्या तारयन् सन्
'अदयोऽपि' निर्दयोऽपि आनुकूल्यं चकार । कीदृशः ? उत्प्रेक्षते—भूलोकशापाद् भीत
इव ॥ ८० ॥

पापाद् यः क्षोणिजायाः पनिरतिविपुलं पदयतां सेतुमन्त्र्यो,
पदं यस्य प्लवद्गैर्विद्यति विहरतामेवमासीद् यिनकैः ।

अम्भोरूपस्य जम्भोः सरलतनुरमो किं जटैका ? किमेहे-

भ्रातायां अविश्रमस्य ? असितुमस्तुहृदं किं स्थितः कालमर्षः ? ॥ ८१ ॥

[हृदयरञ्जनी]

पापाद् यः क्षोणीनि । म. 'क्षोणिजायाः पनिः' मीनाद्यान्त्रो य. 'पापाद्'

१३५ । म. कः ? 'विद्यति विनयतां' मिश्रादीनां 'प्लवद्' इत्यं 'विनकैः' विचारः

‘आसीद्’ अभूत् । किम्भूतानाम् ? ‘यस्य’ रामस्य ‘प्लवङ्गे’ नलमुख्यै वानरै
 ‘विपुल’ विस्तीर्ण ‘अब्धौ’ समुद्रे बद्ध सेतु ‘पश्यता’ विलोकयताम् । इत्थमिति किम् ?
 ‘असौ’ सेतु किं वा शम्भोरेका जग ? । किम्भूतस्य शम्भो ? ‘अम्भोरूपस्य’ जल-
 रूपस्य, परमेश्वरस्याष्टमूर्तित्वात् । तथा चोक्त कालिदासेन—

या सप्तुः सृष्टिराद्या बहति विविहुत या हरिर्या च होत्री
 ये द्वे काल विघट्य श्रुतिविषयगुणा या स्थिताऽद्याप्यविश्रम् ।
 यामाहु सर्वबीजप्रकृतिरिति यथा प्राणिन प्राणवन्त
 प्रत्यक्षाभि प्रपन्नैस्तनुमिरवतु वस्ताभिरष्टाभिरीश ॥

[अमिज्ञानशाकुन्तले अं० १ श्लो० १] इति ।

किम्भूता जटा ? ‘सरलतनु’ सरल—दीर्घा तनु—आकारो यस्या सा । आहोस्वित्
 ‘त्रैविज्मस्य’ विष्णो सम्बन्धिन ‘अद्भौ’ चरणस्य ‘छाया’ प्रतिबिम्बम् ? । ‘वा’ अथवा
 किं ‘अमुद्भूद्’ रावण प्रसितु स्थित ‘कालसर्प’ सर्परूपेण काल एव वर्तते, इति सेतु
 दृष्ट्वा नभश्चरा देवा वितर्कयामासुरिति वाक्यार्थः । संशयोऽलङ्कारः, “तदनुत्तौ बु सशय”
 इति । वितर्को व्यभिचारी अङ्गरस ॥ ८१ ॥

[बालबोधिनी]

पायाद् व क्षोणीति । स ‘क्षोणिजाया पति’ राम व पायात् । स क ? यस्य
 रामस्य ‘प्लवङ्गे’ वानरै बद्धमतिविपुल सेतुबन्ध पश्यतां ‘नियति निचरता’ देवानां ‘एव’
 अमुना प्रकारेण ‘वितर्क’ निचार आसीत् । एव कथम् ? किं अम्भोरूपस्य ‘शम्भो’
 महादेवस्य सरलतनु असौ एका जटा ? किं त्रैविज्मस्य ‘अद्भौ’ चरणस्य छाया वा ? अथ
 किं ‘अमुद्भूद्’ रावण प्रसितु कालसर्प स्थित इव ॥ ८१ ॥

बल्गशिःसीमभीमं सरभससरभं भैरवारम्भरम्भं
 संरम्भस्फारतार तरलशतबलिभ्राजमानाञ्जनेयम् ।

उन्मीललीलनीलं गुरुमदकुमुदं सम्मदामेन्दमैन्दं
 पोऽग्रे सुग्रीयसैन्यं व्यधित युधि दशग्रीवजिद् वः स पायात् ॥ ८२ ॥

[हृदयरञ्जनी]

बल्गशिःसीमेति । ‘स’ रामो व पायात् । किञ्चक्षण ? ‘दशग्रीवजिद्’

दश ग्रीवा—कण्ठा यस्य स रावण जितवान् । स क 'य' 'युधि' सहस्रामे 'अमे' पुरस्तात् सुग्रीवसैन्य 'व्ययित' निन्द्ये, अमे सुग्रीवसैन्य कृत्वा युद्धाय चचालेति । सर्वाण्यन्यानि सैन्यविशेषणानि । 'क्रिम्भूतम्' नि सीम यथा स्यात् तथा बल्यत् । पुनर्भीम—भयङ्करम् । पुन 'सरभस०' रभसाश्च ते सरभा—वानरविशेषा ते सह वर्तमान सरभससरभम् । पुन 'भैरवा०' भैरव—भयङ्कर आरम्भ—उद्यमो यस्य स भैरवारम्भ रम्भो नाम सुभटो यस्मिन् तत् । पुन 'सरम्भस्फारसार' सरम्भेण—कोपेन स्फारास्तारा—रनीनिका [यस्मिन् तत्], अथवा कोपेन स्फार—महान् तार—तारास्य वानरसुभटो यत्र, वीररसाविर्भागात् स्फार, इत्यर्थ । पुन 'तरलशत०' तरल—चपला शतबल्यो यस्य, शतबलि—चक्र तद्वद् भ्रान्तमान आज्ञनेय—हनुमान्, यत्र तत् । अथवा तरलशतत्रयो मुखे आज्ञमाना यस्य एवविधो हनुमान्, बलिमुखत्वाद् वानरस्य । पुन उन्मीलन्ती—प्रकाशमाना लीला—युद्धविलासो यस्य स नील—नीलनामा सुभटो यत्र तत् । पुन 'गुरु०' गुरुमद कुमुदो यत्र तत् । पुन सम्भद—सगर्भ अमन्द—महान् भेन्दो यत्र तत् । तत एव वानरसुभटै शोभमान सैन्य पुरस्तात् कृत्वा जगामेत्यर्थ । उत्साहस्थावी वीरो रस, अमर्षादि व्यभिचारिभावयानामुदय, छेकानुप्रास, कर्तृकारकदीपकारकार ॥ ८२ ॥

[बालवोधिनी]

बल्यधि सीमेति । स 'दशग्रीवजिद्' रावणजिद् रामो य पायात् । स 'य' 'य' राम 'युधि' सहस्रामे 'अमे' पुरत सुग्रीवसै य 'व्ययित' कृतवान् । अत पथे सर्वाणि सै यविशेषणानि । कीदृक् सैयम् ? 'बल्यधि सीमभीम' बल्यन् नि सीम—निर्मर्यादा भीम—वानरो यस्मिन् सैये तत्तथा । 'सरभससरभ' सरभस—सत्रेण सरभो यस्मिन् । 'भैरवारम्भ रम्भ' भैरव—भयङ्कर आरम्भो यस्य, भैरवारम्भो रम्भो यस्मिन् । 'सरम्भस्फारसार' सरम्भेण—कोपेन आस्फार—वृद्ध तागे यस्मिन् । 'तरलशतगर्भ' तरल—चञ्चल शतबल्ये यस्मिन् । 'आजमानाज्ञनेय' आजमान—देर्दाप्यमान आज्ञनेय—हनुमान् यस्मिन् । 'उन्मीलन्ती' उन्मीलन्ती लीला यस्य, उन्मीलन्ती नीलो यस्मिन् । 'गुरुमदकुमुद' गुरु मद कुमुदो यस्मिन् । 'सम्भदामदमेद' सम्भदेन आमद—इषामदो भेदो यस्मिन् तत् सम्भदामदमेदम् ॥ ८२ ॥

देवो दीव्यन् सुवेलाचलमुवि कपिभिर्भूतपे वः स भूयाद्
यस्याऽऽदेशेन गत्वा रिपुरिति जगदे मोहमन्दोऽद्भदेन ।

कामार्थं यातुधानाधिप ! परिहरसे धर्ममर्थं च कस्माद् ?
वैदेहीं देहि भर्त्रे त्वमथ निजकुलस्याऽऽशु तोयाञ्जलिं वा ॥८३॥

[हृदयरञ्जनी]

देवो दीव्यनिति । सः 'देवः' रामनामा वो भूतये भूयात् । किंलक्षणः ?
कपिभिः सह सुवेलाचलमुवि 'दिव्यन्' क्रीडन् । स कः ? 'यस्य आदेशाद्' यस्य
रामस्याऽऽज्ञया 'अङ्गदेन' बालिपुत्रेण लङ्कां गत्वा 'रिपुः' रावणः इति 'जगदे' उक्तः ।
किम्भूतो रिपुः ? 'मोहमन्दः' मोहेन-कामातुरतया मन्दः-मूढः । इतीति किम् ? 'हे यातु-
धानाधिप !' रावण ! त्वं कामार्थं कस्माद् हेतोः धर्ममर्थं च 'परिहरसे' त्यजसि ? याम्यां
धर्माऽर्थाभ्यां साधुं सर्वं पुरुषार्थजातं साधयितुं क्रमते, कामः क्षणध्वंसी, तदर्थमपरे इति ।
अतो वैदेहीं 'भर्त्रे' रामाय 'देहि' समर्पय, यदि नार्पयसि तर्हि ['निजकुलस्य']
स्वकुलस्य राक्षसकुलस्य 'आशु' क्षीप्रं तोयाञ्जलिं देहि, उभयोर्मध्ये यद् रोचते तत्राशु
विधीयतामिति सः 'जगदे' अभिहितः ॥ ८३ ॥

[बालबोधिनी]

देवो दीव्यनिति । सः 'देवः' रामः यः 'भूतये' समृद्धये भूयात् । किं कुर्वन् ?
'सुवेलाचलमुवि' लङ्कायां कपिभिः सह 'दीव्यन्' क्रीडन् । स कः ? यस्य 'आदेशेन'
आज्ञया गत्वा 'अङ्गदेन' बालिपुत्रेण 'रिपुः' रावणः इति 'जगदे' उक्तः । कीदृशः ?
'मोहमन्दः' मोहेन मन्दः-हीनबुद्धिः । इतीति किम् ? 'हे यातुधानाधिप !' रावण !
कामार्थं धर्ममर्थं च कस्माद् परिहरसे ? 'वैदेहीं' सीतां 'भर्तुः' रामस्य 'देहि' पयच्छ ।
अथवा अस्य 'निजकुलस्य' स्वकीयराक्षसकुलस्य 'तोयाञ्जलिं देहि' दाहाञ्जलिं देहि ॥८३॥

युक्तैवाऽऽप्नोपदेशभ्रवणमधिरता कोणपेन्द्रस्य यस्मा-

ज्जातोऽसौ विश्रवस्तः पुनरिदमसकृन्नोहमानोऽपि जाने ।

हर्ग्विशत्त्या यदेष स्थितमपि पुरतो मर्त्यमूर्त्या स्वमृत्युं

नापश्यद् ध्वस्तबालिं विधुरितजलधिं यं स वः केशवोऽभ्यात् ॥८४॥

[हृदयरञ्जनी]

युक्तैवाप्नोपदेशेति । स केशवोऽभ्यात् । 'असौ' रावणः 'यं' पुनं रामं
'स्वमृत्युं पुरतः स्थितं नापश्यद्' आत्मनो मृत्युं-हन्तारं ॥ दृष्टवान् । कया ? 'हर्ग्विशत्त्या'

१ कामार्थं वा भा १-२-३-४ । एतदनुसारेण बालबोधिनी ॥ २ भर्तुस्त्वमथ निजकुलस्यास्य
तो* भा १-२-३-४ । एतदनुसारेण बालबोधिनी ॥

दृशा विंशति तथाऽपि, य किल द्विलोचनो भवति सोऽप्यबोध्यमानोऽवधितोऽपि आगत
मृत्यु जानाति, असौ पुन विंशतिलोचनै पश्यन्नपि अथाङ्गद-मन्दोदरीप्रभृतिभिर्बहुधा
बोध्यमानोऽपि स्ववधार्थमवतीर्णं राम-रक्ष्मण मृत्यु न ज्ञातवान् । कथं बोध्यमानः ? हे
रावण ! पश्य 'मर्त्यमूर्त्या' मनुष्यरूपेण 'पुरतः' अग्रतः स्थित राम मृत्युमिति । पुन
विलक्षणम् ? ध्वस्त - हतो वाल्मीकेन स तम् । येन वाल्मिना शतश बद्धोऽसि तस्य हन्ताऽसौ
राम, त्वं कियत् ? इति । पुन 'विधुरितः' बद्धपयोनिधिम्, यस्य जन्ध्वेऽलेन उज्जृ
म्भसे - इति बोध्यमानः । निज्जाहमिति जाने - अस्य कोणपेद्रस्य आप्तोपदेशश्चरणवधिरता
'युक्तैः' नायथा - सत्यैः । आप्त - यथार्थोपदेश, तस्योपदेश - ऋचन अत्र्यभिचारिणाप्य
तस्य शरणे वधिरता - बाधिर्यं यस्मादसौ 'निश्चरन्तो जातः' निश्चरा - पौलस्त्य, अथ
विश्चरा - निगते शयसी - कर्णौ यस्य स तस्मात्, कर्णरहिताज्जातो वधिरः भवतीति नाश्वर्यम् ।
'असङ्गद्' अनेककारम् । कारणगुणा कार्ये सम्बध्य अनुमितिरलङ्कारः । मोहो मादयो
सन्धिः, जडता-गर्वयोश्च ॥ ८४ ॥

[बालबोधिनी]

युक्तैवाप्तोपदेशेति । स 'केशव' राम न अन्यात् । स कः ? अङ्गद कथयति - हे
राक्षसा ! अस्य कोणपेद्रस्य 'राजस्य' 'आप्तोपदेशश्चरणवधिरता' हितञ्चनश्चरण
वधिरता युक्तैः, यस्माद् 'असौ' कोणपेद्रो राजस्य निश्चरन्तो जातः, अयाऽपि वधिराद्
जातो वधिर एव भवति तथाऽनमपीति युक्तम् । पुनरहमिदं 'असङ्गद्' पुन पुन
'कहमान' विचार्यमाणोऽपि न जाने, इदं कियत् ? । एव राजस्य 'दृश्य' वा कृया अक्षणा
विशया 'पुरतः' अग्र स्थितमपि 'मर्त्यमूर्त्या' मनुष्यरूपेण य राम 'ध्वस्त' वालिं जित्वालिं
'विधुरितजलार्थ' विमलाकृतजलनि राम 'स्वमृ' युः आत्ममृ यु नापश्यत् ॥ ८५ ॥

देवादायोधनस्थः स धनमतनु च श्रीधरो यत्र कोपात्
कुर्वाणि बाणवृष्ट्या प्रलयजलधरासारसृष्टिः समन्तात् ।

बाहिण्या वानराणां रयरचितैरुक्षेपयोत्क्षिप्यमाणः

प्रभ्रश्यद्बन्धुवर्गोपलविफलयलः शैलवद् रावणोऽभूत् ॥ ८६ ॥

[हृदयरञ्जनी]

देवादायोधनस्थ इति । 'आयोधनस्थ' सद्ग्रामस्थ 'श्रीधर' राम 'व'

१ 'सारसृष्टि' भा १३४ । एतन्नामगारेण बालबोधिनी ॥ २ 'वस्तुवर्षा' भा १२

१२४ । एतन्नामगारेण बालबोधिनी ॥

युष्मभ्य 'अतनु' बहुल 'धन' कनकादि 'देयाद्' दद्यात् । स क 'रावण' 'शैलवद्' अभवत् परंत इव जात । क सति 'यत्र' यस्मिन् रामे 'कोपात्' क्रोधाद् 'बाण-वृष्ट्या' बाणानां वृष्टिं तथा 'प्रलयजलधारासारसृष्टिं' प्रलयकाले यो जलधर—मेघस्तस्य आसार—धारासम्पात तस्य सृष्टिं—मोक्षनिर्माणं कुर्वाणे सति, यथा प्रलयकाले मेघो धारा-सम्पातं परंते करोति तथाऽयं राम रावणे बाणवृष्टिं वर्येति । स क्रिंलक्षण रावण 'वानराणां' 'वाहिन्या' सेनया 'उत्क्षिप्यमाण' उद्धूर्त्तं क्षिप्यमाण—प्रेर्यमाण । किम्भूतया सेनया 'रयरचिं' रयेण रचित—कृत तरूणां श्लेषो यथा सा तथा । पुन कथम्भूतो रावण 'प्रभ्रश्यद्बधुं' प्रभ्रश्यन्—पलायमानो बधुवर्ग—गोत्रसमूहो यस्य स, उपलै—पापानि विकल बल—सैन्य यस्य स, प्रभ्रश्यद्बधुवर्गश्चासौ उपलविकलबलश्च स । परंत प्रलयकाले रयरचिततरूश्लेषया 'वाहिन्या' नद्या क्षिप्यमाणो भवति, प्रभ्रश्यन्त बधुवर्गाय-माणा उपला—पापानां तैर्विकल बल—मामर्ष्ये यस्य स । राम-मेघयो परंत रावणयो श्लेष । पदश्लेषालङ्कार उपमा वा ॥ ८५ ॥

[बालबोधिनी]

देयादायोधनेति । स 'आवाधनस्य' सङ्ग्रामस्य 'आधर' राम व 'अतनु' बहुल धन देयात् । स क 'यत्र' राम कोपाद् बाणवृष्ट्या कृता 'समतात्' सर्वतः प्रलयजलधारासारसृष्टिं कुर्वाणे सति रावण 'शैलवद्' परंतवद् अभूत् । कीदृश 'वानराणां' 'वाहि-या' सेनया 'उत्क्षिप्यमाण' उत्क्षिप्यमाण । अपर कादृश ? प्रभ्रश्यद्बधुवर्गोपल विरलबल 'बधूनां' वर्गा—समूहः प्रभ्रश्य त—पत त बधुवर्गा एव उपलास्तैर्विकल—रूढा रहित बल—सैन्य यस्य स तादृश । कीदृशया वाहि-या 'रयरचिततरूश्लेषया' रयेण—वेगेन रचित—कृत तरूणां उश्लेषा यथा सा तथा । प्रलय यो जलधर—मेघ तद्वद् आसारवृष्टि—वेगवती वृष्टिं ताम् ॥ ८५ ॥

•

कुर्वाणो वारवाणावरणमपि रणप्राङ्गणे नाणघातैः

निष्प्राण कोणपौघ लघयतु स रघुग्रामणीरामय व ।

मित्रस्यैवोपकर्तुं पवनतनुभुजस्तन्तिपैतृप्राशपाशान्

रक्ष पाशप्रयुक्तान् निशि पतगपतिस्त्रासयामास यस्मात् ॥ ८६ ॥

१ वारवाणां वरं एतत्प्राशनुसारेण बालबोधिनी । वानराणां वरं भा ३ ४ ॥ २ रिकु पाशयुक्तान् भा १ २ । ३ पितु शान्नाशान् भा ३ ४, एतन्नुसारेण बालबोधिनी ॥

[हृदयरजनी]

कुर्वाणो चारवाणेति । स 'रघुग्रामणी' रघुश्रेष्ठो राम 'व' युष्माक 'आमय' रोग 'लघयतु' स्फोटयतु । निम्भूतः 'रणप्राङ्गणे' रणभूमौ 'वारवाणावरण' वारवाण — फन्धुकस्तेन आवरण—आच्छादनं कुर्वाण । अन्यद् बाणघाते 'कोणपौघ' राक्षससमूहं 'निप्राण' निर्गतप्राणमपि कुर्वाण । स कः ? 'पतगपति' गरुड 'यस्माद्' रामाद् 'निशि' रात्रौ 'तत्पितृप्राशपाशान्' तस्य—हनुमतः पिता—वायु तस्य प्राशः—भक्षका त एव पाशा तान् नागपाशान् 'त्रासयामास' भीषयति स दूरीचकार । निम्भूतान् 'रक्ष पाशप्रयुक्तान्' अप्रशस्तो रक्ष रक्ष पाश तेन प्रयुक्तान्—मेघनादप्रहितान् । उप्रेक्षते—किं कर्तुमिव 'मित्रस्य' सुहृद् 'पवनतनुमुख' हनुमत उपकर्तुमिव, पितृद्वेषिणो नागान् हत्वा उपचक्रे इति । अनुप्रास उप्रेक्षा ॥ ८६ ॥

[चालयोधिनी]

कुर्वाणो इति । स 'रघुग्रामणी' रामो व 'आमय' रोग 'लघयतु' अल्पीकरोतु । कीदृशः 'रणप्राङ्गणे' सङ्ग्रामाङ्गणे बाणघाते कृत्वा 'कोणपौघ' राक्षसां समूहं निप्राणं कुर्वाण । अपर रणप्राङ्गणे 'वारवानां' हस्तिनामपि 'वरण' आच्छादनं कुर्वाण । स कः ? 'यस्माद्' रामात् 'पतगपति' गरुड मित्रस्य 'पवनतनुमुख' हनुमत उपकर्तुमिव 'तत्पितु' हनुमत्पितृवर्षयो 'प्राणनाशान्' सर्पान् श्रासयामास । कीदृशान् सर्पान् 'निशि' रात्रौ 'रक्ष पाशप्रयुक्तान्' रक्ष पाशप्रयुक्तान् ॥ ८६ ॥

लक्ष्मी लक्ष्मीपतिर्यः प्रथयतु मधिते लक्ष्मणे शत्रुशक्त्या
शोकात्तं यत्र साकं विलपति पलभुग्वानराभ्यां सखिभ्याम् ।
सर्वेषामेव तेषाममरपुरमभि प्रस्थितानां तदानी-
मानीय द्रोणमद्रिं सरभसमकरोन्मरुतिः मार्गरोधम् ॥ ८७ ॥

[हृदयरजनी]

लक्ष्मीं लक्ष्मीति । स लक्ष्मीपति 'व' युष्माक लक्ष्मी 'प्रथयतु' दृढयतु । 'मारति' मरुतभ्यामप्यं मरुति—हनुमान् द्रोणमद्रिपानीय तेषामेव सर्वेषां वानराणां 'मार्गरोधं अकरोद्' मार्गनरुधत् । किञ्चणानां तेषाम् 'तदानी' तस्मिन् सङ्ग्राम-
समये 'अमरपुरमभि प्रस्थितानां' स्वर्गं प्रति चलितानाम्, सङ्ग्रामे मृतानां हि स्वर्गं गतिं ततो हरोव 'सरभम' तूर्णं यथा मरति क्रियाविशेषम् । क सति 'यत्र' रामे सखिभ्यां

‘पलभुग्वानराम्यां’ पलं भुङ्क्ते पलभुग्-विभीषणः वानरः—सुग्रीवः। ताम्यां साकं ‘विलपति सति’ विगपं—रोदनं कुर्वति सति । किंलक्षणे रामे ? ‘शोकाच्चै’ शोकपीडिते । क सति ? ‘शत्रुशक्त्या’ वैरिशक्तिप्रहारेण लक्ष्मणे मथिने सति । इन्द्रजिना शक्त्या लक्ष्मणस्ताडितोऽभूत् तदा हनुमान् द्रोणमद्रिमानीय लक्ष्मणतन्वानराश्च विशल्यानकरोदिति सहोक्ति-ध्वनितोऽर्थः, यथा कश्चिन् गच्छतो लोकस्य परितपातेन मार्गं रुणद्धीति ॥ ८७ ॥

[बालबोधिनी]

लक्ष्मीमिति । स लक्ष्मीपतिः सीतापती रामः यः लक्ष्मीं प्रथयतु । ॥ कः ? यत्र रामे लक्ष्मणे शत्रुशक्त्या ‘मथिने’ मूर्च्छते सति ‘शोकाच्चै’ दुःखेन पीडिते पलभुग्वानराम्यां विभीषणं सुप्रं ताम्यां सखिभ्यां साकं विलपति सति ‘मारुतिः’ हनुमान् ‘तदानीं’ तस्मिन् अगस्तरे द्रोणमद्रिमानीय ‘अमरपुरं’ इन्द्रपुरम् ‘अभि’ संमुखं प्रस्थितानां सर्वेषां एव तेषां वानराणां मार्गरोधं ‘मार्गमुद्रणं’ अकरोत्, कृतवान् पलभुग् वानरश्च सौ विभीषणः सुग्रीवश्च ॥ ८७ ॥

उत्तीर्णस्तूर्णमब्धिः क्षितिदुहितुरभिज्ञानमानीतमक्षो

रक्षो जघ्ने च भग्नं घनमनलभयं लम्बिता येन लङ्का ।

सौमित्रिः शस्त्रभिन्नः पुनरधिगमितः प्राणिनं तत् कपेः किं

कृत्वा तस्यानृणः स्यामिति हरिरधुनाऽपीदृचिन्तोऽचताद् यः ॥ ८८ ॥

[हृदयरजनी]

उत्तीर्णस्तूर्णमिति । हरिः ‘व’ युष्मान् अवतात् । किंलक्षणः ‘इति इदृचिन्तः’ इति—अमुना प्रकारेण इदा—समृद्धा चिन्ता—विचारो यस्य ॥ इदृचिन्तः । इतीति किम् ? ‘तस्य’ हनुमत तत् किमस्ति यत् कृता कपे ‘अनृणोऽहं स्या’ अनृणीभवेयम् ‘तादृशं मम नास्तीति चिन्ताकुल इति भावः । तस्य कस्य ? ‘येन’ हनुमता तूर्णमब्धि ‘तीर्णे’ अनारिः । अन्यत् ‘क्षितिदुहितुः’ सीतायाः ‘अभिज्ञानं’ चूडारलमानीतम् । ‘च’ अन्यद् ‘अक्षो रक्ष’ अक्षयकुमारो रावणपुत्रः ‘जघ्ने’ हतः । तथा ‘वनं’ रावणोद्यानं ‘भग्नं’ अभाजि । अन्यद् लङ्का ‘अनलभयं लम्बिता’ दग्धा । ‘च’ अन्यत् शस्त्रभिन्नः ‘सौमित्रि’ लक्ष्मण पुनरपि ‘प्राणिनं’ जीवितं ‘समधिगमितः’ प्रापितः । एतमुपकुरतः कपेः येन प्रयुक्तम् । स्यात् तद् नास्तीत्यर्थः । चिन्ताऽत्र व्यभिचारी भावोऽङ्गी रसः । दीपकमालङ्कारः ॥ ८८ ॥

[बालबोधिनी]

उत्तीर्णस्तूर्णमिति । हरिर् अत्रात् । कीदृशः ? अहं 'तन्मये' तस्य कये - हनुमन् ।
 १) वृत्त्वा अनृण स्याम् ? इति वृत्त्वा 'अधुनाऽपि' इदानीमपि 'इद्धाचिन्त' इद्धा-समृद्धा
 चिन्ता यस्य स तथा तस्य । कस्य ? 'येन' हनुमता तूर्णमाभिरुत्तीर्णं, अपर येन
 'क्षितिदुहितु' सीताया 'अभिज्ञान' चिह्न आनीतम्, अपर येन 'अशो रक्षो जप्ते'
 अक्षनामा राक्षस ताडित, अपर येन 'वन भग्न' बाटिका उन्मूलिता, अपर येन 'लङ्का
 अनलभय लम्बिता' लङ्काया अग्ने समस्ताद् भय उदगादितम्, अपर येन 'सौमित्रि'
 लक्ष्मण 'शस्त्रभिन्न' मृत सन् पुन 'प्राणित' जीवित आधिगमित ॥ ८८ ॥

युष्माकं शुष्मशाली विदलयतु विभुर्जानकीजानिरेनः

सेना पश्यन्नरीणां रणभुवि कपिभिर्मार्यमाणामरीणाः ।

अस्फुरन्स्फुरन्धनुति भरमपरिक्षिप्तशस्त्रं मरुद्भिः

यस्तूर्णं कुम्भकर्णक्षितिरुहमदहत् तीव्रहेतिः शिरीष ॥ ८९ ॥

[हृदयरञ्जनी]

युष्माकं शुष्मशालीति । जानकीजानि स 'विभु' राम युष्माकं 'एन'
 पाप विदलयतु । किञ्क्षणः ? शुष्मवद्-बहिस्त शाला इति शुष्मशाली बहिममस्तेजसा
 य राम 'तूर्ण' क्षीप्त कुम्भकर्णक्षितिरुह 'अदहद्' ददाह । किञ्क्षणम् ? 'अम्बुज' ।
 अम्बुज-अक्षिप्त स्फुटवन्ध-अमप्रदेशस्तस्य द्युतिभर-कान्तिसमूहो यस्य तम् ।
 किम्भूतम् ? 'मरुद्भिः' देवैरुद्धता शस्त्रा-भुजा यस्य तम् । किञ्क्षणो रामः ? 'तीव्र'
 हेति 'तीव्रा' हेति-शस्त्र यस्य स । क इव ? यथा 'शिखी' बहि दृष्ट दहति ।
 किम्भूतो बहिः ? 'तीव्रहेति' दुस्तद्व्याल । किम्भूत वृक्षम् ? अम्बुज-प्रसारान्तरेण
 व्यपस्थित मृगशशास्त्रवन्ध तस्य द्युतिभर-शोभातिशयो यस्य त तथा 'मरुद्भिः'
 बायुभिः 'अपरिक्षिप्त' अपातिनविटपम् । किं कुर्वन् रामो ददाह ? रणभुवि अरीणां सेना
 'पश्यन्' निरोक्यन् । किञ्क्षणं सेनाम् ? 'अरीणां' श्रेष्ठे कपिभिर्मार्यमाणाम् ।
 उपमा ॥ ८९ ॥

[बालबोधिनी]

युष्माकमिति । स 'विभु' राम युष्माकं 'एन' पाप 'विदलयतु' धूर्ण्यरेणु ।
 कीदृशः ? 'शुष्मशाली' वृक्षान् । पुन कादृशः ? 'जानकीजानि' सीतापति, जानकी

‘अयं’ तदनन्तरं लक्षणेन ‘त्रिदशपतिजितं’ इन्द्रजितं निम्नता सता यः क्लेशः ‘शोकशो-
चिः’ शोकरूपोऽग्निः निचिक्षिपे। पश्चात् ‘कांशार्थांशेन’ सुप्रोणेन गुरुगिरिशिखरैर्वृता सता
‘अमर्षवह्निः’ यः क्रोधरूपो वह्निश्चाक्षिपे तेन दग्धः ॥ ९० ॥

*

पुण्याहारम्भसन्ध्यावसरमिव पुरः शोणितैः कोणपानां
दृष्ट्वा कष्टान्धकारं विरतमिव विदन्नस्तु स श्रेयसे वः ।

रक्षोराजेन सार्द्धं हरधरणिधरोद्धारधीरेण युद्ध-

क्रीडा क्रीडांय नाभूदयगणितगणाधीशचापस्य यस्य ॥ ९१ ॥

[हृदयरञ्जनी]

पुण्याहारम्भेति । स व. ‘श्रेयसेऽस्तु’ कल्याणाय स्थात् । किं कुर्वन् ?
‘कष्टान्धकारं’ कष्ट-दुःखमेव अन्धकारं तद् ‘विरतमिव’ शान्तमिव ‘विदन्’ जानानः ।
किं दृष्ट्वा ? ‘कोणपानां’ राक्षसानां ‘शोणितैः’ रथैः, ‘पुरः’ अग्रे पुण्याहारम्भसन्ध्यावसरं
आयातमिव दृष्ट्वा । पुण्यं च तद् अहश्च पुण्याहं तस्य आरम्भः-प्रातःकालः तस्य
सन्ध्याया अवसरं समयं आगतमिव त्रिचोदय दुःखकारीणि दिनानि गतानि सुखकारीण्या-
गतानीति भावः । स क ? यस्य ‘युद्धक्रीडा’ सद्ग्रामदेहं ‘क्रीडांय’ लज्जायै नाम्बू ।
किलक्षणा युद्धक्रीडा ? ‘रक्षोराजेन’ रात्रेण सार्द्धं क्रियमाणा । किम्भूतेन ? ‘हरधरणि०’
हरधरणिधरः-कैलासः तत्पौद्धारः-ऊर्ध्वचक्रं तत्र धीर-निश्चलः तेन । किम्भूतम् ? यस्य
‘अयगणित०’ अयगणितः-अयमानितः गणाधीशः-महेशः तस्य चापः-धनुर्वेन स तस्य ।
उभात्रपि सचक्रः पिति समपराक्रमौ, अत एव लज्जा नाम्बुदित्यर्थः ॥ ९१ ॥

[बालबोधिनी]

पुण्याहारम्भेति । ‘सः’ रामः वः श्रेयसेऽस्तु । क्रीडशः ? ‘पुर’ अग्रे ‘कोणपानां’
राक्षसानां शोणितैः कृत्वा पुण्याहारम्भसन्ध्यावसरमिव दृष्ट्वा ‘कष्टान्धकारम्’ कष्टस्य अन्ध-
कारं ‘विरतं’ गतमिव विदन् । पुण्यं च तद् अहश्च पुण्याहम्, अहोऽदन्तं यं “राजाहः-
सखिष्यष्टञ्” [पाणिनि० ५-४-९१] इति समासान्तटच्प्रधानात्, तस्य आरम्भसन्ध्या-
प्रातःसन्ध्या तस्या अवसरः उत्प्लात पुण्याहारम्भसन्ध्यावसरम् । स कः ? ‘यस्य’ रामस्य
‘रक्षोराजेन’ रात्रेण सह युद्धक्रीडा अभूत्, ‘च’ अपर ‘क्रीडा’ लज्जा च नाम्बू । राजन्-
शब्दस्यापि अदन्तं यं “राजाहःसखिष्यः” [पाणिनि० ५-४-९१] इत्यादिना । क्रीडशस्य
रामस्य ? ‘अयगणितगणाधीशचापस्य’ अयगणित-विद्वान् महादेवस्य चाप-धनुर्वेन स

तथा तस्य । आदेशेन रक्षोराजेन 'हरघराणिधरोद्धारार्थेण' हरस्य घराणिघर-त्रैलाश
तस्योद्धारण धीर तेन, उभयोऽपि ईश्वराधिपत्यत्वाद् युद्धकाण्डा वभूव, न ब्राह्म । अयत्र
त्यनयोत्रादौ तुल्यपुरुष र्थं गामायात् ॥ ९१ ॥

तस्माद् वः सर्वसिद्धिर्भवतु भगवतो भूरिमायाप्रपञ्चः

पञ्चत्वं प्राप्य यस्मादगमदमरतां राक्षसः सोऽपि सम्पक् ।

किन्तु श्रीकान्तकान्तारटहरणमहापातकात् तेन काम-

व्यामोहान्धेन बन्धुक्षयनिरयरुजः सेहिरे जीवतैव ॥ ९२ ॥

[हृदयरञ्जनी]

तस्माद् व इति । 'तस्माद्' रामाद् 'व' युष्माक 'सर्वसिद्धिर्भवतु' सर्वेषा
कामाना-मनोरथानां सिद्धि-निष्पत्तिर्भवतु । 'यस्माद्' रामात् सकाशाद् राक्षसोऽपि
सम्यगमरतामगमत् । सम्यग्निरोपण मोक्षार्थप्रतिपादकम् । पञ्चत्वं 'प्राप्य' अधिगम्य सद्
वृत्तमोक्षं प्राप्नोति । किं तत्र नेत्याह- 'भूरिमायाप्रपञ्चोऽपि' भूरि-अधिक माया-कपट-
वृत्तिभ्यां प्रपञ्च-निस्तारो यस्य स । एवमिदोऽपि राक्षसः यस्मान्मरणमधिगम्य मोक्ष
लेभे, सद्बृत्तस्य वा कथा ? इत्यर्थः । निपमारुह्यार । ननु ट्टनानां पातकानां भक्तिमन्तरा
कथं तस्य मुक्तिर्जाता ? "नाशुभं क्षीयते कर्म करुणकोनीशतैरपि" इति वचनात्, तत्राह-
किन्तु 'कामव्यामोहान्धेन' कामेन-अभिलाषेण मन्मथेन वा तस्य व्यामोहस्तेनान्धेन रात्रिणेन
जीरतैर सत्ता 'बन्धुक्षयनिरयरुज' बन्धु-ज्ञातिर्गणं तस्य क्षय-नाशो मरणं स एव
निरय-नरकं सत्र रुज-पीडा ता 'सेहिरे' भुक्ता । कस्मान्नरकप्राप्तिः । इत्याह-
'श्रीकान्तकान्ता०' श्रीकान्त-राम तस्य कान्ता-वल्लभा सीता तस्या हठेन हरण-चौर्ये
तज्जनितात् पातकाद् हेतोर्हिहरोक्ते तत्पातकपरिपाकनितं निरयं बुभुजे रात्रिण इति । तथा
चोक्तम्-"अयुःकटौ पुण्यपापैरिहैव फल्मयदुते" । इति वचनात् । यास्तमारुह्यार ॥ ९२ ॥

पौलस्त्ये कालमेघत्विषि मुपितमहीकन्यकास्येन्दुकान्तौ
शान्ते रामः श्रियं वो वितरतु विरतस्फारबाष्पांशुपुरः ।

यः साम्राज्यप्रतिष्ठां प्रथममगमयद् वानरेन्द्रं वयस्यं

॥ तं वैरिभ्रातरं च स्वयमथ मथितस्थाणुधन्वा जगन्वान् ॥ ९३ ॥

[हृदयरञ्जनी]

‘पौलस्त्य इति । स रामः यः ‘श्रियं वितरतु’ लक्ष्मीं वितरतु । ‘किम्भूतः ? विरतः—शान्तः स्फारश्चासौ बाष्पांशुपुरश्च, विरतः—गतः बाष्पांशुपुरो यस्य सः । क सति ? ‘पौलस्त्ये शान्ते सति’ पुलस्त्यस्यापत्यं पौलस्त्यः तस्मिन् रावणे मृते सति मारिते सति किम्भूते ?—‘काल०’ कृष्णघनकीन्तौ । पुनः किं० ? ‘मुपित०’ महीकन्यका—सीता तस्याः आस्येन्दुः तस्य कान्तिः, मुपिता—हृता महीकन्यकास्येन्दुकान्तिर्येन स तस्मिन्, मेघे शान्ते विरतस्फारांशुपुरो भवति समयः । किम्भूते मेघे ? कालत्विषि तथा मुपितेन्दुकान्तौ, अपहृत-चन्द्रशोभो भवति] समयो मेघत्विषि । ‘मथितस्थाणुधन्वा रामः स्वनगरं प्रति ‘जगन्वान्’ गच्छन् ‘प्रथमं’ आदौ ‘वानरेन्द्रं’ सुग्रीवं ‘वयस्यं’ मित्रं सुग्रीवं ‘साम्राज्यश्रियं’ राज्यलक्ष्मीः, ‘अगमयद्’ अयोजयद् राज्यं ददौ । ‘च’ अन्यत् तं च ‘वैरिभ्रातरं’ रावणभ्रातरं विभीषणं लङ्कासाम्राज्यलक्ष्मीमगमयत् साम्राज्ये प्रतिष्ठाम् । किम्भूतो रामः ? ‘अथ’ अनन्तरं स्वयं जगन्वान् स्वनगरं प्रति गमिष्यन् । रूपकोपमा ॥ ९३ ॥

[बालबोधिनी]

‘पौलस्त्य इति । स रामो यः श्रियं वितरतु । कीदृशः ? ‘पौलस्त्ये’ रावणे शान्ते सति ‘विरतस्फारबाष्पांशुपुरः’ विरतः—गतः स्फारः—वृद्धो बाष्पांशुनां पुरो यस्य ॥ तथा । कीदृशो पौलस्त्ये ? ‘कालमेघधुतिमुपितमहीकन्यकास्येन्दुकान्तौ’ कालश्चासौ मेघश्च तस्य धुतिरिव धुतिर्यस्य स तथा तेन मुपिता—चोरिता महीकन्यका—सीता तस्याः आस्यं तदेव इन्दुः—चन्द्रः, ध्रुवा मुपिता महीकन्यकास्येन्दुकान्तिर्येन स तथा तस्मिन् स कः ‘यः’ । रामः प्रथमं ‘वानरेन्द्रं’ सुग्रीवं ‘वयस्यं’ सखिं (सखायं) सीमाश्रयप्रतिष्ठां अगमयत् । ‘अथ’ अनन्तरं ‘वैरिभ्रातरं’ विभीषणं साम्राज्यप्रतिष्ठांमगमयत् । गायत्रीवाद् “गतिबुद्धि०” [पाणिनि० १-४-२२] इत्यादिना द्विकर्मकम् । ‘च’ अनन्तरं यो रामः स्वयं साम्राज्यप्रतिष्ठां ‘जगन्वान्’ प्राप्तवान् । कीदृशः ? ‘मथितस्थाणुधन्वा’ विदलित शम्भोर्धनुर्येन स तथा ॥ ९३ ॥

१ ‘मुपितमुपि’ भा १-२-३-७ । एतत्पाठानुसारेण बालबोधिनी ॥ २ विगतस्फार’ भा ३-४ ।

एतत्पाठानुसारेण भा० ग्रन्थान्तरे बालबोधिनी, १ विगत, २ ‘पुरः’ विगतः स्फारः ।

सोऽस्तु प्रीत्यै प्रभुर्वः शुचिरपि दहने यत्पुरन्धी प्रविष्टा ।
 शुद्धयै न श्रद्धे तन्ननु जनककुले काऽप्यधर्मस्य शङ्का ।
 सा पत्युः किन्तु मृत्यु वितथमपि तदा तथ्यभावेन मत्वा ।
 धिक् पापा जीविताऽस्मीत्यनुशयविवशा नूनमेतच्चकार ॥ ९४ ॥

[हृदयरञ्जनी]

सोऽस्त्विति । स प्रभुर् 'प्रीत्यै अस्तु' मुखाय भवतु । स क 'यत्पुरन्धी' यस्य पुरन्धी स्त्री सीता 'शुचिरपि' षवित्राऽपि 'शुद्धयै' आत्मनो देहशुद्ध्यर्थं यद् दहने' प्रविष्टा तद् लोकं तथा 'न श्रद्धे' न मेने 'ननु' निश्चितं हि यस्मात् कारणाद् 'जनककुले वा अधर्मस्य शङ्का' सीताया व्यभिचारशङ्का नास्तीति तस्या दहनप्रवेशमन्यथा मन्यते स्म । कथम् 'किन्तु 'सा' सीता 'इत्यनुशयविवशा' इतिपश्चात्तापेन परवशार्त्तं 'नून' निश्चितं 'एतद्' अग्निप्रवेशलक्षणं कर्म 'चकार' कृतवती । इतीति किम् 'पापा' पापरूपाऽहं 'जीविताऽस्मि' अद्यापि जीवामि मा धिक् । किं कृत्वा 'पत्यु' रामस्य 'वितथमपि' असत्यमपि अपरमार्थमपि 'मृत्यु' मरणं 'तदा' तस्मिन् समये 'तथ्यभावेन' परमार्थेन 'मत्वा' बुद्ध्या । अयमनुशय इति हेतोः शरीर त्यक्षामीति अग्नौ प्राविशत्, न तु शुद्ध्यर्थे इति लोकैस्तदा ज्ञातमिति ॥ ९४ ॥

[बालबोधिनी]

सोऽस्तु प्रीत्यै इति । स प्रभुः य प्रीत्यै अस्तु । स क 'यत्पुरन्धी' सीता 'शुचिरपि' शुद्धाऽपि दहने प्रविष्टा सती तत् न श्रद्धे । तत् किम् 'ननु' इति विनये । जनककुलधर्मस्य शङ्काऽपि वा ? किन्तु अपरमपि श्रद्धा-साऽहं तदा 'वितथ' अवृतमपि 'पत्यु' रामस्य मृत्यु 'तथ्यभावेन' सत्यभावेन 'मत्वा' ज्ञात्वा धिक् जीविताऽस्मि 'इत्यनुशयविवशा' इतिपश्चात्तापपरवशा सती 'नून' निश्चितं एतद् दहनप्रवेशेन 'चकार' कृतवती ॥ ९४ ॥

*

मन्त्रानः सूर्यस्तनु घनकनकशिलाभङ्गपिङ्ग प्लवङ्ग
 य' साक्षात् सूर्यमेव व्युपरमसमये दुर्दगाया निशापाः ।
 नि गोक कोकलीलामलभत दयितासङ्गमाज्जङ्गमानां
 प्राणानां म्यावरत्य विरचयतु म व. सेविताङ्घ्रिः सुरौघैः ॥ ९५ ॥

रामशतकम् ।

[हृदयरञ्जनी]

‘मन्वान इति । स वः ‘जङ्गमानां प्राणानां’ चराणां प्राणानां-असूनां ‘स्थावरत्वं’ स्थिरत्वं ‘विरचयतु’ निर्मातु । किंविधः ? ‘सुरौघैः’ देवसमूहैः ‘सेविताहिः’ आराधितपादः । स इति कः ? ‘निःशोकः’ गतशोकः सन् ‘कोकलीलां’ चक्रवाकलीला ‘अलमत’ लेभे । कस्माद् ? ‘दयितासङ्गमात्’ सीताप्राप्तेः, यथा कोकश्चक्रवाकी प्राप्य निःशोको भवति तथेति । किङ्कर्वाणः ‘यः’ रामः ‘प्लवङ्गं’ सुग्रीवं साक्षात् सूर्यं ‘मन्वानः’ जानानः । कदा ? दुर्दशाया निशायाः ‘व्युपरमसमये’ अवसाने प्रभाते । किंलक्षणं प्लवङ्गं सूर्यं च ? कनकशिलायाः-सुवर्णपाषाणस्य भङ्गः-छेदः तद्वत् पिङ्गः, सूर्योऽपि पिङ्गलः । ‘प्लवङ्गं’ सूर्यस्य सृजं पुनः । उपमालङ्कारः चक्रवाक-रामयो सीता-चक्रवाकयोः दुर्दशानिशोः सुग्रीव-सूर्ययोः ॥ ९५ ॥

[चालवोधिनी]

मन्वानः सूर्येति । ‘सः’ रामः यो जङ्गमानां प्राणानां स्थायित्वं ‘विरचयतु’ स्थैर्यं करोतु । कीदृशः ? ‘सुरौघैः सेविताहिः’ देवसमूहैः सेवितो अङ्गी यस्य स तथा । स कः ? ‘यः’ रामः निःशोकः सन् दुर्दशाया निशायाः ‘व्युपरमसमये’ अन्तावसरे दयितासङ्गमात् ‘कोकलीलां’ चक्रवाकलीला ‘अलमत’ प्राप्तवान् । अपरं कीदृशः ? ‘सूर्यसृजं प्लवङ्गं’ सुग्रीवं साक्षात् सूर्यमेव मन्वानः । कीदृशम् ? ‘कनकशिलाभङ्गपिङ्गं’ धन-बहु यत् कनकं तस्य शिला तस्याः भङ्गवत् पिङ्ग-ऊर्ध्वरक्तम् ॥ ९६ ॥

प्रम्लानां पुष्पघातैरपि कुसुमशरप्रेषितैः प्लोषशून्यां,
संसृष्टेनाग्निनाऽपि प्रभुरवनिमुतां वीक्ष्य हृष्टोऽवताद् वः ।
राजस्तस्याऽऽज्ञया याः कृतवनगमनः प्राप यां यामवस्थां
तां तामग्रापि शृण्वन्ननुभवति जनश्चेतसा तादृशैव ॥ ९७ ॥

[हृदयरञ्जनी]

प्रम्लानामिति । ॥ प्रभुः वोऽवतात् । विलक्षणः ? ‘हृष्टः’ सन्तुष्टः । किं कृत्वा ? ‘अवनिमुता’ [सीता] निरीक्ष्य । विलक्षणा सीताम् ? ‘संसृष्टेनापि’ स्पर्शमुपगतेनापि ‘वह्निना’ वैधानरेण ‘प्लोषशून्यां’ दाहरदितामदग्धां । पुनः किम्भूताम् ? ‘कुसुमशरप्रेषितैः’ कामप्रयुक्तैः पुष्पघातैरपि ‘प्रम्लानां’ दुःखिता पीडिताम्, अत्रात्यन्त-

मुकुमारत्वं व्यदध्यम् । कथम् ? आदौ पुष्पाणि मुकुमाराणि, तत्र काम प्रयोक्ता सोऽपि अनङ्ग, स्वामी राम । तस्य 'राज्ञ' पितु दशरथस्य 'आज्ञया' निदेशेन कृतवन्नगमनं सन् यां यामग्रस्थां प्राप, जन तां तामग्रस्थां शृण्वन् पुराणादिषु 'अद्यापि' इदानीमिव चेतसा अनुभवति 'तादृशेन' तल्लक्षणेनैवेति ॥ ९६ ॥

[बालबोधिनी]

प्रम्लानमिति । स 'प्रसू,' राम व अग्रतात् । कीदृश ? ['अग्रनिष्ठतां'] जनः सुतां याक्ष्य दृष्ट । कीदृशां जनः सुताम् ? 'कुसुमशरप्रेषिते' कामप्रेषिते पुष्पवतैरापि प्रम्लानाम् । अपर कीदृशाम् ? सस्पृष्टेनाप्यग्निना 'शोकशून्यां' शोकहिताम् । स क ? यो राम तस्य 'राज्ञ' दशरथस्य आज्ञया कृत्वा कृतवन्नगमनं या या अग्रस्थां प्राप अद्यापि 'जन' लोकं तां ता अग्रस्थां शृण्वन् सन् तादृशैव चेतसा अनुभवति ॥ ९६ ॥

*

योऽद्वा योद्वाऽवधीत् तान् सम्पदि पलभुजः सम्पराये परा ये
येनाऽयेनाऽऽश्रितानां स्तुतिरयनमितेशानचापेन चाऽऽपे ।

लङ्कालङ्कारार्ता ककुभि ककुभि यः कान्तया सीतयाऽऽसी-
दूनो दूनोऽपि हृष्टः स यिसुरवतु वः स्वःसभार्यः सभार्यः ॥ ९७ ॥

[हृदयरजनी]

योऽद्वा योद्धेति । ॥ विभु 'व' युष्मान् 'अवतु' रक्षतु । किञ्क्षण स 'स्व सभार्य' स्व-स्वर्गं तत्र या सभा-स्वर्गसभा तस्या अर्य-स्वामी, "अर्य स्वामि वैश्ययो" [पाणिनि० ३-१-१०३] इति निपातनात् साधु ॥ पुन, 'सभार्य', भार्यया-कलत्रेण सह वर्धत-इति, सभार्य-परन्यासहित । य कान्तया-सीतया ऊन-रहितं सन् ककुभि, ककुभि, 'दूनः' पीडित, 'आसीद्' दुःखितोऽभवत् । अत एव किञ्क्षण, 'लङ्कालङ्कारार्ता' लङ्काया-अलङ्कार-रक्षणस्तस्य हर्षा-भारयिता । पुन किं ? योद्वा यो राम 'सम्पराये' सङ्ग्रामे ये 'परा' शत्रव 'पलभुज' राक्षसां वर्धन्ते तानवर्धद् 'अद्वा' निश्चिनम् । 'येन' रामेण आश्रितानां 'अयेन' शुभारहेन बोधिना 'स्तुति' स्तोत्रं च 'आप' प्राप्ता, कर्मणि आश्रिता एन तुष्टुवुरित्यर्थः । किञ्क्षणेन येन 'अवनमितेशानचापेन' अवनमित ईशानचापो येन तेन । लाटानुप्रास ॥ ९७ ॥

[बालबोधिनी]

योऽद्वा योद्धेति । ॥ विभुऽवतु । कीदृश ? 'स्व सभार्य' स्व-स्वर्गस्तस्य सभा तस्या अर्य-स्वामी, "अर्य स्वामि वैश्ययो" [पाणिनि० ३-१-१०३] इति निपातनात् ।

दृष्ट्वा अतृप्यन् । दर्शेण-अमावास्याया कश्चिता-प्रसिता या शशिसन्ध्या-चन्द्रकलां तद्वत्
कौमलमङ्ग-गात्रं यस्याः सा ताम् । अपरं कीदृशः ? 'समरगतप्राणितानां' सङ्ग्राममृतानां
'कर्षानां' वानराणां 'विश्वामीशप्रसादात्' श्रीरामप्रसादाद् 'भूयः' पुनः संजोवितानामपि
'सुखनयनजलेः' हर्षाश्रुभिः कृत्वा 'शान्तशोकाश्रयाशः' आश्रयं अधार्तात्वाश्रयाशः-अग्निः,
शान्तः शोकरूप आश्रयाशो यस्य स तथा ॥ ९८ ॥

क्षित्या सीतां सुचित्वा क्षितिधरनिकरं तारयन्तीभिरङ्गि-
वतिनोत्पाद्य पुत्रं प्लवगमवहता वह्निना तस्य देहम् ।

आकाशेनावकाशं गगनगतिरतेः पुष्पकस्थस्य यस्य

क्षिप्रं दत्तोपचक्रे, विरचयतु स वः चक्रपाणिः प्रियाणि ॥ ९९ ॥

[हृदयरजनी]

क्षित्या सीतामिति । सः 'चक्रपाणिः' चक्रं पार्था यस्य स विष्णुः वः 'प्रियाणि'
इष्टानि विरचयतु । कः ? यस्य पञ्चमहाभूतैरेतैरेवं 'उपचक्रे' उपकारः चक्रे-कृतः । क्षित्या
सीता 'सुचित्वा' उत्पाद्य । तथा 'अङ्गिः' पानीये-कीदृशीभिः ? 'क्षितिधरनिकरं' पर्यत-
समूहं ['तारयन्तीभिः'] प्लवयन्तीभिः । तथा 'वातेन' वायुना किं कृत्वा ? 'प्लवगं'
हनुमत्तं पुत्रमुत्पाद्य । तथा 'वह्निना' पावकेन किं कृतवता ? तस्य हनुमत्तः 'देहं' शरीरं
'अदहता' अप्लुपता । तथा 'आकाशेन' गगनेन किं कृत्वा ? 'अवकाशं' मार्गं दत्त्वा ।
किंलक्षणस्य यस्य ? 'गगनगतिरतेः' नगरस्य गतिः-गगनं तत्र रतिर्यस्य तस्य । पुनः
कथंभूतस्य यस्य ? 'पुष्पकस्थस्य' कुवेरयाने तिष्ठतः 'एवं' अमुना प्रकारेण तैरुपचक्रे ।
दीपकं अन्यक्रियादीकम् (?) ॥ ९९ ॥

[बालबोधिनी]

क्षित्या सीतामिति । स 'चक्रपाणिः' रामः वः 'प्रियाणि' इष्टानि विरचयतु ।
स कः ? 'यस्य' रामस्य पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशैः 'उपचक्रे' उपकारः कृतः । तत्र
विभगेन दर्शयति-क्षित्या सीता 'सुचित्वा' प्रसूय उपचक्रे, 'क्षितिधरनिकरं' पर्यतसमूहं
तारयन्तीभिरङ्गिः उपचक्रे, वातेन 'प्लवगं पुत्रं' हनुमत्तमुत्पाद्य उपचक्रे, 'तस्य' हनुमत्तो
देहमदहता वह्निना उपचक्रे, पुष्पकस्थस्य गगनगतिरतेः रामस्य 'क्षिप्रं' वेगेन आकाशेन
अवकाशं दत्त्वा उपचक्रे । गगने गतिः तस्या रतिः-प्रीतिर्यस्यासौ गगनगतिरतिस्तस्य
गगनगतिरतेः ॥ ९९ ॥

यच्चे तेन तिग्मद्युतिकुलगुरुणा भूपभावाभिपेके
कल्याणं कोणपारिस्तदुपनयंतु वः स प्रभुः सप्रमोदः ॥ १००

[हृदयरजनी]

निस्तीर्णंति । 'तिग्मद्युतिकुलगुरुणा' वसिष्ठेन, रामस्य, 'भूपभावाभिपेके'
त्याभिपेके राज्याभिषेकसमये यत् कल्याणं चक्रे सः 'कोणपारिः' दैत्यशत्रुः ['प्रभुः'
रामः, 'तत्' कल्याणं व उपनयतु । कथम्भूतः प्रभुः ? 'सप्रमोदः' न हर्षः । कथम्भूतस्य
'निस्तीर्णंस्तेशराशेः' निस्तीर्णः-उत्तीर्णः क्लेशाना-कष्टानां राशि-समूहो येन
तस्य । तथा किम्भूतस्य ? 'अम्बाकदम्बाद्' मातृसमूहात् 'चिरविरहकृता' वियोगजनिता
'आर्त्ति' पीडा '[उच्] छिन्दानस्य' भिन्दानस्य 'सद्यः' तत्क्षणम् । पुनः किम्भूतस्य ?
प्रणतं 'अवरजं' आतुरं भरतं 'तं च' शत्रुघ्नं 'स्त्रिप्यतः' परिप्यजतः ॥ १०० ॥

[बालबोधिनी]

निस्तीर्णक्लेशेति । 'सप्रमोदः' सहर्षः स 'प्रभुः' रामः 'वः' युष्माक तत् कल्याणं
'उपनयतु' करोतु । स कः ? यस्य 'कोणपारिः' रामस्य यत् कल्याणं तेन 'तिग्मद्युतिकुल-
गुरुणा' सूर्यकुलगुरुणा वसिष्ठेन 'भूपभावाभिपेके' चक्रे 'राज्याभिपेके' चक्रे । कीदृशस्य
यस्य ? 'निस्तीर्णंस्तेशराशेः' निस्तीर्णः-उत्तीर्णः क्लेशराशिः-क्लेशसमूहो येन स तस्य ।
अपरं 'अम्बाकदम्बाद्' मातृसमूहात् 'चिरविरहकृतामर्ति' 'उच्छिन्दानस्य' निराकुर्वतः । अपर
कीदृशस्य ? तं च तं च 'अवरजं' कनिष्ठआतुरं भरतं शत्रुघ्नं 'स्त्रिप्यतः' आलिङ्गित ।
कीदृशमवरजम् ? 'प्रणत' नमस्कुर्वन्तम् ॥ १०० ॥

[हृदयरजनी] कविः स्वनाम ग्रन्थनाम च श्लोकेन सद्गुणाति—

३ 'वामर्षि' भा १-४ । एतदनुकारेण बालबोधिनी ॥ ७ 'स्व यस्य प्र' भा १-४ ।
एतदनुकारेण बालबोधिनी ॥

विश्वम्भरामण्डलमण्डनस्य, श्रीरामभद्रस्य यशःप्रशस्तिम् ।
चकार सोमेश्वरदेवनामा, यामार्द्धनिष्पन्नमहाप्रबन्धः ॥ १०१ ॥

॥ इति श्रीरामशतं सम्पूर्णम् ॥

[हृदयरजनी]

ग्रन्थचोरभयात् कवि काव्यनायकस्य काव्यस्य आत्मनश्च नाम ग्रन्थान्ते लोकेन
वन्द्यते-विश्वम्भरेति । सोमेश्वरदेवनामा कवि श्रीरामभद्रस्य 'यश-
प्रशस्ति' 'चक्रे' दत्तवान् । किंलक्षणस्य श्रीरामभद्रस्य ? 'विश्वम्भरामण्डलमण्डनस्य'
पृथ्वीमण्डलाभरणस्य । किंलक्षणं सोमेश्वरदेव ? 'यामार्द्धनिष्पन्नमहाप्रबन्धः' यामार्द्धन-
प्रहराद्धेन निष्पन्न-रचित महान् प्रबन्धो येन ॥ । यशःप्रशस्त्युदाहरण-
प्रबन्धोऽयम् ॥ १०१ ॥

इति श्रीएकनाथभट्टविरचिता रामशताभिधानस्य काव्यस्य
सोमेश्वरदेवनिर्मितस्य शुभहरिवल्लभाख्या टीका समाप्ता ॥

अनेन स्तोत्राधीश श्रीगम प्रीतोऽस्तु ॥ ग्रन्थसंख्या शत १५०० पूर्णा ॥

[बालबोधिनी]

विश्वम्भरेति । सोमेश्वरदेवनामा पुमान् श्रीरामभद्रस्य यशःप्रशस्तिं चकार ।
कीदृश ? 'यामार्द्धनिष्पन्नमहाप्रबन्धः' यामस्य-प्रहरस्याद्धेन निष्पन्नो महाप्रबन्धो यस्मात्
स तथा । कीदृशस्य रामभद्रस्य ? 'विश्वम्भरामण्डलमण्डनस्य' भूमण्डलाभरणस्य ॥ १०१ ॥

॥ इति श्रीरामशतककाव्यविवरणं सम्पूर्णम् ॥

१ एदुवचकारयान् प्राग् के १ आदेश

इस्य रामायणप्रारम्भेदुस्तरस्तरस्यात्पगाधत्, गृहीत्वा

त ये वाच्याभरत्न न्यरणि मुचिरुषि स्वामित्तोमेधेण ।

कण्ठालङ्कारस्य भवति सुहृत्तनो यस्य मित्य सुदृच

श्रीरामात् श्रीराव उन्मुखमनुपत्त श्रीमुखं विभाति ॥

इतीदं मूलरूपेण अधिक काव्यमुपलभ्यते । नास्तीदं पुनिकृद्गुण व्याख्यातमिति प्रमाणमिदं

श्रवम् ॥ २ रामशतटीका समाप्ता पु० ॥

परिशिष्टम् ।

केशवविरचितम् ।

॥ रामगतकाव्यम् ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वामाङ्गे (ङ्के) जनकात्मजां कटितटे वासस्तडित्सन्निभं

चञ्चत्काञ्चनकुण्डले श्रवणयोर्वक्षस्थले कौस्तुभम् ।

कस्तूरीतिलकं दधानमलिके विज्ञानमुद्रान्वितं

रामं सान्द्रपयोदसुन्दरतनुं ध्यायाम्ययोध्यापतिम् ॥ १ ॥

श्रीराम दंशे भुवनैकवीरे को रामनामानुक्तो बलीह ? ।

वदन्निति द्वारवर्ती सकोपश्चञ्चल साकेतवनान्मरुजः ॥ २ ॥

नन्दत्यपि श्रीयदुवंशवीरे मरुत्सुतः कोशयुगं बहिःस्थः ।

पुरी परां द्वारवर्ती सकोपो व्यपीडयत् पुच्छपरिभ्रमेण ॥ ३ ॥

न के नरास्तत्र न काश्च कान्ता न के गवायाः पक्षवस्तदानीम् ।

पुच्छप्रतिक्षेपभयप्रकर्षं प्रपेदिरे तस्य महाबलस्य ? ॥ ४ ॥

जनैरशेषैः किल पाणिसन्धृतं पुच्छं विधायाऽनिलमृनुरुबकेः ।

आवर्तयामास विपत्पयोधौ निमज्जनोन्मज्जनतो व्यनर्तयत् ॥ ५ ॥

उपमुतस्तल्लगरीजनो भृशं तद्रोपतस्थे वसुदेवनन्दनम् ।

पश्यत्यपि त्वय्यतुलात्मवैभवे हरे ! विचित्रं किमिदं ? वदन्निति ॥ ६ ॥

ततो गरुत्मन्तमुवाच माधवः सप्तप्रवीरोन्नतगर्वपर्वतम् ।

पुरःस्थितं स्वीकृतपाणिसम्पुटं प्रवीरवर्गस्तुतबाहुविक्रमम् ॥ ७ ॥

सपदि वत ! पयोधिमुल्ललङ्घे दशवदनस्य च यः पुरीं ददाह ।

द्विनर ! भविता स वायुस्रनुर्दशरथस्रनुसप्तमानयस्व (त्वम्) ॥ ८ ॥

इति हरिवचसा तमेत्य तूर्णं रघुपतिरूपमनासत् सरन्तम् ।

विरचितपदपञ्चप्रणामः प्रणयवचोभिरुपाचरत् स णभिः ॥ ९ ॥

विधियमवरुणेन्द्ररुद्रमृष्यः सुभग ! तवेच्छति वीक्षणं मुकुन्दः ।
 तदनुपदमुपैहि तं महान्तं पुरुषविशेषमशेषवन्दिताद्भिम् ॥ १० ॥
 सर्वस्वमुर्व्या[:] किमनर्घ्यरत्नं भाग्यं दश(दिग्. ?) प्रेम हरेः किमङ्गम् ? ।
 कवल्पलक्ष्मीसदनं नितान्तमालोक्य द्वारवतीं पुरीं च ॥ ११ ॥
 पुर्यं शते सन्ति परास्तथापि न द्वारकायास्तुलनेत(ऽप) राड्व ।
 क नाम हेमाभरणप्रतिष्ठा ! क चारकूटाभरणोपचारः ? ॥ १२ ॥
 शृङ्गारमूर्तिर्मृगलोचनाभिः सानन्दमानन्दति यत्र कृष्णः ।
 स(सा) रुम्य धन्यस्य निरीक्षितैव स्वर्गाऽपवर्गाधिकशर्मदानाम्(न) ॥ १३ ॥
 असौ हरेर्द्वारवती यदस्मिन् पुरी वरीवर्त्याधिका दिवोऽपि ।
 वधार लोकस्तदलौकिकधीर्लोकत्रयीमध्यमणित्वमेपा(पः) ॥ १४ ॥
 कल्पद्रुमः कल्पलता तथैव चिन्तामणिः कामपयस्विनी च ।
 वसन्ति तेनाऽधिकता दिवश्चेत् तत् कामदोऽस्यामरविन्दनाभः ॥ १५ ॥
 स्मरसि यमनिशं त्वमेव साक्षादुपनिषदर्थमिहावगच्छ पुर्याम् ।
 निरवधि सुस्तधाम धाम भासा त्रिभुवनमङ्गलमिन्दिराभिरामम् ॥ १६ ॥
 मुलमिलन्मुरलीरवमापुरीमुखनिमग्निक्ष(त) यौस्वधूजनम् ।
 भज तमानकदुन्दुभिर्नन्दनं घननिभं जनतावनतापहृत् ॥ १७ ॥
 सपदि चल सखे ! सुखात्मबोधं हरिगबलोक्य मा भयं बहस ।
 रघुपतिचरणाम्बुजैकभावस्त्वमसि नै तन्मनुते स तेऽपराधम् ॥ १८ ॥
 भगवता भवता श्रुतनिर्मलं निगादितं तदिदं विदितं मया ।
 शृणु[म] मापि वक्षस्त(त्व) मथेति तं कपिपतिः पततां पतिमब्रवीत् ॥ १९ ॥
 रघुकुलतिलकं विनाऽयमात्मा कचन मनागपि याति न प्रसादम् ।
 यदि मम वचनेऽन्यथा मतिश्चेत् त्रिभुवनविद्वरिरत्र साक्षिभूत् ॥ २० ॥
 रघुपति-यदुर्वीर्योर्न भेदो मतिरिति यद्यपि विद्यतेऽनवथा ।
 तदपि रघुकुलवत्तारमूर्तो मम मनसोऽपि दशोऽपि कोऽपि भावः ॥ २१ ॥
 रघुपतिक्पुरादियेत कृष्णो निजनगरीं विदधीत चेदयोध्याम् ।
 कथमपि सरयूं च गोमतिं(ती) तामनुषदमेमि त्वा मुदा महत्या ॥ २२ ॥

सर्वोत्तमस्य यदि दाशरथेः पुरी सा सर्वाधिका न पदका सदृशी तयास्ते ॥ २३ ॥

लब्धं यतः सकलतारकरामनाम कर्णे जपन् किल वपुस्त्यजतां जनानाम् ।

वाराणसीं पु[ष]रपुरन्दर इन्दुमौलिः कैवल्यमाकथ(ल)यते मणिकर्णिकायाम् ॥ २४ ॥

आनन्दधामनि विगौ मदनाभिरामे

रामेऽभिरामगुणकर्मकृपाभिरामे ।

सौराज्यमादधति यत्र न कोऽपि लोकः

शोकं मनागपि कदाऽपि कुतोऽपि लेभे ॥ २५ ॥

दिव्याङ्गनाधिकमनोहरमुन्दराभिः

सम्पत्तिभिश्च विविधाभिरभूतपूर्वा ।

पुर्यां कयाऽपि खलु सा नगरी न योध्या

तेनोच्यतेऽस्त्रिलजनैर्भुवनेष्वयोध्या ॥ २६ ॥

मा नेतुमास्ते यदि तेऽभिलाषस्तदा पुनर्द्धारिवर्ती ब्रजस्व ।

लीलातनुर्विधविदप्रमेयस्त्वया स वाच्यो वचसाऽमुना मे ॥ २७ ॥

गुञ्जापुञ्जादिभिः किं तव कलय कलाशालिमुक्तादिमाला

बाला नाऽऽलम्बयाऽतिप्रबलमदबलामन्यदीयामवधाम् ।

सार्धं गोपालबालैः किमु परिचरणादिन्द्र वागिन्द्रचन्द्रा-

विन्द्रोपेन्द्रौ दिगिन्द्राधमरवरपरीवारमारजयस्व ॥ २८ ॥

वेणुं छिद्रयुतं त्यजस्व(?)गुणवत् पाणो धनुः स्वीकुरु

शृङ्गं चास्थिमयं विहाय सशरं तूणीरमालम्बय ।

किं वान्यत् पशुपालनात् तव प्रभो ! राव्यं त्वमेवाश्रय

श्रीरामानुचरानतेर्यदि हि तं(ते) वान्छा समुज्जृम्भते ॥ २९ ॥

अनेन किं ते वितथाग्रहेण विलोक्य श्रीपतिमादरेण ।

नेप्यामि नो चेदधुना बलेन त्वामित्यगोचद् विनतासुतस्त्वम् ॥ ३० ॥

इति निशम्य वचः पवनान्नाङ्गः प्रगल्भोपविलोहितलोचनः ।

कटिनघटनपाणिचपेटकैर्गृह्यतुण्डमसण्डमताडयत् ॥ ३१ ॥

तदनु यावदसौ कथमप्यहो ! हनुमता विदधे समरोचनम् ।
 स कृतपुच्छपरिभ्रमदुर्दशं तमुदधौ सलु तावदपातयत् ॥ ३२ ॥
 कथमपि नगरीमुपेत्य कम्पद्वपुरवदत् स मुरद्विपं विवर्णः ।
 शतमपि निपतन्तु वज्रधारास्तदपि न तत् कपिकोपदप्र(च)पातः ॥ ३३ ॥
 मधुरतराणि वचास्थवोचमादौ तदपि न तानि चतोररीचकार ।
 तदनु सलु यदा दुरुचिरुच्छ हर हर मे प्रलयाधिकः स कालः ॥ ३४ ॥
 रचयति भगवान् विधाय कृत्यं लघु लघुनाऽपि मिषेण येन केन ।
 जगति सलु विनाशमाशु नीतः पवनसुतेन गुरुस्मृतो विवर्गः (ऽपि गर्वः) ॥ ३५ ॥
 दशरथसदनावतारमूर्त्तेश्च पुनरिच्छति मे विलोकनं सः ।
 तदहमनुसरामि तत्स्वरूपं कलय कुरङ्गदृशोऽथ भूमुतायाः ॥ ३६ ॥

..... ।
 वरतनु ! यदहं भवामि रामो यदुपतिरिथमुवाच सत्यभामाम् ॥ ३७ ॥

जनकनृपमुतानुकारहेतोः पुनरनया विहितो न कः प्रक्षारः ? ।
 तदपि व्रत ! ययौ न तत्स्वरूपं जगति हि रम्यतमं न सद्वितीयम् ॥ ३८ ॥

तामङ्गक्षान्तिं सुकुमारतां ता दृगाकृतं ता मदनश्रियं ताम् ।
 तामास्यलक्ष्मीमनवाप्य भूयः प्रिया हिया नम्रमुखी बभूव ॥ ३९ ॥

यामिनीशनिभवकृत्रशालिनां कामिनी कृतगुणाभिलाषिणी ।
 रुक्मिणी यदुपतेरथाज्ञया जानकीतनुमुरीचकार सा ॥ ४० ॥

रघुपतिवपुषो हरेर्निर्देशात् स तमभिगम्य युर्नार्गिरं जगाद ।
 व्रज सपदि सखे ! पुरीषयोध्यां यदि तव रामनिरीक्षणेऽनुरागः ॥ ४१ ॥

मुलभवपुलकोलसत्कपोलबिभुनन्तारकरामनामचेताः ।
 सह पथि गरुडेन सोधि(ऽभि)गच्छन्त्यङ्कुनमैरिति तर्कयास्रकार ॥ ४२ ॥

जनकनृपमुताविभूषिताः सजलपयोदतमालतालनील ।
 मम दृगतिमिरव राघवः स्थान् प्रचरति यत् पथि दक्षिणो मृगौघः ॥ ४३ ॥

रघुपतिमुखचन्द्रचन्द्रिकाया नयनचक्रोत्पुगं धृतानुराग (गम्) ।
 नियतमधिगतार्थमद्य यत्स्यात्यधि(चदि) पतितो दृषि(क्षि)

चाप एवयाम् (चैष एव रामः) ॥ ४४ ॥

रघुपतिपरिरम्भसम्भ्रमान्मे विहगपतेर्भविताऽद्य कोऽपि हर्षः ।

स्फुरति खलु नितान्तमेष बाहुर्मुहुरथ दक्षिणमक्षि यचिरेण ॥ ४५ ॥

जितमदनविलासं विद्युदम्भोदवासं

फलितललितवेशं जानकीजीवितेशम् ।

कमलनयनमाद्यं सर्ववेदान्तवेद्यं

प्रमदयुतमथाऽसौ भारुतिस्तं ददर्श ॥ ४६ ॥

रामः कृपादोलितदम्बिलासः सानन्दमालिङ्ग्य कृताञ्जलिं तम् ।

अभूतपूर्वादभुतभूरिभक्तिः (किं) प्रेमानुरूपा गिरमित्युवाच न ॥ ४७ ॥

पवनसुत ! जगन्नयेऽपि किञ्चिद्भवदुपकारसमं न तत्प्रदेयम् ।

किमपि यदि भवान्वदेदिदानीं तदपि मदीयमनोऽनुमोदमात्रम् ॥ ४८ ॥

त्वं मामकोऽसि भवतोऽहमिति प्रवक्तुं

नैवोत्सहेऽत्र यदयं खलु भेदवादः ।

योऽहं स एव हि भवानिति चेद्भवीमि

त्वङ्गकिशर्म कुत एतदभेदवादः ॥ ४९ ॥

वाचं निपीय जगतामधिपस्य तस्य

वाचं मनःश्रवणतोपकरामुवाच ।

पूर्वाऽनुभूतचरितश्रवणोपनीत-

वाप्यावलीभिरवलीदविलोचनोऽसौ ॥ ५० ॥

अमृतं त्वमसि स्वयं ततस्तव नामाऽपि गिरस्ततस्तव ।

वपुषः परिरम्भसश्र (सम्भ्र) मात्सकल लब्धमतः परं कियत् ॥ ५१ ॥

वससि हृदि ममानिश्च ततोऽपि त्रिभुवनपालन ! किं वरेण्यमास्ते ।

अपि च यदुकुलावतारकाले रघुपतिरूपमुरीकृतं मदर्थे ॥ ५२ ॥

पीतो (तीर्णो) नाम्बुनिधि क्षणेन सहसा लङ्का न चूर्णीकृता

नानीतानि शिरसि राक्षसपतेर्नाऽऽनायि सीता मया ।

दास्यं त्वच्चरणाब्जयोर्विरचितं नाद्यापि किञ्चिन्मया

कस्मान्मामपराधिनं कृपयसे तत्राय ! न ज्ञायते ॥ ५३ ॥

केनाकारि शिला वधूर्जलनिधौ केनोपलस्तारिता ।।
 केनान्येन पुन स्वक्रीयनगरी वैकुण्ठमासा (पा) दिता ।।
 प्राणान्तेऽपि च कस्य नाम शरण ससारिणा प्राणिना
 कारुण्यैकनिधान । ते रघुपते किं किं न लोकोत्तरम् ॥ ५४ ॥
 द्विर्दानं न कदापि याचकजने द्वि स्थापन नाश्रिते
 द्वि शत्रौ न शरागिसन्धिरपि च द्विर्भाषण न कश्चित् ।
 एतेऽन्यत्र वसन्ति कुत्र नियमा- सा राजनीति वचित्
 कासीदेकवधूद्व (त्र) सं रघुपते तत्त्वापि लीला न ते ॥ ५५ ॥
 तिर्यग्योनिषु नावतारकलन भामा (भूमौ) न मायावृत्ति
 कापट्य न कदापि वाचि न रतिर्नित्येषु कर्मस्वपि ।
 प्रेमा नान्यवधूषु यत्न सदसप्राणक्षयोपेक्षणं
 श्रीमद्राम ! दयानिधेस्तव तुला मेवाऽवतारान्तरे ॥ ५६ ॥
 कण्ठालम्बितकालकूटविकलो गङ्गा शिरस्यावधे
 मौलौ चन्द्रकला ततश्च गिरिजामर्धाङ्गभागे हरः ।
 स्वास्त्रा नाऽऽप्य तथाऽप्यहो तदनु ते श्रीरामनामाश्रित
 स्वीचके किमत परं रघुपति (ते) भोग्य भवद्वेभवम् ॥ ५७ ॥
 श्रीमद्राम विषाद्विराम जगतामाधार धाराधर
 श्यामाऽपारगुणाभिराम करुणाकूपार वीरामणी ।
 नित्य स्वचरणारविन्दयुगलध्यानाद्गोष्पापते
 कालो गच्छति यस्य तस्य न भय कालादकालादपि ॥ ५८ ॥
 उल्लसत्कनककेतकोदरा द्योतमानतनुमातृभूषणाम् ।
 शारदेन्दुवदनामथारनीनन्दिनीमवददजनि (ना) जनिः ॥ ५९ ॥
 त्व भूपरलमवनीकमनीयमम्भ^१ स्पष्टीचकार तदिदं स्वलु रत्नभासा ।
 किं वीक्षिताऽसि जनकेन यतस्त्वमादौ ससिद्धिमानिति जनैरुपगीयतेऽसौ ॥ ६० ॥
 त्वत्तो न काचिदधिका गुणकर्मरूपै
 न्तुल्याऽथवाऽस्ति कल्याऽपि जयाक्षि (येत् त्रि) लोक्याम् ।

जाने जगज्जननि जानकि तत् त्वदेक-

पत्नीकृ(त्र)त रघुपतिः कल्याणकार ॥ ६१ ॥

मातस्त्वदीयचरणस्मरणावलोक-

स्पर्शविधूतहृदयाखिलापशोक ।

आद्य पद परमवाप दयाननोऽपि

किं त्वा परे पतितपावि(व)नि भक्तिभाज ॥ ६२ ॥

लङ्कागृहापगतिरध्वनि वार्धिरौघु(घो)

युद्ध दशास्यरिपुणा कपय सहाया ।

रामोऽवधीत् तदपि राक्षसवृन्दमेक

स्तन्मूलमेव तव कुटिल(कुटिल) तव) सौमराश्री ॥ ६३ ॥

रामोऽम्बुधिस्त्वमसि सलहरी स चन्द्र

स्त्व चन्द्रिकाऽसि जलद स पतुस्त(तु तत्)दित् त्वम् ।

सर्वोत्तम स भगवानखिलार्थपूर्ण

स्त्व तस्य भाग्यमसि मूर्तिमदम्ब । मन्ये ॥ ६४ ॥

निरवधि सुखधाम नाम जननि । कदा भविता तवाऽवलोक ।

पुनरपि च तवाऽपि रूपमेतद्रघुकुलमण्डनमेकदाहमीक्षे ॥ ६५ ॥

सत्यं ब्रवीम्युचितम[स्त्वि]ति नैतदेव

व(य)साधुना सह स ते प्रल(ण)यानुबन्ध ।

तु । यदस्य विरहो जनयत्यवश्यं

तस्मादहो किमधिक । यमयातनास्ता ॥ ६६ ॥

निरुपमसुखदो हि साधुसङ्ग पदमधराकुस्तेऽपवर्गलक्ष्म्या ।

यदि विलयमुपैति सोऽपि जन्तो शिव शिव हानिरितोऽपि काऽधिकाऽस्ते ॥ ६७ ॥

चिरमयमनलो यक्ष(दा)शु देह दहति जनम्य मृतस्य जीवतो वा ।

न, तु विरहमहानल सतो यद् दहति सजीवमजसमङ्गमेव ॥ ६८ ॥

इति निगदति यावत्तावदेवाम्बुजाक्षः

पुनरपि निजरूप पूर्वमङ्गाच(ङ्गीच)कार ।

धैरितमतिदुरुहं (रुहं) मण्डलाखण्डलाना-

मखिलभुवनमर्तुः किं पुनश्चक्रपाणेः ॥ ६९ ॥

नगाम्बुदश्यामलमम्बुवेक्षणं समुल्लसत्काञ्चनकुण्डलोज्ज्वलम् ।

पात्रा(पीता)भ्वरं कुण्डिननन्दिनीत्र(वृ)त्तं विलोक्य तुष्टाव तमक्षुनीसुतः ॥ ७० ॥

ब्रह्माद्वयं त्वयासि निर्गुणमप्रमेयं

निर्मायमागमरहस्यमुपास्यमानम् ।

सम्ब्रज्ज्वाशमविकल्पमनाद्यनन्त-

मानन्दपूर्णमविकारमपेतदोषम् ॥ ७१ ॥

अर्धज्ययं च वनुषः श्रममन्तरेण

यच्चिन्तनेन परमां गतिमेति जन्तुः ।

ध्यायेत् तद्यदि मुकुन्दं तवाहमिपक्षं

किं जीवितेन नरवेपथ(प)क्षोस्तदस्य(दास्य) ॥ ७२ ॥

मद्रेन्द्ररुद्रसलिलेन्द्रधरेन्द्रचन्द्र-

पक्षे(धी)न्द्रदधिणदिगिन्द्रमुनीन्द्रभृग्ये ।

कृष्ण रन्दह्रिमिकमले निरुपाधिभक्तेः

सायुज्यभक्तिरधिका न पुनः किमन्यत् ॥ ७३ ॥

तावत्सुतभ्रातृकुलत्रिमित्रैः श्रेयासि भूयासि जनो भुनक्ति ।

यावत्कृपाकन्दलितैः कटाक्षे से(क्षेप्त)वेक्षणे न च्युतमच्युतस्य ॥ ७४ ॥

गोपिकानयनकैरेवेन्द्रवे योगिमानससरोजभानवे ।

भक्तवृन्दभवसिन्धुसेतवे द्वारकाधिपतये नमो नमः ॥ ७५ ॥

सर्वमङ्गलनिदानवन्दिनीमङ्गलातिपरिभूय(त)द्याधनाम् ।

१७ 'चण्डल' रश्मिरभेलगातिनी रुक्मिणीमथ मरुत्सुतोऽजवीत् ॥ ७६ ॥

मुकुन्दपामाङ्गविराजमानां त्वामास्यत्यनीञ्जितपूर्णचन्द्राम् ।

नना(मा)नि काश्मीरकृतानुनेषां धम्मिस्तनुच्यीकृतच(व)र्द्धपुच्छाम् ॥ ७७ ॥

कुरङ्गशावस्पृहणीयनेत्रा समुल्लसच्चम्पकपुष्पनासाम् ।

घ(ग्र)वालशालिव(स्वाम)सुधाधरोष्ठीं मुक्तावलीरञ्जितकण्ठपीठाम् ॥ ७८ ॥

शिराण(रीप)पुष्पाधिकमार्दवाङ्गीमङ्गीकृतानङ्गकलकलया(षाम्) ।

रत्नाङ्गुलीयावलशालिहस्तामुत्त(तु)ङ्गपीनस्तनमारनमाम् ॥ ७९ ॥

नि सीमलाचण्यतरङ्गभङ्गां वल्लि(लि)त्रयी(यी) नाभिमु(मु)र.प्रसूता(तौ) ।

शृङ्गावल्लीमिव रोमराज्जी काञ्ची दधानाभनुचद्वरत्नाम् ॥ ८० ॥

मृगेन्द्रगर्वापहमध्यमागा नितम्बशुर्वी(वीं) क(ह)तकुम्भिकुम्भाम् ।

उ(ऊ)रुश्रिया निर्जितहेमरम्भास्तम्भा जगद्वन्दितपादपद्माम् ॥ ८१ ॥

त्वं भक्तरूपकू(ल)तिका [क]रुणैकमूर्त्ति-

स्तत् त्वामचिन्त्यचरितामहमम्ब याचे ।

त्वं मैथिली भव पुनर्जगतामराधा(धीशा)

नित्य प्रबोध(भो ! द)य(‘) पुनर्भव जानकीश्वरः ॥ ८२ ॥

एव निणीय वचनं मरुदङ्ग[ज]स्य

सर्वोत्तमो रघुपतिः स बभूव भूयः ।

सा कुण्डिनेन्द्रतनयाऽपि तदैव देवी

श्रीमद्विदेहतनया कृपया बभूव ॥ ८३ ॥

तद्रूपमी(मे)क्ष्य तडिदम्बुदसुन्दरश्री(श्री)

श्रीमास्तयोर्युगपदा(द)द्विष्युगं नमामि (नाम) ।

उत्कुलनन्दनबलो(वनो)दितपुष्पत्र(वृ)न्दै

सानन्दमर्चितमरे(थे)न्द्रभवादिदेवैः ॥ ८४ ॥

अद्याम्बुदादजनि काञ्चनभूरिवर्ष

पृथ्वी किमद्य विषद्रो(शदी)कृतदिव्यरत्ना ।

एकत्र किं नु मिलितस्त्रिजगत्सुखौघ-

स्तत्राऽवदद्वचनमित्यमथाञ्जनेयः ॥ ८५ ॥

आनन्दपीनपुलकस्फुरदाननश्री-

रव्याजसान्द्रकरुणागीम(या दृग)प्राङ्गभङ्गी ।

सीतावदातचरिता परतापहन्त्री

प्रोवाच वाचमय वायुतनूजमित्यम् ॥ ८६ ॥

नीता व(य)दाहमुदरं धरया जनन्या

तत्कालतोऽद्यसमयावधि मे दिवू(ह)क्षा ।

यस्याभवत्तमधुना मदनाभिरामं

पश्यप्रि(श्यामि) जा(जी)वित्पतिं स भवत्प्रभावः ॥ ८७ ॥

रामः स एष [व]त् साऽहमसावयोध्या

सेय सरिच्च सरयूः परिवार एषः ।

एतद्वनं ग(च) सकलं पुनराविरास्ते

मन्ये किशोर ! फलितं तव भावनायाः ॥ ८८ ॥

मघ्नैर्वैर्धितरणैः क्रतुभिस्तपोभिः

साढभ्रैः स्तयनवन्दनगीतनृत्यैः ।

तीर्थाटनैश्च न तथा सुलभसिलोक्या

भक्त्यैव(व) किन्तु भगवानयमार्थं मृग्यः ॥ ८९ ॥

पीयूषसिन्धुलहरीगुणगर्वलव्वा-

मेतां निपीय गिरमर्थवतीमुदाराम् ।

आनन्दवाप्सललिताननपद्मजश्री

श्रीमानुवाच हनुमानवनीतनूजाम् ॥ ९० ॥

पूर्वावतारफलनं युवयोर्न चित्रं

लीला(ले)व ते रघुपतेरपि या दुर्लभा ।

युक्तिर(यत्किञ्)क्रोऽहमतुल्यचुरोपकार-

भारं दयामि भुवनाधिकमद्भुतं तत् ॥ ९१ ॥

यद्वत् तगम्भ रघुवीर तवापि नाहं

मन्ये मदर्थमिदमाहतमत्र चित्रम् ।

यच्चातके जलधरस्य दिवोश्चकोरे

पित्रोः शिशौ च सल्लु कोऽपि कृपानुबन्धः ॥ ९२ ॥

ततः पटीरद्रवसान्द्रलेपनैर्वस्त्रैः सुपुष्पैरपि नन्दनार्हम् ।

स्फुरत्प्रभामण्डलहेममण्डनैः सम्भावयामास तमादिपूरुषः ॥ ९३ ॥

ऊचेऽथ स म्लानमुखाम्बुजश्रियं तदा विदेहप्रसवां च राघवः(वम्) ।

किमर्थमन्न ! श्रम एष इष्यते न शुष्मदीयाद्भ्रिविवोगि मे मनः ॥ ९४ ॥

प्रस्थानकालं(ले) नितरां समीपे रामस्तमुज्जीय वचो वभाषे ।

ब्रूहि त्वमहाय वियोगकाले यतस्तटस्था सुहृदङ्ग ! चिद्वृत्तिः(वृत्तिः) ॥ ९५ ॥

चैलाञ्चलेनास्रवदश्रुधारामयाच(पाह)रद्गद्गदकण्ठनालः ।

रोमाञ्चितस्त्रिष्वकपोलपालिस्ततस्तमूचे वचनं स वीरः ॥ ९६ ॥

श्रीमद्राम ! भवादृशस्त्रिभुवने सर्वार्थपूर्णः प्रभु-

र्नैवास्ते तदहं त्वदेकशरणो वाचे प्रणीताञ्जलिः ।

मा मां विस्मर कामसुन्दरतनो ! कालंऽप्यकालेऽपि वा

कारुण्यैकनिधान ! ते यदुचितं तन्नाथ ! सम्पादय ॥ ९७ ॥

वसूता सम्भारे मणिमयविभूषापरिकरे

विहारे वाऽऽहारे सकल्परिवारेऽपि विशुक्लम् ।

घनश्यामे रामे रिपुजनविरामे[ऽ]नवतरं(रतं)

मनो मे विश्रान्तं रघुकुलनिरोमण्डनमणौ ॥ ९८ ॥

परादनुप्रव्रज्य(आदुषावर्त्य)मरुत्तनूजं सीतापतिर्यो जनयं (याञ्)चकाव(र) ।

समादधे यादवराजरूपतां यथावदासीदखिलं च तत् क्षणात् ॥ ९९ ॥

रघुपतिविरहं कथं सहेतु व.पिपतिरेतदहं न हन्त जाने ।

अधिगतर(म)थवाऽस्ति वज्रदेहः(हं)कलयति मन्त्रलजीवजं वलं सः ॥ १०० ॥

मनसा वचसा च कर्मणा यदि भक्तिर्मन राघवे ददा ।

परमः पुरुषः स सर्वविस्तृतिमेतामुत्तरीकरिष्यति ॥ १०१ ॥

श्रीलौगाक्षिकुलारविन्दतरणिर्माध्यन्दिनिन्यायवि-

न्मीमांसायुगतर्कतप्रचतुरः साहित्यरत्नाकरः ।

रामश्लोकशतं चकार सुकृती गोदातटप्रोत्तस-

त्पुण्यस्तम्भनिवासिकेशवसुतानन्तात्मजः केशवः ॥ १०२ ॥

॥ इति श्रीकेशवविरचितं रामशतं समाप्तम् ॥

सोमेश्वरदेवविरचितरामशतकपद्यसूची

	पृष्ठे	श्लोकः		पृष्ठे	श्लोकः
अन्योन्यालोकेषु न्य-	३३	३१	तैर्ज्ञातैर्दुर्निमित्तैर्मख-	३७	३४
अप्रज्ञातेऽपि सम्यक् कतु-	३३	३१	दूरे विप्रन्तु सन्तः	५२	४८
अंशाश्चातुर्भुजा ये	९	८	देयादायुः प्रभूतं विपिनभुवि	१७	६२
अव्यक्तं व्यक्तकर्ता	६	४	देयादायोधनस्यः सः	८९	८५
आदेशान् वीक्षितस्य	३५	२३	देयाद् दामोदरो वक्रिभुवन-	६०	५६
आहूताऽऽयातजन्य-	३१	२८	देवः सच्छस्त्रभावो हृद इव	६५	६०
ईष्टं निर्वृत्तदृष्टिर्यति-	१२	११	देवो वीच्यन् सुकेला-	८७	८३
उत्तीर्णस्तूर्णमभिवः	९२	८८	देवो यः शस्त्रविद्या-	३९	३६
उदनीऽसौ धर्मोभरमार्ति	२	१	दोषाः केचिद् गुणानामपि ?	४७	४३
एव. पात्राय दत्त्वा	३६	३३	नन्नाः श्रेयोभारेण ध्रुवम्-	८३	७९
एश्वर्यं वंदालक्ष्म्या	५३	४९	नित्यं तेभ्यो गुणेभ्यः	१०	९
कन्यायां कम्बुपाणिः प्रगुणयतु	७०	६५	निस्तीर्णैर्द्वाराशैश्चिर-	१०३	१००
काङ्क्षस्यो मैथिली च	७८	७३	पत्नी पश्यन् नवोदाम्	४४	४०
काकेभ्यः शयकान्ति नदरि-	६६	६१	पर्यङ्के पङ्कजन्माङ्कित-	४	२
कालीमालीनिवाली नर-	१४	१३	पश्यन् नीचैः कलत्रे	७६	७१
काले कालाभ्रमाला-	७५	७०	पायाद् वः क्षोणिजायाः	८५	८१
कुर्वाणो वारवाणावरणमपि	९०	८६	पायाद् वः पीतवासा-	४८	४४
कृत्वा बाणेन गोणोपल-	१६	१४	पारावारं तरितुं विपदिव	८२	७८
कीदाख्यायां सहायः	५१	४७	पुण्यानी प्राक्तनानां फलम्	८	६
क्षित्वा सीतां सुधित्वा	१०२	९९	पुण्याहारम्भमन्यथा-	९५	९१
क्षिप्तः पातालमूले बलिरिह	२०	१८	पीलस्ते कालमेपत्तिवि	९७	९३
माधेये राजसौधम्	११	१०	प्रस्फलां पुष्पपातैरपि	९९	९६
श्वेतन्येनाग्निमायाः सह	४९	४५	भद्रं धीराममद्रः प्रथयतु	४६	४२
तत्कालोत्तालनेत्रा-	२८	२६	माय्यधीभाजन वः	७९	७४
तन् सीता-रामयुग्मम्	७७	७२	भारत्या सन्मुनीनां मुहु-	५६	५२
तस्माद् वः सर्वसिद्धि-	९६	९२	आतुर्भक्तस्य यदप्यहित	६८	६३
तस्मिन् योगाभिषेक-	१७	१५	मन्त्रानां सूर्यसुतं पन-	९८	९५
तादृष्यारम्भरम्या-	९	७	मैथिल्या मन्मथाभिः प्रथममद्य	१४	१०
तिग्माशोर्वधरत्नं विभु-	७२	६७	यं कृत्वा वीक्ष्योऽग्रे	२१	१९
तीरम्भः कीदावरीः	८१	७७	यद् वः सद्वस्तु निते	८०	७६

केशवविरचितरामशतपथसूची

	पृष्ठे	श्लोकः		पृष्ठे	श्लोकः
अशाम्भुदादजनि	११३	८५	तदनु यावदां वयमप्यहो ।	१०८	३३
अनेन किं ते वितयाग्रहेष	१०७	३०	तद्रूपमो(मे)क्ष्य तद्विदम्बुद-	११३	८४
अमृतं त्वमसि स्वयम्	१०९	५१	तामङ्गकान्तिं सुकुमारताम्	१०८	३९
अप्येव्यं यं वपुषः	११२	७२	तावत्सुतप्रातृकल्पमिन्द्रः	११२	७४
असां हरेर्द्वारवती यदस्मिन्	१०६	१४	तिर्यग्योनिषु नाप्यतारक्यन्मु	११०	५६
आनन्दधामनि विनो	१०७	२५	त्वतो न राशिर्वाधिका	११०	६१
आनन्दपीनपुलक-	११३	८६	त्वं भक्ष्यत्पृष्ठ(ल)तिक्वा	११३	८२
इति निगदति यावत्तावत्	१११	६९	त्वं भूपरलमवनी-	११०	६०
इति निशाम्य वचः	१०७	३१	त्वं मामनोऽसि भवतोऽहम्-	१०९	४९
इति हारवचसा तमेव	१०५	९	दशरथसदनावतारमूर्तेरथ	१०८	३६
उपश्रुतस्वधर्मराजने	१०५	६	दिव्याङ्गनाधिकमनोहर-	१०७	२६
उक्तित्वनक्रेतकोदराम्	११०	५९	द्विर्दानं न कदापि	११०	५५
ऊचेऽथ स मन्त्रान-	११५	९४	न के नरास्तन	१०५	४
एव निपीय वचनम्	११३	८३	नन्दत्यपि धीयदुर्वेशवरे	१०५	३
कण्ठार्तावतकालवृट-	११०	५७	नवाम्बुदस्यामलमम्बुजेष्वणम्	११२	७०
कथमपि नगरीमुपेत्य	१०८	३३	निर्वधि सुखधाम नाम	१११	६५
कल्पद्रुमः कल्पकता तमेव	१०६	१५	निहसमबुलतो हि	१११	६७
पुरतःसावस्तृहणीयनेश्वराम्	११३	७८	निःसीमलवण्यतरत्रभङ्गीम्	११३	८०
केलाकारे क्षिप्ता वधूर्जलनिधौ	११०	५४	नीता व(य)रात्मदरम्	११४	८७
गुञ्जापुञ्जादिभिः किं तव	१०७	२८	परादनुप्रबन्ध-	११५	९९
गोपिनानयनकैरकेन्दवे	११३	७५	पवनसुत । जगद्वयेऽपि	१०९	४८
चिरमयमनलो यश(दा)स्तु	१११	६८	पीतो(वीर्णो)नाम्बुनिधिः	१०९	५३
चैलाञ्जलास्रवदभुयारा-	११५	९९	पीयूषयिन्नुत्तरी-	११४	९०
जनकनृपसुतातुकारहेतोः	१०८	३८	पुण्यं शतं सन्ति	१०६	१२
जनकनृपपुताविभूषिताः	१०८	४३	पूर्वावतारकल्पम्	११४	९१
जनेरक्षीः निरु पाणि-	१०५	५	प्रधानकले(ले) नितराम्	११५	९५
जितनदनविलासम्	१०९	४६	ब्रह्मादयं त्वमसि	११३	७१
जि(जी)रन्त एव हि जनाः	१०७	२३	ब्रह्मेन्द्ररूपजिह्वेन्द्र-	११३	७३
ततः पटीरद्वयसाम्-	११५	९३	भगवता भवता धृतनिर्भङ्गम्	१०६	१९
तनो गङ्गान्तमुवाच	१०५	७	मधुरतराणि वचास्त्वोक्मादौ	१०८	३४

	पृष्ठ	श्लोक		पृष्ठ	श्लोक
मनसा वचसा च कर्मणा	११५	१०१	तन्मथे यत सङ्गत्ताप-	१०७	२४
मन्त्रैर्नैतैर्वततरेणै	११४	८९	वरतम् ! यदहं नयामि	१०८	३७
मातस्त्वदीयचरण	१११	६२	वसति इदि ममानिष्ठम्	१०९	५२
मां भेतुमास्त यदि	१०७	२७	वसुनां सम्भारे भणिमय	११५	९८
मुमुन्दवामात्रविराजमानाम्	११२	७७	वाचं निवीय जगताम्	१०९	१०
मुखाभिन्मुखी-	१०६	१७	वामात्रे (३) जनरात्मजाम्	१०५	१
मृन्मद्गवां गृह-	११३	८१	विधियमवरणेन्द्र-	१०६	१०
यद्वा तवाम्ब रघुवीर	११४	९२	केलौ छिद्रयुते लवणर(१)गुणवत्	१०७	२१
यामिनीदानिभवक्वशांस्त्री	१०८	४०	क्षिराण(१)पुलायिक	११३	७९
रघुनु श्रुति श्रुते विनाऽयमाभा	१०६	२०	शस्त्रार्थमूर्तिर्मृगलोचनाभि	१०६	१३
रघुपतिपरिरम्भ-	१०९	४५	श्रीमद्राम भवार्द्राक्षिभुवन	११५	९७
रघुपतिमुखय द्रवग्निश्वावाम्	१०८	४४	श्रीमद्राम विपद्रिराम	११०	५८
रघुपतिवटुवीरयोर्न मेदो	१०६	२१	धराम इमे भुवनैकवीर	१०५	२
रघुपतिवपुराद्रयत्न कृष्णा	१०६	२२	धीर्लौगाक्षिपुलारविन्द-	११५	१०९
रघुपतिवपुषो हरेर्निदंशान्	१०८	४१	मरये प्रवीम्मुचितम्-	१११	८६
रघुपतिविरहे कथं सहत	११५	१००	सपदि च त समे !	१०६	१८
रचयति भगवान् विधाय	१०८	३५	सपाद वत ! पयापिमुद्रलङ्घ	१०५	८
राम कृपाशोभिततृणिललास	१०९	४७	सर्वमङ्गलनिदान-	११२	७६
राम स एष [ब]न	११४	८८	सर्वस्वमुप्या [३] किमनर्धरत्नम्	१०६	११
रामोऽम्बुधिस्त्वमसि	१११	६४	सुखभवपुलकोत्सव	१०८	४२
'वङ्गाग्रहायगतिरुच्यते	१११	६३	स्मरति यमनिधा त्वमेव	१०६	१६